

УСМОНХОН АЛИМОВ

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ БАРАКОТИ

Имом ал- Бухорий ҳаёти ва ижоди,
буюк муҳаддис ёдгорлик мажмуи қурилиши
тарихи ҳамда Ўзбекистонда исломий
қадриятларнинг тикланиши ҳақида

«Мовароуннаҳр» нашриёти
«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент – 2007 йил

86.38
А50

Алимов, Усмонхон.

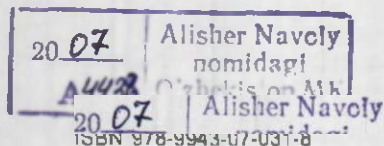
Имом ал-Бухорий баракоти: Имом ал-Бухорий ҳаёти ва ижоди, буюк муҳаддис ёдгорлик мажмуи қурилиши тарихи ҳамда Ўзбекистонда исломий қадриятларнинг тикланиши ҳақида/Усмонхон Алимов. – Т.: «Мовароуннаҳр» нашриёти, 2007 й., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007 й. – 200 бет.

ББК 86.38 63.3(5У)

Ушбу китоб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари қўмитасининг 2007 йил 20 апрелдаги 419 рақамли тавсияси билан чоп этилди.

Ушбу китобда миллатимиз фахри ва ифтихори бўлган Имом ал-Бухорийнинг ҳаёти ва ижоди, буюк муҳаддис ёдгорлик мажмуи қурилиши тарихи ҳамда Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Ватанимизда исломий қадриятларнинг тикланиши ҳақида ҳикоя қилинган.

10 33159
393

© «Мовароуннаҳр» нашриёти, 2007 й.
© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2007 й.

ТАРИХНИНГ ОЛТИН ЗАРВАРАФИ

БУЮК АЛЛОМАГА ЮКСАК ЭҶТИРОМ

ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ ИМОМ
АЛ-БУХОРИЙ ЁДГОРЛИК МАЖМУИНИНГ ОЧИЛИШИГА
БАҒИШЛАНГАН МАРОСИМДА СЎЗЛАГАН НУТҚИ

Бисмиллаҳир роҳмонир роҳим.

Ассалому алайкум, азиз ватандошларим!

Муҳтарам меҳмонлар!

Бугун юртимиз ва халқимиз тарихида ўчмас из қолдирадиган муборак ва мунаввар кундир.

Бугун улуғ аждодимиз Имом ал-Бухорий ҳазратларининг руҳини шод этиш, бобокалонимиз таваллуд топган муқаддас заминда ул зоти шарифнинг хотирасини ёд этиш кунидир.

Ўйлайманки, бу ерда йиғилган жамоат, ал-Бухорийнинг мўътабар хокини зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлган мўмин-мусулмонлар, том маънода бахтиёрдирлар.

Азиз дўстлар!

Бу каби тантаналарни ўтказишдан кўзланган ният ва мақсадларимиз ҳақида, муқаддас қадамжоларни обод қилишимиз сабаблари тўғрисида икки оғиз сўз айтишга ижозат бергайсизлар.

Энг аввало, бу ишларни амалга ошириш замирида савоб деган олижаноб тушунча ётади. Савоб - улуғ инсоний фазилат, юксак исломий қадриятлардан биридир. Менинг комил ишончим шуки, савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак.

Савобли амаллар қилиш эса, халқимизга хос азалий хислатдир.

Савобли ишларни қилган одамга, унинг элу юртига, албатта, Аллоҳнинг раҳматлари ёғилади. Муқаддас Қуръоний

оятда таъкидланганидек, "Яхшиликнинг мукофоти фақат яхшиликдир". Биз эзгу ишларни қанча кўп қилсак, улуғ ажодларимизнинг иззат-икромини жойига қўйсак, уларнинг табаррук номларини бутун дунёга тараннум этсак, Яратганимизнинг ўзи бизни бало-қазолардан асрайди, бизга куч-қудрат ато этади, йўлимизни очиб беради.

Азиз юртошларим!

Бир муҳим саволга жавоб излаб кўрайлик: Аллоҳ таоло қайси юртда, қайси тупроқда мана шундай улуғ зотларни дунёга келтиради?

Парвардигори олам буюк зотларни Ўзи азиз этган жойлардагина дунёга келтиради. Бундай юртлар эса ер юзида санокли. Биз чексиз шукроналик билан айтамизки, она Ватанимиз Аллоҳнинг назари тушган ана шундай муқаддас диёрдир.

Юртнинг муқаддаслиги нима билан белгиланади?

Бутун умрини иймон ва эътиқод, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, поклик ва ҳалоллик, илм ва маърифат, адолат ва диёнат йўлида фидо этган зотларнинг мўътабар хоклари макон топган замингина муқаддасдир. Агар шундай инсонлар бўлмаса, улар даҳосининг нафаси сезилиб турмаса, ҳар қандай замин оддий тупроқ бўлиб қолаверади.

Қадрли дўстлар!

Нима учун биз келажагимизнинг ёруғ ва фаровон бўлишига қатъий ишонамиз?

Халқимизни, айниқса, ўсиб келаётган навқирон авлодимизни нега айнан шу эътиқод асосида тарбия этмоқдамиз?

Бу мураккаб ва қалтис замонда йўлимизда оғир синов ва тўсиқлар дуч келганда, улар қаршисида чорасиз қолганда, мислсиз машаққатлар ҳолдан тойдирганда ҳам биз куч-қудратни қаердан оламиз?

Энг аввало, Аллоҳ таолонинг бизга кўрсатаётган марҳаматидан оламиз.

Мана шундай вазиятларда бизга метин ирода, сабр-матонат бахш этадиган буюк ва чексиз яна бир манба бор.

Бу манба – улуғ ажодларимизнинг қонимизда жўш ураётган азму шижоатидир.

Бу манба – ал-Бухорийдек мумтоз боболаримиз даҳосининг ҳаётбахш қудратидир.

Бу манба – уларнинг бизга ҳамиша мададкор бўладиган ўлмас руҳи покларидир.

Ана шу ҳақиқат, ана шу эътиқод ватандошларимиз, азиз фарзандларимиз юрагига, онгу шуурига, тафаккурига тобора теран сингиб бормоқда.

Биз комил ишонч билан, Ўзбекистоннинг истиқлоли боқий, истиқболи буюк, дер эканмиз, мана шундай мустақкам асосларга таянамиз.

Муҳтарам жамоат!

Қадрли меҳмонлар!

Биз мусулмон дунёсининг узвий қисмимиз. Тарихимизнинг энг фожиали, энг оғир даврларида ҳам, мустабид тузум чангалида бўлган пайтимизда ҳам, бизни динимиздан айиришга ва унга хиёнат этишга мажбур қилганларида ҳам халқимиз ҳеч қачон ўз исломий эътиқодидан қайтмаган. Бошига қилич келганида ҳам ота-боболарининг муқаддас дини бўлмиш мусулмончиликка ҳамиша содиқ қолган.

Биз, шиори эзгулик бўлган бутун дунёдаги аҳли ислом қатори динимизни доимо пок ва соф сақлашга интилиб келганмиз. Ва бу йўлдан асло қайтмаймиз. Шунинг учун ҳам динимиздан ҳар хил ғаразли ва нопок мақсадлар йўлида фойдаланишга мутлақо қаршимиз.

Мен илоҳий динимизнинг олижаноб интилишларимизга хизмат қиладиган, хайрли ишларимизда бизга мадад берадиган битмас-туганмас куч-қудрат манбаи бўлиб қолишига ишонаман.

Азиз биродарларим!

Имом ал-Бухорий ҳазратлари нафақат ўзбек халқи, балки бутун мусулмон оламининг фахр-ифтихоридир. Ул табаррук зотнинг ҳаёти том маънодаги илмий ва инсоний жасорат, букилмас ирода, сўнмас эътиқод тимсолидир.

Олти буюк муҳаддиснинг иккинчиси ҳисобланган Имом Муслимнинг ал-Бухорийга қарата: "Эй, устозларнинг устози, муҳаддисларнинг султони, ҳадисларнинг табиби! Пойингизни ўпишга ижозат беринг!", дея қилган хитоби аҳли исломнинг улуғ бобомизга ҳурмат ва эътирофи нақадар юксаклигини кўрсатади.

Буюк ватандошимиз башариятга тенгсиз маънавий мерос қолдириб кетди. Бу мероснинг гултожи - энг ишончли

ҳадислар тўплами - "Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ" ислом динида Қуръони каримдан кейин эъзозланадиган иккинчи манбадир. Бутун дунё мусулмонларининг эътиқодига кўра, у башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғидир.

Мана, ўн икки асрдирки, бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини иймон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва эзгулик йўлига чорлаб келмоқда.

Яратганимизга шукурлар бўлсинки, озодлигимиз шарофати билан ал-Бухорийдек улуғ аждодларимиз эл-юрти бағрига қайтмоқда. Алломанинг ўлмас мероси ҳар бир юртдошимиз хонадонига кириб, онгу тафаккуримизни равшан этмоқда. Қалбларимизни иймон нури ва меҳр-оқибат туйғулари билан мусаффо этмоқда.

Муҳтарам биродарларим!

Биз эски тузум, эски мафкура зуғумидан халос бўлгач, ўзлигимизни, қандай улуғ инсонларнинг авлоди эканимизни, қандай бой ва бетакрор маънавий мерос ворислари эканимизни англаш, миллий қадриятларимизни тиклаш йўлида тарихда из қолдирадиган кўпгина хайрли ишларни амалга оширдик.

Шулар қаторида озодлигимизнинг дастлабки йиллариданоқ биз Имом ал-Бухорий мақбарасини ул зотнинг шаън-шавкатига муносиб, ён-атрофи мунаввар гўшага, зиёратга келган мўмин-мусулмонларга руҳий-маънавий куч ато этадиган қадамжога айлантиришни ният қилган эдик.

Аллоҳнинг инояти билан эзгу ниятимиз ижобат бўлган шу қутлуғ кунда мен бу муаззам ёдгорлик мажмуининг шунчаки зиёратгоҳ эмас, балки гўзал Ўзбекистонимизни бутун дунёга танитадиган, ёш авлодимизни эзгулик руҳида тарбиялайдиган, ҳар бир инсонни ҳаёт ва абадият ҳақида ўйлантирадиган азиз маскан бўлиб қолишига ишонаман.

Кейинги йилларда юртимизда қад ростлаётган муҳташам иморат ва иншоотларни бунёд қилишда миллий анъаналаримизга, меъморчилик санъатимизнинг ўзига хос ва ўзига мос услуб ва нақшу зийнатларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда. Мамлакатимиз кўркига кўрк қўшадиган бундай бетакрор ва кўркам бинолар ҳар бир юртдошимизни мамнун этиши, юрагида ғурур уйғотиши табиийдир.

Истиқлол даврида мана шундай лойиҳаларни тузиш ва амалга оширишда бош бўлиб турганимдан, шу олижаноб ишларга ҳисса қўшиш насиб этганидан кўпчилик қатори мен ҳам бениҳоя мамнунман. Айниқса, ал-Бухорий мажмуи лойиҳасининг ташаббускори бўлганимдан, унинг шу шаклда, шу мазмунда барпо этилишида ҳиссам борлигидан умрим борича фахрланиб юраман.

Бу Аллоҳ таоло олдида, аждодлар руҳи олдида, халқим олдида менинг инсоний бурчим эди.

Бу қутлуғ масканни бунёд этган усталаримизнинг меҳнати ҳар қанча таҳсинга арзийди. Бу улуғвор мажмуа Самарқанду Бухоро, Хиваю Тошкент, Андижону Наманган, Шаҳрисабзу Қўқон ва Марғилон шаҳарларидан, мамлакатимизнинг турли вилоятларидан келган фидойи инсонлар меҳнатининг самарасидир.

Бир сўз билан айтганда, унинг бунёдкори бутун Ўзбекистондир.

Фурсатдан фойдаланиб, ушбу зиёратгоҳни обод қилишда жонбозлик кўрсатган қурувчиларга, қўли гул усталаримизга, моҳир меъморларимизга, шу улуғ обидага ғишт қўйган, нақшу жило билан унга сайқал берган ҳар бир ватандошимизга, улуғ бобомизга эҳтиром билдириб, узоқ-яқиндан юртимизга ташриф буюрган азиз меҳмонларга халқим номидан чексиз миннатдорлик изҳор этаман.

Муҳтарам жамоат!

Маълумки, Ислом динининг бош ғояси - бу "Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ" калимасидир. Мана шу иймон калимасини рўйи заминдаги ҳар бир мусулмон қалбига сингдиришда ал-Бухорий беқиёс жасорат кўрсатди. Шу сабабли ҳам ул ҳазратнинг муборак номи абадул-абад инсоният хотирасидан ўчмагай, иншоаллоҳ. Ушбу саодатли дамларда Имом ал-Бухорий бобомизнинг руҳи поклари шод бўлиб, қабрлари нури илоҳийга тўлган бўлсин!

Ул муборак зотнинг пойида дуоғўй бўлиб турганларнинг, бутун халқимизнинг, жамики аҳли исломнинг хайрли ва савобли ишларида Раббимизнинг ўзи мададкор бўлсин!

1998 йил, 23 октябрь

¹ Каримов И. «Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз», 7 жилд, 183-бет.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ ҚАРОРИ

1997 йил, 29 апрель, N 217

Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида

Ҳадис илмининг равнақиға улкан ҳисса қўшган йирик аллома, буюк ватандошимиз Имом ал-Бухорий илмий-диний меросини халқимиз маънавий-руҳий ҳаётидаги беқиёс ўрнини ва мамлакат кенг жамоатчилигининг таклифларини ҳисобга олиб ҳамда ушбу меросни авайлаш, қадрлаш ва жамиятнинг баркамол кишиларини тарбиялашда ундан оқилона фойдаланишга шарт-шароит яратиш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси қарор қилади:

1. 1998 йилда Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллиги мамлакатимизда кенг нишонлансин.

Ушбу санага тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича республика ташкилий қўмитаси 1-иловага мувофиқ таркибда тузилсин.

Ташкилий қўмита ўн беш кун муддатда тегишли вазирликлар ва идоралар, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳокимликларининг таклифлари асосида ўз тадбирларини ишлаб чиқсин ва уларни бажаришга киришсин.

2. Самарқанд вилоятидаги Имом ал-Бухорий мақбараси ва масжидини таъмирлаш ҳамда бу ерда қадимий миллий меъморчилик анъаналари билан уйғунлашган замонавий иншоотлардан иборат бетакрор муҳташам ёдгорлик мажмуини барпо этиш учун лойиҳавий таклифларни тайёрловчи комиссия 2-иловага мувофиқ ташкил этилсин.

Комиссия икки ой муддат ичида ЮНЕСКО экспертларини ва халқаро ташкилотларнинг, жумладан, шаҳзода Чарльз

Уэльскийнинг Меъморлик институти ва Оксфорд ислом тадқиқотлари маркази (Буюк Британия) мутахассисларини жалб қилган ҳолда тегишли таклифларни тайёрласин ва тасдиқлашга киритсин.

3. Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги, Фанлар академияси, Ўзбекистон Муслмонлари идораси, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳокимликлари билан биргалиқда мамлакат ҳудудидаги Имом ал-Бухорий номи ва даври билан боғлиқ қадамжолар, обидалар рўйхатини аниқласин ва уларни таъмирлаш-консервациялаш бўйича белгиланган тартибда таклиф тайёрласин.

4. Самарқанд вилояти ҳокимлиги ва Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги Имом ал-Бухорий мақбараси мажмуидаги таъмирлаш-қурилиш ишларини 1998 йилнинг август ойигача тугаллашни таъминласин.

«Ўзистиқболстат» Давлат қўмитаси Имом ал-Бухорий мақбараси мажмуидаги янги иншоотлар қурилишини 1998 йилги инвестиция дастурида белгиланган тартибда инобатга олсин.

5. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ташқи ишлар вазирлиги, Маданият ишлари вазирлиги, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий комиссияси, Дин ишлари бўйича қўмита, Ўзбекистон Муслмонлари идораси ва Самарқанд вилояти ҳокимлиги билан биргалиқда ва ЮНЕСКОнинг халқаро тадбирлари доирасида 1998 йил сентябрь ойида Самарқанд шаҳрида "Имом ал-Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни" мавзуида халқаро илмий-амалий анжуман ўтказсин.

6. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси 1997-1998 йилларда Имом ал-Бухорий асарлари ҳамда унинг ҳаёти ва ижодига оид нашрларни ўзбек, араб, рус ва инглиз тилларида чоп этишни нашриётларнинг режасига киритсин.

7. "Ўзбеккино" давлат акционерлик компанияси 1998 йилда Имом ал-Бухорий меросининг моҳиятини ва бугунги кундаги аҳамиятини очиқ берувчи 2 қисмли ҳужжатли илмий-оммабоп фильм яратсин ва унинг хорижий тилларга дубляж қилинишини таъминласин.

8. Ўзбекистон Республикаси Алоқа вазирлиги Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллигига бағишланган почта маркалари, открыткалар, хатжилдлар чиқарсин.

9. Ўзбекистон телерадиокомпанияси ва бошқа оммавий ахборот воситалари Имом ал-Бухорий ҳаёти ва илмий фаолиятини, юбилейга тайёргарликнинг боришини кенг ёритсинлар.

10. Ушбу қарорда кўрсатилган тадбирларни ва ташкилий қўмита тасдиқлайдиган ишларни амалга ошириш харажатлари тенг улушларда республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобидан қопланиши белгилаб қўйилсин.

Бу ишга Ўзбекистон Муслмонлари идораси, ҳомийлар, шу жумладан, хорижий ҳомийларнинг ўз улушларини қўшиш ҳақидаги таклиф-истаклари қўллаб-қувватлансин.

11. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг биринчи ўринбосари И.Жўрабеков зиммасига юклансин.

Вазирлар Маҳкамасининг раиси

И.Каримов.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ МАЪНАВИЙ ХАЗИНАСИ

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ЯШАГАН ДАВР

Бисмиллаҳир роҳмонир роҳим.

Имом ал-Бухорий, ул кишини Аллоҳ таоло ғарийқи раҳмат, шойистаи жаннат айласин, умрларининг асосий қисми-ни ҳижрий III асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтказдилар. Ул зоти шариф ҳижратнинг 194-йили (милодий 810) дунёга келиб, 256-йили (милодий 870) вафот этдилар. Бу даврда Ислом олами Бағдодни ўз салтанатлари учун пойтахт қилиб олган аббосийлар сулоласи ҳукмида эди.

Имом ал-Бухорий таваллуд топган вақтларида аббосийлар давлати ўз равақининг чўққисига чиққан бўлиб, халифа Ҳорун ар-Рашид уни айни шу пайтида тарк этган (яъни, ҳижрий 193-йили оламдан кўз юмган) эди. Мазкур давлат Ҳорун ар-Рашид авлодлари – Ал-Амин (?–813), Ал-Маъмун (786–833), Ал-Муътасим (795–842) ва Ал-Восиқ (842–846) халифалик қилган даврларда ҳам, ака-ука Ал-Амин ва Ал-Маъмун ўртасида тахт учун бўлиб ўтган урушларга ҳамда давлатда содир бўлган исёнларга қарамай, ўз қудратини йўқотмади.

Халифа Ал-Восиқнинг вафоти (842) дан кейин аббосийлар давлати аста-секин таназулга учрай бошлайди ва тора заифлашиб бориб, илгариги шон-шухратию, қудратини йўқотади, халифалар ҳокимияти сусайиб, унинг ҳудудида мустақил давлатлар ташкил топади. Имом ал-Бухорий ана шу воқеалар жараёнида куйидаги халифалар билан бир асрда яшадилар: Ал-Мутаваккил (842–847), Ал-Мунтасир (847–861), Ал-Мустаъийн (861–862), Ал-Муътазз (862–866), Ал-Муҳтадий (866–869), Ал-Муътамид (869–870). Юқорида

зикр қилинган халифалардан сўнггиси ҳукмронлик қилган даврда Имом ал-Бухорий оламдан ўтиб, мусулмонлар ўзларининг узоқ муддатли тарихлари давомида етишиб чиққан уламоларининг энг буюгидан ажраб қолдилар.

Имом ал-Бухорий, аввал куч-қудратга тўлиб, сўнг таназзулга юз тутган бир сиёсий даврни бошдан кечирган бўлсалар-да, лекин ислом илмлари ғоятда ривожланиб, бутун ислом оламида, хусусан, Бағдодда кўплаб илмий марказлар вужудга келган бир ажойиб асрда яшаб ўтдилар.

Бу даврда ислом оламида тўрт фикҳий мазҳаб юзага келиб, қарор топди. Кўпчилик мусулмонлар уларга эргашдилар, Қуръон илмлари, айниқса, тафсири илми тараққий этди. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сийратлари, саҳобалар, ислом уламо ва адиблари ҳамда тарихга доир кўплаб китоблар яратилди, араб тилида Қуръони каримга доир тафсиру шарҳлар битилди. Шу билан бирга бу даврда, айниқса, халифа Ал-Маъмун ҳукмронлик қилган йилларда, ўзга халқлар маданиятининг мусулмон оламига таъсири кучли бўлди, уларнинг адибу олимлари битган кўплаб китоблар, жумладан, антик даврда яшаб ўтган юнон олимларининг асарлари араб тилига таржима қилинди.

Ҳадис илми хусусига келсак, улар Имом ал-Бухорий яшаган асрга келибгина ўзининг олтин даврини бошидан кечирди. Имом ал-Бухорий ғайри саҳиҳ ҳадислардан саҳиҳ ҳадисларни ажратиб олиб, китоб тасниф этишни биринчи бўлиб бошлаб берган буюк аллома эдилар. Ул зоти шариф яшаган асрга қадар ҳам ҳадисга доир кўплаб муҳим рисолалар, чунончи, Имом Моликнинг "Ал-Муваттаъ", Имом Аҳмаднинг "Ал-Муснад", Абдурраззоқнинг "Ал-Мусаннаф" ва бошқа асарлар яратилган бўлса-да, уларда саҳиҳ ҳадислар ғайри саҳиҳ ҳадислардан ажратилмаган, яъни аралаш ҳолда берилган эди. Шундай қилиб, бу даврда ҳадису Қуръон ҳофизлари, муҳаддислар ва ҳадис толиблари бағоят кўпайиб, Ислом аҳли муҳаддисларининг энг буюк намояндалари яшаб ўтдилар. Аҳмад ибн Ҳанбал, Али ибн ал-Мадийний, Муслим, Ат-Термизий, Ан-Насоий, Ибн Можа, Абу Довуд, Абу Ҳотим, Абу Зуръа ар-Розийийин, Исҳоқ ибн Роҳвайҳ ва бошқалар шулар жумласидандирлар.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ НАСАБЛАРИ

Бу зоти шариф “Амир ул-муъминийн фил-ҳадис” (“Ҳадис илми бобида мўминлар амири”), “Ал-Имом ул-Микдом” (“Жасур Имом”), “Имом ул-Муҳаддисийн” (“Муҳаддислар имоми”), “Саййид ул-фуқаҳо” (“Фақиҳлар саййиди”) каби юксак унвонлар соҳиби бўлиб, тўлиқ номлари – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Бардизба (Бардизбеҳ) дир. Оталари Исмоил йирик олим бўлиб, машҳур муҳаддислар – Ҳаммод ибн Зайд ва Имом Моликдан таълим олганлар, ироқлик муҳаддислар эса ул кишидан ҳадислар ривоят қилган. Ибн Ҳаббон “Китоб ус-сиқот”, Имом ал-Бухорий “Ат-Таърих ал-Кабир” номли асарларида ул киши хусусларида зикр қилганлар. Имом ал-Бухорий оталари Исмоилни олим, ҳалол ва муттақий деб таърифлаганлар. Ривоят қилинишича, ул киши вафотлари олдидан: “Мол-мулкимга заррача ҳаром ва шубҳали нарса аралашганини билмайман”, – деб айтган эканлар.

Имом ал-Бухорий илму диёнат ва тақво хонадонида улғайган фарзанд бўлиб, ўзларида мавжуд барча улуғ фазилатларни оталаридан олган бўлсалар, ажаб эмас!

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ТАВАЛЛУДЛАРИ ВА УЛФАЙИШЛАРИ

Кўпчилик тарихчиларнинг таъкидлашича, Имом ал-Бухорий ҳижратнинг 194-йили, Шаввол (Рамазон) ойининг 13-куни, жумъа намозидан сўнг Бухорода дунёга келганлар. Бу хусусда бўлакча фикр айтувчилар ҳам бор, лекин улар озчиликни ташкил қилади.

Имом ал-Бухорий отадан жуда ёш етим қоладилар. Шунда оналари таълим-тарбия ишларини ўз қўлларига олиб, ул кишини ҳар жиҳатдан баркамол, солиҳ инсон қилиб вояга етказишга киришадилар. Бу борада Имом ал-Бухорийга оталаридан мерос қолган мол-мулк жуда асқотади.

Ривоят қилинишича, у киши болалик чоғларида кўр бўлиб қоладилар. Оналари кунлардан бирида Иброҳим Ҳалилуллоҳ алайҳис-салот вас-саломни туш кўрадилар. Ул зот: “Эй

волида Аллоҳ таоло бетиним дуо-ю илтижоларинг боисидан ўғилчангнинг кўзларига қайта нур ато этди”, – деб хитоб қилдилар. Имом ал-Бухорийнинг оналари эртасига уйғониб, ҳақиқатдан ҳам Аллоҳ таоло ўғилчалари кўзларига қайта нур ато этганининг шоҳиди бўладилар. Шундан сўнг у кишининг ғам-ғуссалари ўрнини шодлик эгаллайди.

БЕНАЗИР ҚОБИЛИЯТ СОҲИБИ

Имом ал-Бухорийнинг беназир қобилият соҳиби эканликлари болалик чоғларидаёқ, ул киши бошланғич мактабда таҳсил кўраётган кезлардаёқ маълум бўлган. Аллоҳ субҳонаҳу таоло ул кишига беҳад кенг ва зийрак қалб, кучли хотира ҳамда ўткир зеҳн ато этган эди. Имом ал-Бухорий Аллоҳ таоло тарафидан ҳадисларни ёд олмоққа илҳомлантирилиб, ўн ёшларига қадар улардан талайгинасини зеҳнларига жо этдилар. Сўнг ул киши ўз юртларидаги уламолар ҳузурига қатнаб, улардан ҳадислар ёзиб олдилар, илми-ҳадисни ўргандилар. Шу тариқа билимлари орта бориб, ҳатто бу борада ўз устозлари билан илмий баҳс қилиш даражасига етдилар. Ўн олти ёшга етар-етмас кўп уламоларнинг китобларини ёд олиб бўлдилар, раъй ва қиёс аҳли (Қуръон ва ҳадисдан шахсий фикрларига таянган ҳолда фатво чиқаргувчи уламолар)нинг мулоҳаза, қонун-қоида ва таълимотлари билан танишиб чиқдилар.

Фарабийнинг айтишларича, Имом ал-Бухорийнинг котиблари – Муҳаммад ибн Абу Хотим бундай деган эканлар: “Имом ал-Бухорий менга: “Бошланғич мактабда ўқиётган вақтимда ҳадисларни ёд олмоққа илҳомлантирилдим”, – дедилар. Шунда мен: “Ўшанда неча ёшда эдингиз?”, – деб сўрадим. Ул киши дедилар: “Ўн ёхуд ундан ҳам кичик ёшда эдим. Ўн ёшдан ошганимда бошланғич мактабни тугатдимда, Ад-Доҳилий ва бошқа шайхларнинг ҳадис тўғарақларига қатнай бошладим. Бир куни Ад-Доҳилий талабаларга ҳадис айтаётиб: “Суфён Абу Зубайрдан, ул киши эса Иброҳимдан ривоят қилганлар”, – дедилар. Шунда мен Ад-Доҳилийга: “Абу Зубайр Иброҳимдан ривоят қилмаганлар”, – деб эдим, ул

киши менинг гапимни дағаллик билан инкор қилдилар. Аммо мен мулойимлик билан: “Устоз айтган ҳадисингизнинг асл манбаи ўзингизда бўлса, бир қараб кўрингиз!”, – дедим. Ад-Доҳилий ноилож ичкарига кириб мазкур ҳадиснинг асл манбаига кўз ташлагач, қайтиб чиқдилар-да: “Эй бола! Буни не деб тузатмоқ лозим?”, – дедилар. Мен: “(Аввало “Абу Зубайр” эмас, “Аз-Зубайр”, бунинг устига) Аз-Зубайр ва Ибн Адий бир шахсдир. (Чунки, Ибн Адий Аз-Зубайрнинг кунялари бўлиб, сиз айтган ҳадиснинг дастлабки иснодида ровий исми билан эмас, балки лақаби билан тилга олинган). Шул боис “Ибн Адий Иброҳимдан ривоят қилганлар” деб тузатмоқ керак”, – дедим. Сўнг Ад-Доҳилий қўлларига қалам олиб хатони тузатгач, менга: “Сен ҳақсан!”, – дедилар”.

Бир киши шу ҳақда сўз борганда Имом ал-Бухорийдан: “Устозингизга эътироз билдирганингизда неча ёшда эдингиз?”, – деб сўради. Имом ал-Бухорий: “Ўн бир яшар эдим”, – дедилар.

Имом ал-Бухорий яна бундай деган эдилар: “Ўн олти ёшга кирганимда Ибн ал-Муборак ва Вакийънинг китобларини ёд олдим ҳамда анавиларнинг, яъни раъй (ва қиёс) аҳлининг сўзларини (мулоҳаза, қонун-қоида ва таълимотларини) билиб олдим... Сўнг онам ва акам (Аҳмад) билан биргаликда ҳажга сафар қилдим”.

ИЛМ ТАЛАБИДА РИҲЛАТ (САФАР) ҚИЛГАНЛАРИ

Имом ал-Бухорий, ҳали ўз юртларида эканликларида ўн олти ёшга тўлдилар. Шундан сўнг, ул киши ҳадис талабида узоқ муддатли риҳлатга отланиб, уни дастлаб оналари ва акалари Аҳмад ҳамроҳлигида Байтуллоҳга ҳаж қилишдан бошладилар. Акалари Аҳмад оналари билан ҳаж сафаридан Бухорога қайтгач, Бухорода вафот қилдилар. Имом ал-Бухорий эса Маккада қолиб, ҳадис илмини ўрганишда давом этдилар. Бу машғулот Имом ал-Бухорийнинг қолган бутун муборак умрларини банд этиб, ул киши шу мақсад йўлида ўша вақтда Ислом оламида мавжуд бўлган кўпчилик илмий марказларга бордилар. Ул ерлардаги шайху уламолар

оғзидан ҳадислар ёзиб олдилар. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадиси шарифларини тўплаш, уларни мусулмонлар орасида ёйиш йўлида беҳад машаққатлар чекканлари туфайли вужудлари толиқиб, чўпдек озиб кетдилар, қанчадан-қанча хавфу хатарларни бошдан кечирдилар.

Имом ал-Бухорий бу ишга биринчи бўлиб киришган киши эмас эдилар. Бу иш билан саҳобалар даврларидан бошлаб кўплаб уламо ва бошқа азиз кишилар шуғулланганлар, бу уммат уламолари уни кейинги даврларда ҳам давом эттирдилар.

Илм талабида риҳлат қилмоқлик саҳобаи киромлар даврида бошланган бўлиб, саҳоба Жобир Ибн Абдуллоҳ (ибн Амр ибн Ҳаром ал-Хазражий ал-Ансорий ас-Суламий) Шомда истиқомат қилгувчи Абдуллоҳ ибн Анийсининг ҳузурларига риҳлат қиладилар. Ул киши ўзлари Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдан эшитмаган бир дона ҳадисни эшитиб қолмоқ учун бир ой давомида сафар машаққатини тартадилар.

Жобир ибн Абдуллоҳ разияллоҳу анҳу Маслама ибн Муҳаллад билан учрашиб, у киши ривоят қилган ҳадисни эшитиш учун Мисрга риҳлат қиладилар. Мазкур ҳадисни Масламанинг ўз оғизларидан эшитгач, ортларига қайтадилар.

Абу Айюб ал-Ансорий (Холид ибн Зайд ибн Кулайб ибн Саълаба) ан-Нажжорий Мисрда яшаётган Уқба ибн Омирнинг ҳузурларига риҳлат қилиб, ул киши билан учрашгач: “Мусулмонни сатри аврат қилмоқ лозимлиги хусусида Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдан ўзингиз эшитган ҳадисни менга ривоят қилиб берингиз! Сизу мендан бўлак бу ҳадисни эшитган киши қолмади”, – дедилар. Уқба ибн Омир мазкур ҳадисни айтиб бергач, ул киши туяларига миндилар-да, Мадинаи Мунавварага қайтиб кетдилар, ҳатто туялари эгарини ечиб, бироз дам ҳам олганлари йўқ”.

Бир куни саҳобаи киромлардан бирлари (Абдуллоҳ ибн Масъуд) Мисрда истиқомат қилувчи Фузола ибн Убайднинг ҳузурларига риҳлат қилдилар-да, етиб боргач, ул кишига: “Аmmo, мен сизни кўргани келмадим, балки мен билан ўзингиз Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдан бир вақт-

лар эшитган бир ҳадис хусусида сиз яхшироқ билсангиз керак деб келдим", – дедилар.

Абдуллоҳ ибн Масъуд: "Агар Аллоҳ таолонинг Китобини мендан яхшироқ билгувчи бирор кишининг борлигини билсам-у, у туя миниб бориладиган узоқ ерда бўлса ҳам борардим!", – деб айтганлар.

Илм талабидаги бундай риҳлатлар тобеъийнлар даврида ҳам давом этиб, бениҳоят кенг тус олган. Чунки Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобалари ўзлари билан Исломи илмини олган ҳолда турли мамлакатларга тарқаб кетишган бўлиб, киши ул зотнинг муборақ ҳадисларини ўзга юртларга риҳлат қилмай ва ул ерлардаги саҳобалар билан учрашмай туриб, мукаммал билолмасди. Саъийд ибн ал-Мусайяб (ибн Ҳузн ибн Абу Ваҳб ал-Махзумий ал-Қураший) бундай дейдилар: "Бир дона ҳадис учун кеча-ю кундузлаб йўл юрмоққа ҳозирман!".

Ҳасан ал-Басрий Исломи илми хусусидаги бир масалани ҳал қилмоқ учун Басрадан Куфага риҳлат қилганлар.

Абу Қилоба (Абдуллоҳ ибн Зайд ал-Басрий) бирор ҳожатлари бўлмаса-да, Мадинада уч кун туриб қолдилар. Чунки, одамлар бир кишининг бу ерга келиб ҳадис айтиб бермоғини интикиб кутишаётган эди. Ул киши ўшал одамнинг келгунига қадар пойладилар, келгач ундан ҳадис хусусида сўрадилар.

Омир ибн аш-Шаъбий (Омир ибн Шароҳийл) одамлар зикр қилган учта ҳадисни деб Маккага йўл олдилар, чунки ул ерда саҳобаи киромлардан бирорталари билан учрашиб, мазкур ҳадислар хусусида сўрамоқ умидида эдилар.

Омир аш-Шаъбий бир кишига ҳадис айтиб, унинг ёрдамида бир масалани ҳал қилиб бердилар, сўнг унга: "Биз сенга бу масалани ҳеч нарсасиз ҳал қилиб бердик (яъни, сен бирор ерга риҳлат қилмай, сафар азобини тортмай, ўзинг ечолмаган бир масалани ҳал қилиб олдинг). Одамлар ҳатто бундан жўнроқ масалани ҳал қилмоқ учун туяга миниб Мадинага бориб келишар эди", – дедилар.

Абулолия ар-Рийоҳий бундай дейдилар: "Басрада биз Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаи ки-

ромлари ривоят қилган ҳадисларни эшитар эдик. Аммо бунга қаноат қилмай, туяларимизга миниб Мадинага борар эдик-да, мазкур ҳадисларни уларнинг ўз оғизларидан тинглардик”.

Дарҳақиқат, тобеъийнларга мансуб уламолар, уларнинг адади эса юзларчадир, кўплаб шаҳар ва мамлакатларни кезиб, чўлу биёбонларни босиб ўтиб, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобалари ҳузурига боришган.

Мисрда бир аёлнинг қули бўлган ҳамда исломни қабул қилгач, озод қилинган Имом Макхул аш-Шомий ўзларининг илмий риҳлатлари хусусида бундай дейдилар: “Мен Мисрда қулликдан озод этилдим, сўнг ул ердаги ўрганмоғим лозим бўлган барча илмларни, биттасини ҳам қолдирмай, эгалладим. Кейин мен Ироққа, сўнг Мадинаи Мунавварага бордим-да, ул ерлардаги ўрганмоғим лозим бўлган барча илмларни ҳам, биттасини қолдирмай, эгалладим. Сўнгра Шомга бориб, ул ерни (илм талабида) бошдан-оёқ кезиб чиқдим”.

Тобеъийнлар даврида ҳам ҳадис илмига ва уни ўрганишга қизиқиш ғоятда кучли бўлган, ҳатто биргина мамлакатда, эҳтимол, минглаб ҳадис илми толиблари бўлган бўлса керак. Бу фикримизни Муҳаммад ибн Сири ал-Басрийнинг “Мен Куфага келганимда, ул ерда тўрт минг талаба ҳадис ўрганаётган экан” деган сўзлари тасдиқлайди.

Илм талабида риҳлат қилиш (Ҳижратнинг) 2- ва 3- асрларида янада авж олди. Ар-Ромиҳурмузий (Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ўзларининг ҳадис илмига бағишланган “Ал-Муҳаддис ал-фосил байна ар-ровий ва ал-воъий” номли асарларида) турли мамлакатларга риҳлат қилган муҳаддисларнинг исмлари рўйхатини келтириб, уларни илмда тутган мавқеларига биноан жойлаштирганлар. Асарда аввал илм талабида бир неча мамлакатларга риҳлат қилган муҳаддислар зикр қилиниб, сўнг шу мақсадда биргина мамлакатга борган муҳаддислар хусусида баён қилинган. Мазкур муҳаддислар риҳлат қилган мамлакатлар эса ўша вақтларда Ислом маданияти марказлари эди.

Уламолар илм талабида риҳлат қилмоқнинг аҳамиятини чуқур идрок қилган эдилар. Яҳё ибн Муъийн (ибн Авн ибн Зиёд ал-Бағдодий) бу ҳақда: “Тўрт тоифа киши рушду ҳидо-

ят топмас! Улардан бири – ўз юртидагина ҳадислар ёзиб олиб, ҳадис талабида бўлак мамлакатларга риҳлат қилмайдиган кишидир”, – деб айтган эканлар.

Иброҳим ибн Адҳам (ибн Мансур ат-Тамимий ал-Балхий) бундай дейдилар: “Аллоҳ таоло ҳадис соҳиблари (муҳаддислар)нинг (илм талабида қилган) риҳлатлари туфайли бу умматнинг бошидан балони даф қилур”.

Ҳанбалий мазҳаби имоми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбал бундай дейдилар: “Ҳадис иснодининг мукаммал бўлмоғига талабчанлик илгари ўтганлардан қолган суннатдир. Чунки саҳоба Абдуллоҳ ибн Масъуднинг дўстлари Куфадан Мадинага риҳлат қилишиб, Ҳазрат Умардан илм ўрганишар ва ҳадислар тинглашар эди. Имом ан-Нававий: “Шул боисдан ҳам риҳлат (кейинги авлод учун) суюкли амал бўлиб қолгандир”, – дейдилар.

Риҳлат қилгувчилар ўз риҳлатларидан роҳатланар эдилар. Ҳаррондан Язид ибн Ҳоруннинг ҳузурларига борган бир киши бундай деб тараннум қилган экан:

*“Қалбимни юлгандек қўлим-ла ўзим,
Айрилиқ ўтида куйганча чунон,
Тарк этдим масканим, қолди ақрабо,
Оҳ урди ортимдан қошлари камон.
Матонат бирла мен олға интилдим,
Жамики муслимлар имоми томон.
Дин илми ҳам суннат, тарих бобида,
Кўрмаган ул зотдек олимни жаҳон.
На дунё, на унинг зийнатларидан,
Бермади насиба ул зотга Субҳон.
Ким бойиб, Аллоҳга тоат айласа,
Ҳеч қачон кўрмагай хорлик ва зиён.
На қадар тотлидур ҳаёт, айтсам мен:
“Ҳасандан бир ҳадис Авф қилди баён”.*

Илм талабида қилинган риҳлатлар ҳадисларнинг ислом оламида кенг тарқалишига, ҳадис тарқатиш йўлларининг кўпайишига ва ҳадис ровийларининг ҳар томонлама чуқур ўрганилишига катта таъсир ўтказди. Чунки муҳаддис турли

жойларга бориб, ул ерлардаги уламоларни ўз кўзи билан кўради ва улар билан илмий суҳбатда бўлиб, ўзи билмаган кўплаб ҳадисларни ёзиб олади. Улар билан илми исломга доир масалалар хусусида савол-жавоблар қилади. Қуръон ва ҳадислар ҳофиз Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бундай дейдилар: “Муҳаддисдан риҳлат қилмоғидан аввал талаб қилинадиган шарт шуки, у дастлаб ўз юртидаги ҳадисларни тўпламоғи, уларни чуқур ўрганиб, ёдлаб олмоғи даркор. Шундан кейингина у ўзга мамлакатларга риҳлат қилиб, унинг давомида ўзида мавжуд бўлмаган ҳадисларни тўплаб ўрганади”.

ИККИ ҲАРАМ – МАККАИ МУКАРРАМА ВА МАДИНАИ МУНАВВАРАГА ЙЎЛ ОЛГАНЛАРИ

Тарихчи Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймоз аз-Заҳабий (ҳижрий 673—748) ва бошқа уламоларнинг ёзишларича, Имом ал-Бухорий ҳижрий 205-йилдан ҳадис тўғрақларига қатнай бошлаганлар ва ўз юртларидаги йирик шайхларнинг кўпчилигидан дин илми, хусусан, илми ҳадисни ўрганиб ва улар билган жамики ҳадисларни ёд олиб бўлгач, 210-йили риҳлат қилганлар. Ул киши оналари ва акалари ҳамроҳлигида ҳаж сафарини яқунлагач, Маккада қолишга қарор қилдилар. Ўша даврда Макка Ҳижознинг энг муҳим илмий марказларидан бири эди. Имом ал-Бухорий ул ерда азалий мақсадларига етиб, илму маърифатга бўлган чанқоқликларини қондирадиган тинмас булоқни топадилар. Ул киши Маккада эканликларида вақти-вақти билан Мадинага ҳам бориб-келиб турадилар.

Имом ал-Бухорий икки Шариф Ҳарам (Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара) да ўзларининг айрим рисоаларини битиб, бу билан “Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” ва унинг мавзуларига асос солдилар. Имом ал-Бухорий бу ҳақда: “Ўн саккиз ёшга етганимда “Саҳоба ва тобеъийнлар масаласи” китобини тасниф этдим, сўнг Мадинада ойдин кечалари Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак қабрлари ёнида ўлтириб “Катта тарих” номли китобимни ёздим. Ўтмишдаги шахсларнинг деярли барчаси ҳақида менда маъ-

лумот бўлса-да, китобимнинг чўзилиб кетмоғини истамадим", – дейдилар.

Имом ал-Бухорий яна бундай дейдилар: "Мен (устозим) Ал-Ҳумайдийнинг ҳузурларига кирдим. Шунда мен ўн саккиз ёшларда бўлиб, ул киши билан бир одам қандайдир ҳадис хусусида тортишиб туришган экан. Устозим менинг кириб келганимни кўриб: "Ана, иккимизнинг тортишувимизни ҳал қила оладиган киши келди!" – дея менга ўрталаридаги муаммони баён қилдилар. Мен масалани Ал-Ҳумайдийнинг фойдаларига ҳал қилиб бердим, чунки ҳақиқат ул киши томонда эди".

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар бундай дейдилар: "Имом ал-Бухорийнинг Маккага дастлабки риҳлатлари ҳижрий 210-йили бўлган эди. Ул киши агар илми ҳадисни эндигина ўрганишга киришган чоғларида риҳлат қилганларида ҳам, бу борада юқори даражага эришган (бу ердаги) тенгдошларига албатта етиб олган бўлур эдилар!".

ЮРТМА-ЮРТ КЕЗГАНЛАРИ

Имом ал-Бухорий ҳадис талабида риҳлат дарвозасини қаттиқ қоқдилар ва (дарвоза очилгач) ислом мамлакатларининг деярли барчасига риҳлат қилдилар.

Имом ал-Бухорий бу ҳақда ўзлари: "Мен Шом, Миср ва Жазира (Дажла ва Фурот оралиғидаги ерлар)га икки марта, Басрага тўрт марта бордим, Ҳижозда олти йил яшадим, аммо муҳаддислар билан биргаликда Куфа ва Бағдодга неча марта борганимнинг ҳисобига етолмайман", – дейдилар.

Ал-Хатиб ал-Бағдодий бундай дейдилар: "Имом ал-Бухорий турли мамлакатлардаги муҳаддислар ҳузурига риҳлат қилдилар: Хуросон ва Жибал(Хузистон)да, Ироқ шаҳарларининг барчасида, Ҳижоз, Шом ва Мисрда ҳадислар ёзиб олдилар, Бағдодга эса кўп марта келиб кетдилар".

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: "Маккада бўлганларидан сўнг, риҳлат қилишга қурблари етган барча мамлакатлардаги шахслар ҳузурига бордилар", – дейдилар. Аз-Заҳабий ул киши

қадам ранжида қилган ерлар хусусида гапириб, улар қаторида Балх, Нишопур, Рей(Рай), Бағдод, Басра, Куфа, Мадина, Восит, Дамашқ, Асқалон, Ҳимс ва бошқа шаҳарларни зикр қиладилар.

Ал-Ҳоким Абу Абдуллоҳ Имом ал-Бухорий риҳлат қилган мазкур шаҳарларни зикр қила туриб: "Имом ал-Бухорий мазкур шаҳарларга илм талабида риҳлат қилиб, ҳамиша ул ерлардаги шайхлар ҳузурини яшадилар", – дейдилар.

ИМОМ АҲМАД БИЛАН УЧРАШИБ ҲАМСУҲБАТ БЎЛГАНЛАРИ

Имом ал-Бухорий ҳаётлик вақтларида Бағдод Араб халифалиги шаҳри ҳамда илм ва уламолар маркази эди. Шу боисдан Имом ал-Бухорий ул ерга қайта-қайта, жами саккиз марта бориб-келдилар. Ҳар сафар борганларида Имом Аҳмад билан учрашиб, суҳбат қураб эдилар. Шунда Имом Аҳмад ул кишини Бағдодда қолиб яшашга ундаб, Хуросонда узоқ вақт туриб қолганларига эътироз билдирардилар. Бу фикрга Имом ал-Ҳофиз ибн Ҳажарнинг "Фатҳ ул-борий ли-шарҳи саҳийҳ ал-Бухорий" номли асарларидаги маълумотлар зид бўлиб, ул киши бундай дейдилар: "Имом ал-Бухорий "Ал-Жомий ас-саҳийҳ"нинг "Китоб ан-никоҳ" қисмидаги "Мо йаҳуллу минан-нисо" номли бобда Имом Аҳмаддан бевосита бир дона ҳадис ва "Китоб ал-Мағозий" қисмининг охирида билвосита бир дона ҳадис келтирганлар, холос. Шунга кўра, гўеки Имом ал-Бухорий Имом Аҳмаддан (атайлаб) кам ҳадис келтиргандек кўринадилар. Бироқ ундай эмас. Имом ал-Бухорийнинг Имом Аҳмаддан кам ҳадис келтирганларининг боиси шуки, ул киши аввалги риҳлатларида кўпроқ Имом Аҳмаднинг устозлари билан учрашиб, ана ўшалардан ҳадис ёзиб олиш билан кифояланганлар. Кейинги риҳлатлари чоғида эса Имом Аҳмад (муайян сабабларга кўра) аҳён-аҳён-дагина ҳадис айтадиган бўлиб қолганлар. Шунинг учун Имом ал-Бухорий Имом Аҳмадни қўйиб, кўпроқ (устозлари) Али ибн Абдуллоҳ ал-Мадинийдан ҳадис келтирганлар".

УСТОЗЛАРИ

Имом ал-Бухорий ислом оламидаги йирик муҳаддисларни ўзида жамлаган муҳим илмий марказларга риҳлат қилиб, ишончу ҳалоллик тимсоли бўлмиш устозларидан илми ҳадис ўргандилар, кўплаб ҳадислар ёзиб олдилар. Бу хусусда ул кишининг ўзлари бундай деб айтган эканлар: "Мен бир минг саксонга уламодан ҳадис ёзиб олдим, уларнинг орасида ҳадис илмини билмайдиган бирорта ҳам шахс йўқдур". Ул киши яна бундай деб айтган эканлар: "Мен: "Иймон сўзда ҳам, амалда ҳам бўлмоғи лозим" дейдиганлардангина ҳадис ёзиб олдим".

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: "Бундай ровийлар қуйидаги беш табақадан иборат" дейдилар:

1) Имом ал-Бухорийга тобеъийнлардан ҳадис айтганлар, яъни атбоъ ут-тобеъийнлар;

2) Атбоъ ут-тобеъийнлар даврида яшаган-у, лекин тобеъийнларнинг ишончли кишилари (яъни, атбоъ ут-тобеъийнлар) ҳақида ҳеч нарса эшитмаган кимсалар;

3) Имом ал-Бухорий устозларининг ўрта табақаси. Улар тобеъийнлар билан мутлақо учрашмаган бўлиб, атбоъ ут-тобеъийнларнинг йирик вакипларидан ҳадис олганлар;

4) Имом ал-Бухорий билан биргаликда ва ул кишидан бироз илгари ҳадис илмини ўрганган кимсалар бўлиб, ул киши устозлари илгарироқ айтган ёки бошқалардан топмаган ҳадисларни шулардан олганлар;

5) Илми ҳадис бўйича Имом ал-Бухорийнинг талабларига жавоб бергувчилар. Ул киши фойдаланиш мақсадида улардан ҳадислар эшитиб, унча муҳим бўлмаганларини ривоят қилганлар ва бунда Усмон ибн Абу Шайба Вақиъдан ривоят қилган қонун-қоидаларга амал қилганлар. Вақиъ эса бу қонун-қоидалар ҳақида: "Киши, токи илм бобида ўзидан билимпроқ, ўзи билан тенг ва ўзидан паст кимсалардан ҳадис эшитмай туриб етук олим бўла олмас" деганлар. Имом ал-Бухорийнинг ўзлари эса бу хусусда бундай деганлар: "Киши, токи илм бобида ўзидан устунроқ, ўзи билан тенг ва ўзидан паст кимсалардан ҳадис ёзиб олмай туриб комил

муҳаддис бўла олмас". Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар мазкур беш табақага мансуб ровийлар исмини ўз асарларида зикр қилганлар.

Шундай қилиб, Имом ал-Бухорий устозлари айтган 289 та ҳадисни "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ"га киритганлар.

ҚУВВАИ ҲОФИЗАЛАРИ

Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло Имом ал-Бухорийга ақл бовар қилмас даражада кучли қувваи ҳофиза ва хотира ато этган эдики, бу борада ул кишига ўз даврларида ҳеч кимса тенг келолмасди. Имом ал-Бухорийнинг ғоятда кучли қувваи ҳофиза ва хотира соҳиби бўлганликлари хусусидаги тарихий маълумотлар шу қадар ишончли, батафсил ва изчилки, ҳатто "Доират ал-маъориф ал-исломийя" ("Ислом энциклопедияси") муаллифлари (бўлмиш йирик шарқшунослар – Венсинк, Мартин, Хоустма, Арнольд, Бассет, Хартман, Гибб ва бошқалар) ҳам ул кишини тан олишиб: "Имом (ал-Бухорий) қувваи ҳофизасига кўра Аллоҳнинг ердаги мўжизаларидан биридир!" деб ёзганлар. Айтишларича, Имом ал-Бухорий болалик чоғларидаёқ етмиш минг ҳадисни ёддан билганлар, ҳар қандай ҳажмдаги китобни бир марта ўқибоқ ёдлаб олганлар.

Имом ал-Бухорийнинг котиблари Муҳаммад ибн Абу Ҳотим ривоят қиладилар: "Мен Ҳошид ибн Исмоил ал-Бухорий билан яна бир кишининг бундай деганини эшитдим: "Имом ал-Бухорий болаликларида биз билан биргаликда ҳадис тўғарагига қатнар эдилар-у, аммо бирорта ҳам ҳадис ёзиб олмас эдилар. Шу зайлда бир қанча кунлар ўтиб, биз ҳар кун ул кишидан: "Сиз биз билан биргаликда тўғаракка қатнайсиз-у, лекин ҳадис ёзиб олмайсиз, нечун бундай қиласиз?", – деб сўрайвердик. Ниҳоят, Имом ал-Бухорий ўн олти кундан кейин бизга: "Ҳадеб сўрайвериб, ўз ҳолимга қўймадингизлар, қани, ёзиб олган ҳадисларингизни менга кўрсатинглар-чи!", – дедилар. Биз ўзимиздаги ҳадисларнинг барисини ул кишига узатдик, улар ўн беш мингдан зиёд эди. Имом ал-Бухорий мазкур ҳадисларни бирма-бир ёддан ай-

тиб бердилар, ҳатто биз ул киши ёддан айтаётганларида ўз битикларимиздаги хатоларни тузатиб ҳам олдик. Сўнг Имом ал-Бухорий: “Нима, сизлар мени тўгаракка беҳуда келиб-кет-япти, кунини бекор ўтказяпти,” – деб ўйладингизларми?!”, – дедилар. Шунда биз бирорта ҳам олимнинг ул кишининг олдиларига туша олмаслигини англаган эдик.

Имом ал-Бухорий ёш бола бўлсалар-да, маърифат аҳли ортларидан ҳадис талабида гала-гала бўлиб эргашиб юришар, ул кишини йўл четига ўлтиришга мажбур қилишиб, ҳадис сўрашар эди. Шунда Имом ал-Бухорийнинг атрофларида минглаб ҳадис толиблари тўпланарди, уларнинг кўпчилиги ул кишидан ҳадис ёзиб олгувчилар бўларди.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим хабар қиладилар: “Мен Сулаймон ибн Мужоҳиднинг бундай деганларини эшитдим: “Мен Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг ҳузурларида бўлдим. Шунда ул киши менга: “Бундан бироз илгарироқ келганингизда, етмиш минг ҳадисни ёд олган бир болани кўрган бўлур эдингиз”, - дедилар. Мен дарҳол ташқарига чиқиб, уни учратдим-да: “Етмиш минг ҳадисни ёд олган бола сенмисан?”, – дедим. У: “Ҳа, бундан ҳам кўпроқ ҳадисни ёд биламан”, – деб айтди. Кейин у яна бундай деб қўшиб қўйди: “Мен сизга ҳадис айтсам, кўпчилигининг таваллуд топган ва вафот этган саналарини, яшаб ўтган масканларини шахсан ўзим аниқлаган саҳоба ва тобеъийнлардангина ҳадис айтаман. Шунингдек, мен саҳоба ва тобеъийнлар ривоят қилган ҳадислардан асоси Қуръони карим ва Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларида мавжуд бўлганларинигина айтаман”.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим (Имом ал-Бухорийнинг котиблари) бундай дейдилар: “Аллома Ражо ибн Муражжо келиб, Абу Абдуллоҳ (яъни, Имом ал-Бухорий)га: “Менинг (ўзингиз билан илм борасида баҳслашувга) келаётганимни билгач, қандай ҳозирлик кўриб қўйдингиз? Қайси мавзу бўйича тайёрландингиз?”, – дедилар. Абу Абдуллоҳ: “Ҳеч қандай мавзу бўйича тайёрланмадим, умуман, баҳслашувга ҳозирлик кўрганим йўқ. Агар бирор мавзуга доир саволларингиз бўлса, айтаверингиз!”, – дедилар. Шундан сўнг, Ражо ибн Муражжо

дин илмига оид турли мавзулар бўйича мунозара қила-қила охири жимиб қолдилар. Шунда ал-Бухорий: “Яна саволларингиз борми?”, – дедилар. Ул киши уялиб ва хижолат билан: “Ҳа”, – дедилар. Ал-Бухорий: “Ундай бўлса, сўрангиз!”, – дедилар. Шунда Ражо ибн Муражжо Айюбдан нақл қилинган ҳадислар исноди хусусида сўзлаб, ўн учтача ровийнинг исмини зикр қилиб эдилар. Абу Абдуллоҳ сукут сақлаб ўлтиравердилар. Ражо ибн Муражжо буни кўриб, “Бирор хато қилиб қўйдиммикан?” деган хавотирда: “Эй Абу Абдуллоҳ! Одамларга (кўп яхшилиқлар қилгансиз, иншоаллоҳ,) яна кўплаб яхшилиқлар қилурсиз! (Бирор хатога йўл қўйган бўлсам, айтингиз!)”, – дедилар. Абу Абдуллоҳ боя Ражо ибн Муражжо зикр қилган ровийлардан еттитасини сохта деб топиб(қолган олтитасига), яна олтмишдан ортиқ ровий исмини қўшимча қилдилар. Сўнг Ражого: “қора сапла хусусида қанча ҳадис ривоят қилгансиз?”, – дедилар. Ражо жавоб бериш ўрнига: “Сиз ўзингиз-чи?”, – дедилар. Абу Абдуллоҳ: “Унинг хусусида қирқта ҳадис ривоят қиламан?”, – деб жавоб қилдилар. Ражо буни эшитиб азбарои қаттиқ уялганларидан оғизларида тупуклари қуриб қолди”.

Ал-Бухорий, бундай дейдилар: “Юз минг саҳиҳ (тўғри) ва икки юз минг ғайри саҳиҳ (нотўғри) ҳадисни ёддан биламан ва бу китобни (яъни “Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ”ни) етти мингтача ҳадис (яъни иснод) асосида яратдим”.

Ул киши яна бундай дейдилар: “Мен Балхга бордим. Шунда (илгари бу ерга келганимда) кимлардан ҳадис ёзиб олган бўлсам, ҳар бири (янги) ҳадис айтиб бермоғимни илтимос қилди. Мен уларга ўзим мингта шайхдан ёзиб олган мингта ҳадисни ривоят қилиб бердим”.

Ул киши яна бундай дейдилар: “Бир куни биз Анасдан ҳадис ривоят қилган ровийлар ҳақида фикрлашдик. Шунда уч юзта ровий исми хотирамга келди”.

САМАРҚАНДДА ИМТИҲОН ҚИЛИНГАНЛАРИ

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим қуйидаги хабарни Абу ул-Азҳардан олганликларини айтиб, бундай дейдилар: “Самар-

қандда тўрт юз ҳадис уламолари бор эди. Бир куни улар бир жойга тўпланишиб, етти кун (баъзи манбада тўққиз кун) давомида Имом ал-Бухорийни имтиҳон қилишди. Мақсадлари – ул кишини илми ҳадис борасида янглиштириб, мағлуб этиш эди. Шул боисдан улар Шомга мансуб ҳадислар иснодини Ироққа мансуб ҳадислар исноди билан ва Ироққа мансуб ҳадислар иснодини Шомга мансуб ҳадислар исноди билан ҳамда Маккага мансуб ҳадислар иснодини Яманга мансуб ҳадислар исноди билан алмаштириб қўйишди. Аммо улар ҳарчанд уринмасинлар, на иснод ва на матн хусусида ул кишини заррача чалкаштира олмадилар!

БАҒДОДДА ИМТИҲОН ҚИЛИНГАНЛАРИ

Аҳмад ибн Адий ал-Ҳофиз: “Мен бир неча шайхларнинг бундай деб ҳикоя қилаётганларини эшитдим”, – дейдилар: “Имом ал-Бухорий Бағдодга келдилар. Шунда ҳадис уламолари бир ерга тўпланишиб, юзта ҳадис, матн ва иснодларини бир-бири билан алмаштириб қўйишди, яъни бир иснод матнини иккинчи бир иснодга ва бир матн иснодини иккинчи бир матнга тиркаб қўйишди. Сўнг Имом ал-Бухорийни имтиҳон қилиб кўриш мақсадида ўзларидан ўн кишини ажратиб, ҳар бирига ўнтадан ҳадис бўлиб беришди-да, уларни илм мажлисида ул кишининг эътиборларига ҳавола қилишни топширишди. Шундай қилиб, Хуросон ва бўлак ерлардан келган илм аҳли ҳамда бағдодлик уламолар бир ерга тўпланишди. Мажлис иштирокчилари жой-жойларига ўлтиришиб, ғалағовур босилгач, боягилардан бири ўрнидан туриб мазкур ўнта ҳадисдан бирини савол тариқасида Имом ал-Бухорийнинг эътиборларига ҳавола қилди. Шунда Имом ал-Бухорий: “Бундай ҳадисни билмайман”, – дедилар. Сўнг у бошқа ҳадисни айтиб эди, Имом ал-Бухорий унинг хусусида ҳам: “Бундай ҳадисни билмайман”, – дедилар. У шу тариқа ўзига топширилган ўнта ҳадисни то тугагунча бирма-бир айтаверди. Имом ал-Бухорий бўлсалар ҳар сафар: “Бундай ҳадисни билмайман”, – деб жавоб беравердилар. Шунда мажлисдаги синов уюштирган уламолар бир-бирларига қайрилиб қара-

шиб: “Ул киши (бизнинг найрангимизни) фаҳмладилар” – дейишса, синовдан беҳабар илм аҳли: “Ул киши билим ва фаҳм борасида етук эмас эканлар”, – деб айтишар эди.

Кейин бояги ўн кишидан иккинчиси ўрнидан туриб ўшал чалкаш ҳадислардан бири хусусида Имом ал-Бухорийдан сўради. Имом ал-Бухорий: “Бундай ҳадисни билмайман”, – дедилар. Сўнг у бошқаси ҳақида сўради. Имом ал-Бухорий яна: “Бундай ҳадисни билмайман”, – деб жавоб қилдилар. У шу йўсинда ўзидаги ўнта ҳадисни то тугагунча айтаверди. Имом ал-Бухорий бўлсалар ҳар гал: “Бундай ҳадисни билмайман”, – деявердилар. Кейин улардан учинчиси, тўртинчиси ва шу тариқа навбатма-навбат ўнталаси, ўзидаги чалкаш ҳадислар тугагунга қадар Имом ал-Бухорийга савол беришаверди. Имом ал-Бухорий бўлсалар бирдай: “Бундай ҳадисни билмайман”, – деб жавоб қилавердилар.

Имом ал-Бухорий уларнинг саволлари тугаганини билгач, биринчи (савол берган) кишига ўгирилдилар-да: “Сиз айтган дастлабки ҳадис хусусига келсак, унинг исноди мана бундай, матни эса бундай, иккинчисиники мана бундай ва бундай” – дея келтирган ўнтала чалкаш ҳадиснинг исноди матнларини жой-жойига қўйдилар. Шунда барча мажлис аҳли ул кишининг ўтқир ақлу заковат ва қувваи ҳофизалари олдида таъзим бажо айладилар.

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар ана шу воқеа ҳақида бундай дейдилар: “Бу ўринда Имом ал-Бухорийга таъзим бажо қилмоқ лозим. Аммо Имом ал-Бухорийнинг чалкаш иснодларни жой-жойига қўйганлари, ҳофиз эканликлари ҳайратланарли эмас, балки чалкаш иснодлар тартибидаги хатоларни бир марта эшитибоқ эслаб қолганлари ҳайратланарлидир”. Яъни Имом ал-Бухорийнинг атайлаб чалкаштирилган иснодларни минглаб уламолар ҳузурида жой-жойига қўйганлари, албатта, ул кишининг дин илми бобида ғоятда камолга етганларининг далили эканлигига заррача шубҳа йўқ. Лекин бундан ҳам муҳимроқ ва ниҳоятда ҳайратланарли томони шундаки, у зот юзта чалкаш иснодни бир эшитишдаёқ қайсиниси қайси матнга тегишли эканлигини дарҳол фаҳмлаб, уларнинг ҳар бирини тартиб билан жой-жойига қўйганидадир.

БАСРАДАГИ ДАРСЛАРИ

Юсуф ибн Мусо ал-Марвазий бундай деб хабар қиладилар: “Мен Басра Жомеъ масжидида эдим, ногаҳон жарчининг: “Эй илм аҳли: Ҳазрат Имом ал-Бухорий қадам ранжида қилдилар”, – деб эълон қилганини эшитдим. Шунда барча ўрнидан туриб ул кишига пешвоз чиқди, мен ҳам улар билан бирга эдим. Қарасак, ул киши ҳали соқолига оқ тушмаган бир йигит эканлар, ичкарига кириб устун ортида намоз ўқидилар. Намоз ўқиб бўлганларидан сўнг, одамлар ул кишини қуршаб олишди ва муайян бир вақтда ҳадис илмидан дарс бермоқларини илтимос қилишди. Имом ал-Бухорий розилик билдирдилар. Кейин бояги жарчи иккинчи бор: “Эй илм аҳли! Ҳазрат Имом ал-Бухорий ташриф буюриб эдилар. Биз ул кишидан ҳадис илмидан дарс бермоқларини илтимос қилдик, ул киши рози бўлдилар. Эртага фалон вақтда, фалон жойда ҳозир бўлингизлар!”, – деди. Эртасига ўшал таъйин қилинган жойда муҳаддислар, Қуръон ва ҳадис ҳофизлари, фақиҳлар ҳамда дин илмига қизиқувчилардан иборат бир неча минг одам тўпланди. Имом ал-Бухорий уларнинг қаршисига ўлтиргач, дарс бошлашдан бурун: “Эй Басра аҳли! Мен бир ёш йигит бўлсам-да, ҳадис айтиб бермоғимни илтимос қилдингизлар. (Бунинг учун сизлардан миннатдорман). Мен ҳозир сизларга юртдошларингиз ривоят қилган, ўзларингизда йўқ ҳадислардан айтиб бераман”, – дедилар. Сўнг, ул киши дарс беришга киришдилар...”.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ЎЗ ЮРТЛАРИГА ҚАЙТИШЛАРИ

Имом ал-Бухорий ўз риҳлатларидан кўзлаган мақсадларига эришгач, Бухорога қайтадилар, ўзлари тасниф этган “Ал-Жомий ас-саҳиҳ” дан ҳадис толибларига дарс бера бошлайди. Шунда Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий ўзи муҳаддислардан бўлса ҳам Имом ал-Бухорийнинг ислом оламида қозонган обрў-эътиборини кўролмай, ул кишига қарши фитна уюштиради. “Имом ал-Бухорий фатво беришга муносиб (лойиқ) эмас” деган фармон чиқаради. У бунга

қадар "Имом ал-Бухорий: "Агар икки гўдак бир совлиқ (қўй) сутидан ичса, эмишганларга ўзаро нима ҳаром бўлса, уларга ҳам ҳаромдур" – деб фатво берибди" деган иғво тарқатади. Лекин амирнинг бу тухматиға мунофиқу фасод аҳлидан бўлак ҳеч кимса эътибор бермайди. Шунда амир Имом ал-Бухорийни бадном қилишнинг бўлак йўлларини излай бошлайди. Имом ал-Бухорий эса амиру ҳокимлар, султону подшоҳлар суҳбатидан ўзларини бутунлай олиб қочар, уларни мадҳ қилишни хуш кўрмас ва доимо: "Амирлар суҳбатида бўлгувчи кишининг ўз динида қолмоғи мушкилдир. Амирлар билан дўстлашмоқ илм учун ҳақорат ва уларга лаганбардорлик қилмоқ – дин учун зарардур", – дер эдилар. Имом ал-Бухорийнинг бу фикрларидан яхши хабардор бўлган амир ул кишидан саройга келиб "Ал-Жомий ас-саҳиҳ" ва "Ат-Таърих ал-кабир"дан дарс бермоқларини талаб қилади. Аммо Имом ал-Бухорий унинг бу талабини рад этиб, саройдан келган вакилга: "Мен илмни таҳқирлаб, уни султонлар эшигига олиб бормаيمان!", – дедилар. Шунда Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий: "Имом ал-Бухорий амир саройига келишни истамасалар, ул ҳолда мен ва ўғилларим учун бир вақтни таъйин қилсинларки, унда ўзгалар бўлмасин!", – деб хабар юборади. Лекин Имом ал-Бухорий бу сафар ҳам унинг талабини рад этиб: "Илм – Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ўз умматларига қолдирган мерослари бўлиб, ундан баҳраманд бўлмоққа барча мўмин-мусулмонлар, улар хоҳ авом ва хоҳ ҳукмдор бўлсинлар, тенг ҳуқуқлидирлар. Агар амирга илм даркор бўлса, ҳовлимга ёки масжидга келсин!", – деб айтадилар. Имом ал-Бухорийнинг бу қатъий жавобларидан амир ниҳоятда қаттиқ дарғазаб бўлади ва ул кишини шаҳардан бадарға қилишга ҳаракат қилади. Аммо Имом ал-Бухорий миллионлаб мусулмонлар қалбидан мустаҳкам ўрин олган бўлиб, амир ул кишини зўрлик билан шаҳардан чиқариб юбора олмайди. Шуп боис у Имом ал-Бухорий хусусларида яна турли-туман тухматлар тарқатиб, аҳолининг муайян қисми орасида ул кишига нисбатан норозилик кайфиятини уйғотишга муваффақ бўлади. Шундан сўнг амир Имом ал-Бухорийга Бухорони тарк этмоқни буюради.

Имом ал-Бухорий шаҳардан чиқиб кета туриб ўзларига туҳмат қилган кишиларни дуоибад қиладилар. Бир неча кун ўтмай амир Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий бошлиқ барча фитначилар турли балоларга гирифтор бўладилар.

Имом ал-Бухорий шаҳарни тарк этиб, аввал Пойкандга, сўнг Самарқандга келдилар. Лекин ҳар иккала шаҳарда ҳам муқим яшаб қолишни истамадилар. Чунки бу ерлик аҳоли ҳам Бухоро аҳли каби икки гуруҳга бўлинган бўлиб, бири ул киши ҳақидаги туҳматларга ишонган, иккинчиси уларни инкор қиляётган эди. Имом ал-Бухорий Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига бориб, надомат ва бўҳтонлардан қутулиш мақсадида қариндошлари Фолиб ибн Жибрийлнинг уйида истиқомат қилиб қоладилар.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ВАФОТЛАРИ

Абдулқуддус ибн ал-Жаббор ас-Самарқандий Имом ал-Бухорийнинг ўша кезлардаги аҳволлари хусусида эслаб: “Кечалардан бирида мен Имом ал-Бухорийнинг хуфтон намозидан кейин Аллоҳ таолога дуо қила туриб, “Ё Парвардигоро! Ер юзи кенг бўлса-да, менга торлик қилиб қолди, мени ўз даргоҳингга қабул айлагин!”, – деб айтганларини эшитдим. Сўнг, ўша ой тугамай, Аллоҳ таоло ул кишини ўз ҳузурига чорлади”, – дейдилар.

Имом ал-Бухорийнинг Хартангдаги қариндошлари Фолиб ибн Жибрийл бундай дейдилар: “Имом ал-Бухорий (уйимда) бир неча кун яшагач, бетоб бўлиб қолдилар. Шунда самарқандликлар вакил юбориб, ул кишини Самарқандга чорлашиб эди, рози бўлдилар. Сўнг ковушларини кийиб, бошларига салла ўрадилар-да менинг кўмагимда улов томон йигирма қадамча юриб бордилар, ammo қувватлари етмагач: “Силлам қуриди, мени уйга олиб киригизлар!”, – дедилар. Биз уйга олиб киргач, ўринга ётдилар-да, Аллоҳ таолога дуо айта туриб жонлари узилди. Сўнг баданларидан тер қуюлди”.

Имом ал-Бухорий ҳижратнинг 256-йили (милодий 870 йили), Ийд ал-фитр кечаси (31 августда) 13 куни кам 62 ёшда оламдан ўтдилар.

Имом ал-Бухорийни ювгучи ювиб кафанлагандан кейин ҳам жасадларидан тер қуюлишда давом этди. Баъзи одамлар ул кишини Самарқандга дафн қилмоқ учун бошқалар билан тортишдилар. Кейин мурасага келишди ва Хартанг қишлоғига дафн қилишди. Шундай қилиб, Имом ал-Бухорий Рамазон ҳайити куни, пешин намозидан сўнг дафн қилинди-лар. Шу тариқа ўзининг ёрқин нурлари билан дунёни ёритиб турган илм қуёши сўнди. Илми набавиййани асрлардан асрларга оширган, Расулulloҳ саллалллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак ҳадисларини жамлаш йўлида жонини фидо қилган буюк зотни туфроқ ўз бағрига олди. Ҳа, ул зотни туфроқ ўз бағрига олди-ю, дунёни зулмат босгандек бўлди!

Имом ал-Бухорий дафн қилинганларидан сўнг, қабрларидан мушку анбар ҳиди янглиғ бир муаттар бўй таралиб турди. Бундан хабар топган яқин ва узоқ ерлик одамлар ишонч ҳосил қилмоқ учун қабрлари тепасига келишиб, унинг табаррук хокидан бир сиқим-бир сиқим олиб кета бошлади-лар. Шунда қишлоқ аҳли лаҳад очилиб қолишидан чўчиб, қабрларини панжара билан ўраб қўйишди.

Хатиб ал-Бағдодийнинг айтишларича, Абдулвоҳид ибн Одам ат-Тавовисий бундай деган эканлар: "Мен тушимда Расулulloҳ саллалллоҳу алайҳи ва салламни кўрдим, бир гуруҳ саҳобалари билан бир ерда тек турган эканлар. Ул зотга салом бериб эдим, алик олдилар. Сўнг, мен: "Ё Расулulloҳ, бу ерда не қилиб турибсиз?", – дедим. Шунда ул зот: "Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийни кутиб турибман", – деб марҳамат қилдилар. Бир неча кундан кейин Имом ал-Бухорийнинг вафот этганлари ҳақида хабар келди. Чамалаб кўрсам, ул киши айнан мен Жаноб Расулulloҳни тушимда кўрган вақтда оламдан ўтган эканлар".

Ш Е Ё Р Л А Р И

Имом ал-Бухорий шоир бўлмасалар-да, баъзи-баъзида пурҳикмат байтлар битиб турардилар. Мана улардан намуналар:

*Ғанимат бил рукуъ фазлин юмушдан сен халос вақтинг,
Ажал ногоҳ келиб, зора, рукуъ қилган чоғинг ўлсанг!
Жаҳон айвонида кўрдинг неча жисми саломатни,
Вале кетди танидан жон, унутма, гар одам бўлсанг!*

***

*Сезмаган паймонасини тўлганин моллар каби,
Ҳайдалиб қушхоналарга беомон сўйиласан.*

МУСУЛМОНЛАРНИНГ ИМОМ АЛ-БУХОРИЙГА БЎЛГАН МУҲАББАТЛАРИ

Имом ал-Бухорий рихлатлари чоғида бирор шаҳарга ёки бирор ерга келиб тушсалар, одамлар шул қадар қизиқиш ва меҳр билан ул кишини ўраб олар эрдиларки, бунинг таърифу тавсифига тил ожиздур. Аллоҳ таоло Имом ал-Бухорийга инъом этган беназир қувваи ҳофиза, ақлу заковат, ахлоқу одоб, саховат ва илм хусусидаги овозаларни эшитган одамлар ул кишининг бирор ерга қадам ранжида қилганларидан хабар топганлари ҳаманоқ тезликда ўшал ерга боришарди. Натижада атрофларида шунчалик кўп одам тўпланар эдики, ҳатто оёқ қўйгудек жой топилмас эди. Имом ал-Бухорий рихлатларидан Бухорога қайтаётганларида пешвоз чиқишиб, шаҳардан бир фарсах (2250 м) нарида ул киши учун чодир ўрнатишди-да, ўшал ерда мунтазир бўлиб туришди. Шундай воқеа Нишопурда ҳам содир бўлган бўлиб, Имом Муслим бу ҳақда бундай дейдилар: “Муҳаммад ибн Исмоил Нишопурга келганларида шаҳар аҳли ул кишига шул қадар иззат-икром кўрсатдики, унинг на бирор аллома ва на бирор ҳукмдорни бунчалик эъзозлаганини сира кўрмадим. Ўшанда Нишопур аҳли Имом ал-Бухорийни шаҳардан 2 ёки 3 манзил нарида кутиб олган эди”.

А С А Р Л А Р И

Имом Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр ал-Хатийб ал-Қасталоний ал-Мисрий (ҳижрий 851 – 923) ўзларининг “Ал-

Муқаддима" номли асарларида Имом ал-Бухорийнинг асарлари хусусида: "Дарҳақиқат, ул зоти шарифнинг асарлари қуёш изидан юриб дунёни айланди, уларнинг фазлини фақат шайтон йўлдан урганларгина тан олмади", – дейдилар.

Имом ал-Бухорийнинг бизгача маълум асарлари қуйидагилардир:

- 1) "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ";
- 2) "Ал-Адаб ал-Муфрад";
- 3) "Рафъ ул-йадаини фис-салот";
- 4) "Ал-Қироъа халфал-имом";
- 5) "Бирр ул-воли-дайни";
- 6) "Ат-Таърих ал-кабийр";
- 7) "Ат-Таърих ал-авсат";
- 8) "Ат-Таърих ас-сағийр";
- 9) "Халқ афърлил-ибод";
- 10) "Аз-Зуъафо";
- 11) "Ал-Муснад ал-кабийр";
- 12) "Ат-Тафсийр ал-кабийр";
- 13) "Ал-Ашриба";
- 14) "Ал-Ҳиба";
- 15) "Асомийус-саҳоба";
- 16) "Ал-Вухдон";
- 17) "Ал-Мабсут";
- 18) "Ал-Ипал";
- 19) "Ал-Куна";
- 20) "Ал-Фавоид";
- 21) "Қазойос-саҳоба".

Бу китоблардан бир нечасигина бизгача етиб келган бўлиб, қолганлари баъзи уламолар асарларида зикр қилинган, холос.

"Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ"

Имом ал-Бухорий яшаган даврдан илгари яратилган ҳадис китобларида саҳиҳ ва ғайри саҳиҳ ҳадислар аралаш ҳолда берилган бўлиб, ўқувчи улардаги бирор ҳадиснинг тўғри ё нотўғри эканлигини, токи унинг ровийлари аҳволини

текширмай ва ҳадис аҳли орасида қай тариқа маълум бўлганини аниқламай туриб, билолмасди. Агар у бунга муваффақ бўлолмаса, ул ҳолда унинг хусусида ҳадис уламоларидан сўрашга мажбур бўларди. Башарти унга бу ҳам муяссар бўлмаса, унда ўшал ҳадис унинг учун мавҳумлигича қоларди. Имом ал-Бухорий дунёга келиб, ҳадис илмида камолотга эришгач ва бу борада эгаллаган мақомларидан юқорироқ мақом қолмагач, ҳадис толибларини баҳсу саволлар машаққатидан халос этмоқ учун мавжуд ҳадислар орасидан саҳиҳларини ажратиб олиб, уларни алоҳида китоб қилмоқни истидиладар.

Шундай қилиб, ул зот оламга машҳур китобларини ёзиб, унга ўзлари саҳиҳ эканлигини аниқлаган ҳадисларни киритдилар ва уни "Ал-Жомийъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умури Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва саллам ва сунаниҳи ва аййомиҳи" ("Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва салламнинг фаолиятлари, суннатлари ва ҳаётлари давомида бўлган воқеалардан қисқача хабар бергувчи асосли, ҳаққоний тўплам") деб атадилар.

Шайх Тоҳир ал-Жазоирий бундай дейдилар: "Имом ал-Бухорийнинг "Ал-Жомийъ" ("Тўплам") деган сўзни қўллаганларидан маълум бўладики, ул киши ўз китобларида бир турдаги ҳадисларни иккинчи турдаги ҳадислардан устун қўймаганлар, балки барча мавзудаги ҳадисларга тенг ўрин ажратганлар. Шу боисдан ҳам ул киши ўз китобларига ҳукмлар, фазилатлар, ўтмиш ва келажак хабарлари, шунингдек, ахлоқодоб ва лутфу саховатга доир ҳадисларни ҳам киритганлар. Ўз китобларини "саҳиҳ" деб баҳолаганларининг боиси эса – унда бирорта ҳам заиф ҳадиснинг йўқлигидир. Асарнинг баъзи муҳаддислар ноўрин танқид қилган жиҳатлари хусусига келсак, уларнинг ҳар бирига фақиҳ уламолар ўз асарларида раддия берганлар".

Имом ал-Бухорий: "Мен "Ал-Жомийъ"га фақат саҳиҳ ҳадисларнигина киритдим", – деб жуда тўғри айтганлар. Ул кишининг "Ал-Муснад" деганларидан асосий мақсадлари – Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва салламнинг исноди бирор саҳобага боғланадиган хоҳ қавлий (саҳобаларга буюрган),

хоҳ феълий (ўзлари қилган) ва хоҳ тақририй (саҳобалар қилганда маъқуллаган) ҳадиси шарифларини ажратиб олиш эди.

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: "Имом ал-Бухорий ўз китобларига фақат саҳиҳ ҳадисларни киритмоққа қарор қилганлар. Бу эса китобни "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ" деб номлаганларидан кўри-ниб турибди", – дейдилар.

Имом Муслим ибн ал-Ҳажож бу борада Имом ал-Бухорийга эргашдилар. Ул киши кўплаб муҳаддислар қатори Имом ал-Бухорийдан ўрганган ва фойдаланган ҳолда ўзларининг машҳур китобларини ёздилар.

Иккаларининг китоблари ҳам "Ас-Саҳиҳ" деб номланди. Одамлар улардан ниҳоятда кўп фойдаланадиган бўлишди. Ислом илмига доир бирор масалани ҳал қилолмасалар, уларга мурожаат қилиш одатга айланди. Мазкур икки китобдан кейин яна кўплаб ҳадисга доир асарлар яратилдики, уларнинг саноғига етиб бўлмайди.

"Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ"нинг ёзилишига туртки бўлган омиллар

Имом ал-Бухорий ҳадис талабида ўзга юртларга риҳлат қилган дастлабки вақтлардаёқ саҳиҳ ҳадисларни тўплаб бир китоб қилмоқ орзусида бўлганлар. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: "Имом ал-Бухорийнинг мазкур китобни ёзишга бўлган азму қарорларига ҳадис ва фикҳ бобида мўминлар амири бўлмиш устозлари Исҳоқ ибн Роҳвайҳнинг "Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак суннатларидан иборат бир мухтасар тўплам яратсангизлар эди!" деган сўзлари қувват бахш этди", – дейдилар. Бу хусусда Имом ал-Бухорийнинг ўзлари:

"Устозимнинг ана шу сўзлари қалбимга чуқур ўрнашиб қолиб, "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ"ни ёзишга киришдим", – деган эканлар. Ул киши яна бундай деб айтган эканлар: "Мен тушимда Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламни кўрдим, ул зотнинг рўпараларида туриб, елпиғич билан муборак юзларидан ниманидир ҳайдаётган эмишман. Сўнг мен бир таъбирчидан сўраб эдим, у: "Сиз Жаноб Расулуллоҳдан ёлғон-

ни ҳайдайсиз", – деди. Ана шу тушим мени "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ" ни ёзмоққа илҳомлантирди".

Имом ал-Бухорий "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ"ни қандай ёздилар?

Ал-Фарабрий: "Мен Имом ал-Бухорийнинг бундай деб айтганларини эшитганман", – дейдилар: "Мен "Ас-Саҳиҳ" номли китобимга ғусл қилиб, икки рақъат намоз ўқимамай туриб бирорта ҳам ҳадисни киритмадим".

Имом ал-Бухорий яна бундай деб айтган эканлар: "Мен "Ал-Жомиъ"ни олти юз минг ҳадисдан (саҳиҳларини саралаб олиб) ўн олти йилда тасниф этдим ва уни ўзим билан Аллоҳ таоло ўртасидаги (аҳду паймонга вафо қилганимнинг) далили қилдим".

Умар ибн Муҳаммад ибн Бажийр ал-Бажийрий ас-Самарқандий Имом ал-Бухорийнинг бундай деб айтганларини эшитган эканлар: "Мен "Ал-Жомиъ"ни Ал-Масжид ал-Харамда ёздим ва аввал Аллоҳ таолодан нусрат тиламай, икки рақъат намоз ўқимамай ҳамда саҳиҳлигига амин бўлмай туриб унга бирорта ҳам ҳадисни киритмадим".

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар бундай дейдилар: "Имом ал-Бухорийнинг "Мен "Ал-Жомиъ"ни Ал-Масжид ал-Харамда ёздим" деган сўзларини том маънода тушунмаслик керак. Чунки ул киши "Ал-Жомиъ"нинг қоралама нусхасини юртма-юрт кезиб юрган чоғларида ёзганлар, Ал-Масжид ал-Харамда эса уни таҳрир қилиб, оққа кўчирганлар. Сўнг унга киритилган ҳадисларни ўз юртлари ва бўлак мамлакатлардаги илм аҳли эътиборига ҳавола қилишга киришганлар. Бунга Имом ал-Бухорийнинг "Мен "Ал-Жомиъ"ни ўн олти йилда тасниф этдим" деган сўзлари далилдир. Чунки, ул киши ўн олти йил давомида Маккада муқим турмаганлар.

Ибн Адий бир гуруҳ шайхларнинг ана шу хусусдаги хабарларини қуйидагича ривоят қиладилар: "Дарҳақиқат, Имом ал-Бухорий ўз тўпламларини Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак қабрлари билан минбарлари оралиғида ўлтириб фикҳий мавзуларга (боб ва китобларга) ажрат-

ганлар, яъни ҳадисларни туркум-туркум қилиб ажратиб, улардан муайян фикҳий хулосалар чиқарганлар. Шунда ул киши ҳар бир мавзуни таҳрир қилиб, тартибга келтиришдан бурун икки ракъат намоз ўқиганлар". Бу маълумот Ал-Ҳофизнинг юқоридаги гапларига зид эмас, чунки у Имом ал-Бухорийнинг аввал тўпلامнинг қоралама нусхасини ёзиб, сўнг уни Ал-Масжид ал-Харамда оққа кўчирганларини инкор этмайди.

Абдулқуддус ибн Ҳумом бундай деган эканлар: "Мен бир неча шайхларнинг: "Имом ал-Бухорий Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак қабрлари билан минбарлари оралиғида ўлтириб, ўз тўпلامларига фикҳий мавзулар ишлаб чиққанлар", - деганларига шоҳидман".

Айрим уламолар (масалан, Абулфазл Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Мақдисий) бу хусусда турлича фикр билдиришган. Чунончи, улардан баъзилари "Тўпلامни Бухорода ёзганлар" деса, айримлари "Маккада", бошқалари "Басрада" ёзилган дейишади. Буларнинг бариси тўғри, боиси ул киши зикр қилинган шаҳарларнинг ҳар бирида бўлиб, тўпلامларни улардан бирида ёзишга киришганлар, иккинчисида эса давом эттирганлар ва шу тариқа уни ёзиб тугатганлар. Чунки ул киши уни ўн олти йил давомида ёзганлар-да!

"Ал-Жомий ас саҳиҳ"нинг ёзилиш муддати

Имом ал-Бухорий "Саҳиҳ"ларини ёзиб бўлгач, Яҳё ибн Муъийн ибн ал-Мадийний ва Аҳмад ибн Ҳанбалга кўрсатганлар. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажарнинг "Тақрийб ат-таҳзийб" номли китобларида айтилишича, Яҳё ибн Муъийн ҳижратнинг 233, оталари Ал-Мадийний 234 ва Аҳмад ибн Ҳанбал 241 йили вафот этишган бўлиб, "Саҳиҳ" шу вақтда мавжуд эди. Шунга кўра, Имом ал-Бухорий "Саҳиҳ"ни ҳижратнинг 233 йилдан илгари (кейин уни тўлдирган бўлсалар-да) ёзиб тугатганлар, дейиш мумкин. Имом ал-Бухорийнинг "Саҳиҳ"га ундан кейин ҳам қўшимчалар киритганларини ундаги ҳадислар сонига тафовут тасдиқлайди. Чунки *Ал-Ироқий* "Ат-Тадрийб" номли асарида айтилишича, ("Саҳиҳ"нинг дастлабки нусхасидагига нисбатан) Ҳаммод ибн Шокир ривоят қилган

ҳадислар сони *Ал-Фарабрий* ривоят қилган ҳадислар сонидан икки юзта кам, *Иброҳим ибн Маъқил*ники эса иккалалариникидан уч юзта камдир. Бундан маълум бўладики, Имом ал-Бухорий “Саҳиҳ”га кейин ҳам қайта-қайта қўшимчалар киритиб, уни 233 йилдан илгари, ўн олти йилда бутунлай ёзиб тугатганлар. Шунга асосан, Имом ал-Бухорий уни 217 йили, муборак ёшлари йигирма учда эканлигида ёзишга киришганлар, деб баралла айтмоқ жоиздур.

“Саҳиҳ”нинг афзалликлари ва одамларнинг унга нисбатан айтган олқишу мадҳлари

Имом ал-Бухорийнинг “Саҳиҳ”ларига нисбатан изҳор қилинган олқишу мадҳлар беҳисобдир. *Ал-Касталоний* бундай дейдилар: “Унинг афзалликлари хусусига келсак, у бу борада яратилган китоблар ичида энг саҳиҳи ва ҳар бир замон уламолари томонидан қучоқ очиб қабул қилинган асардир. У барча илм-фан ва унинг соҳалари бўйича яратилган ҳар қандай асарлардан беқиёс даражада устун бўлиб, ўзининг афзалликлари ва аҳамияти жиҳатидан ислом илмига доир китоблар орасида юлдузлар ичра қуёш янглиғ алоҳида ажралиб туради. Унга буюк қаҳрамонлару энг даҳо уламолар ҳам юксак баҳо берганлар, унинг фойдаси ҳисобсиз бўлиб, сира саноғига етолмайсан!”.

Аз-Заҳабий “Таърийх ул-Ислом” асарида бундай деб ёздилар: Имом ал-Бухорийнинг тўпламлари ислом китоблари ичида Аллоҳ таолонинг Китобидан кейинги энг буюк ва энг афзал китоб бўлиб, у ҳозирги вақтда инсонлар учун энг катта таянч бўлиб турибди”.

Абу Зайд ал-Марвазий бундай дейдилар: “(Бир киши) мен (Байтуллоҳда) Рукн билан Мақом оралиғида ухлаб ётган эдим. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламни туш кўрдим. Шунда ул зот менга: “Эй Абу Зайд! Токайгача (Муҳаммад ибн Идрис) Аш-Шофиъийнинг китобини ўқийсан, менинг китобимни ўқимайсанми?”, – деб марҳамат қилдилар. Мен: “Ё Расулуллоҳ! Қайси китоб Сизнинг китобингиз?”, – дедим. Ул зот: “Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг тўплами”, – деб жавоб қилдилар”.

Абдуссалом ал-Муборакфурий эса Абу Зайднинг мазкур тушларини қуйидагича баён қиладилар: “(Бир куни) мен (Байтуллоҳда) Рукн билан Мақом оралиғида ухлаб ётган эдим. Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламни туш кўрдим. Шунда ул зот менга: “Эй Абу Зайд! Аш-Шофиъий (мазҳабидаги умматим)нинг китобини қачонгача ўқийсан? Менинг китобимни ўқимайсанми, ахир?”, – деб марҳамат қилдилар. Мен: “Ё Расулulloҳ! Қайси китоб Сизнинг китобингиз?”, – дедим. Ул зот: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг тўплами”, – деб жавоб қилдилар”.

Ан Насрий. “Бу китобларнинг (ҳадис китобларининг) энг яхшиси Ал-Бухорийнинг китобларидир”, – дейдилар.

Аш-Шайх Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абу Жамра бундай дейдилар: “Мен орифлардан бирини учратдим. Шунда у ўзи учратган орифлар мухлиси бўлмиш бир улуғ кишининг бундай деб айтганини менга хабар қилди: “Имом ал-Бухорийнинг “Саҳиҳ”лари бошга кулфат тушганда ўқилса, мушкулни осон қилур, у билан кемага чиққан йўловчи эса (денгизда фалокатдан) нажот топур. Чунки Имом ал-Бухорий дуолари мустажоб бўладиган зот бўлиб, уни ўқийдирган кишиларни дуо қилганлар”.

Ал-Ҳофиз ибн Касийр бундай дейдилар: “Имом ал-Бухорийнинг “Саҳиҳ”лари (қуръоқчиликда ўқилса, Аллоҳ таолонинг иродаси билан) булутлардан ёмғир ёғади ва бутун ислом аҳли ундаги жамики ҳадиси шарифларни яқдиллик билан мақбул ва саҳиҳ деб топгандур”.

“Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ”нинг олтита “саҳиҳ” китоби орасида тутган ўрни

Бу умматнинг уламолари Имом ал-Бухорийнинг тўплаларини нафақат суннатга доир жамики китобларнинг энг буюги ва улуғи деб, балки исломга доир барча китоблар ичида Аллоҳ таолонинг Китобидан кейинги энг саҳиҳи деб ҳам қарор қилдилар. Жаноб Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам умматлари ва унинг уламоларининг Имом ал-Бухорий тўплаларини бўлак китоблар ичида энг саҳиҳ ва энг

афзал деб қарор қилганлари на шунчаки ўзаро келишиб олганлик ва на тасодиф ва на фитна бўлмай, балки Аллоҳ таолонинг илҳоми ҳамда бу китоб муаллифининг ҳадиси набавиййани сақлаш ва унинг ровийларини аниқлаш йўлида қилган жиҳоди бадалига ато этган мукофотидир. Чунки Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло ўз динини (қиёматга қадар) ва ўз рисоласини (пайғому аҳкомларини) бўлак бандаларига етказмоқлари учун танлаган бу умматни ғофиллигу нодонлик домига илиниб, ўзаро келишган ҳолда залолатга юз бурмоқдан асрагандир.

Нававий "Ат-Тақрийб" китобида: "Фақат саҳиҳ ҳадислардан иборат энг дастлабки китоб – Имом ал-Бухорийнинг "Саҳиҳ"лари, ундан кейин эса Муслимниқидир. Иккаласи ҳам Қуръони каримдан кейин энг саҳиҳ китоб бўлса-да, Имом ал-Бухорийники Муслимниқидан саҳиҳроқдир. Баъзилар: "Муслимники саҳиҳроқ!", – дейди, аммо Имом ал-Бухорийники ундан саҳиҳроқ бўлиб, кўпчилик уни шундай деб эътироф этган".

Қисқаси, Имом ал-Бухорийнинг "Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ"лари саҳиҳлик ва бошқа жиҳатлардан кўпчилик наздида энг олий мақомга эгадир. Ундан кейинги ўринда Имом Муслимнинг, сўнг Имом Абу Довуднинг ҳадислар тўплами туради. "Мифтоҳ ус-саъода" номли китоб муаллифи – Тош Куброзода: "Мен Имом Абу Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийни ўшал тоифа (яъни, муҳаддислар)нинг Имом Молиқдан кейинги раҳнамоси ва тимсоли деб биламан. Имом Муслимнинг китоблари мартаба жиҳатдан ул кишининг тўпламларидан кейинги ўринда туради. Улардан кейинги мақомларни Абу Довуд, сўнг Абу Исо ат-Термизий, кейин Абу Абдурахмон ат-Насойининг китоблари эгаллаган", – деб юқоридаги ҳулосага келган.

БУХОРОДАГИ БУЮК УСТОЗЛАРИ

Имом ал-Бухорий ҳадис илмини эндигина ўрганмоққа киришган кезларида Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳам-

мад ал-Муснадий, Иброҳим ибн ал-Ашъас ва бошқалар бу борада олий мақомга эришган алломалар бўлиб, кўплаб ҳадис толибларига устозлик қилгувчи йирик муҳаддислардан эдилар. Имом ал-Бухорий талабалик чоғларида айнан ана шу устозларининг билим чашмасидан қониб-қониб ичгандилар.

Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий

Имом ал-Молик билан бир асрда яшаганлар ҳамда Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Ибн Уяйнадан ҳадислар ривоят қилганлар. Ислом илми ривожи йўлида саксон минг дирҳам эҳсон қилганлар. Бир куни ҳадис тўғарагида устозларидан ҳадис ёзиб олаётган чоғларида қаламлари синиб қолади. Шунда ул киши: “Кимки менга қалам олиб келса, ҳар бир қалам учун бир динор ҳақ тўлайман”, – деб эълон қиладилар. Сўнг одамлар шунчалик кўп қалам олиб келишадики, ҳатто уларнинг сони бир неча юзга етади, ул киши уларнинг ҳаммасини сотиб оладилар. Имом Аҳмад айтади: “Дарҳақиқат, Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий ривоят қилган ҳадислардан фақат китобларга киритилганларининг ўзи беш мингтадир”.

Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий ҳижратнинг 225 йили 65 ёшда вафот этганлар.

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муснадий

Исноди (ровийлари силсиласи) Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаи киромларидан бирларига боғланадиган ҳадисларгагина эътибор берганлари боисидан “Ал-Муснадий” деган ном олганлар. Фузайл ибн Йез, Ибн Уяйна ва Ал-Муътамир ибн Сулаймон каби йирик муҳаддисларнинг шогирдларидандирлар. Ҳижратнинг 112 йили дунёга келиб, 229 йили ундан риҳлат қилганлар. Аҳмад ибн Сайёр: “Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муснадий илми ҳадисни чуқур ва мукамал билганлар”, – дейдилар. Имом Абу Абдуллоҳ ал-Ҳоким Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ҳофиз ан-Найсобурий: “Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муснадий шубҳасиз Мовароуннаҳрда ўз замонларининг ҳадис илми бўйича пешқа-

дами бўлганлар”, – дейдилар. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муснадий Бухоро волиий Ал-Йамон ал-Жуъфийнинг наби-расидирлар.

Иброҳим ибн ал-Ашъас

Бухоро уламоларидан бири бўлиб, Фузайл ибн Иёз ва ибн Уяйнадан ҳадислар ривоят қилганлар. “Муснад ал-Ҳамидий” номли ҳадислар тўпламининг муаллифи Ибн Аҳмад ул кишининг шогирдларидандир.

ШОГИРДЛАРИ

Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари беҳад кўп бўлган. Айтишларича, ул кишининг ҳадис тўғарақларида йигирма мингга яқин талаба иштирок этган. Шогирдларидан бири – Имом ал-Фарабий: “Дарҳақиқат, тўқсон минг шогирд ул кишидан “Саҳиҳи Бухорий” (тўпламидаги ҳадислар)ни (ўрганиб) ривоят қилган”, – дейдилар. Қуйида Имом ал-Бухорийнинг ислом илмлари бобида имомлик даражасига эришган айрим шогирдлари хусусида ёзамиз.

Имом Муслим ибн ал-Ҳаллож

Дарҳақиқат, Имом Муслимнинг шуҳратлари, билимдонликлари, қувваи ҳофизалари, фақиҳликлари хусусида батафсил тўхталиб ўтмоқнинг ҳожати йўқдир. Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим – иккалалари ҳам “Ҳадис илмининг шайхи” деган унвонга сазовор бўлишган. Ҳар қачон “Бу ҳадисни икки шайх ривоят қилган” дейилганда, одамлар сўзсиз иккалаларини тушунишган. Шундай бўлса-да, Имом Муслим Имом ал-Бухорийнинг шогирдларидан бўлиб, ул кишига “Эй муҳаддислар саййиди!”, – деб мурожаат қилганлар.

Имом Муслим устозлари Имом ал-Бухорийни шул қадар қаттиқ ҳурмат қилар эдиларки, ҳатто баъзан икки қошларидан ўпа туриб: “Эй устозларнинг устози, муҳаддислар саййиди, иллатли ҳадислар табиби! Ижозат қилингиз, икки оёғингизни ўпай!”, – дер эдилар.

Имом ал-Бухорийнинг мазкур шогирдларининг исмлари – Муслим, кунялари – Абул-Ҳусайн, лақаблари – Асокир уд-дйн (Дин лашкари), насаблари – Муслим ибн ал-Ҳажжож ибн Вард ибн Кушоз бўлиб, ҳижратнинг 202 йили таваллуд топганлар.

Имом Муслим насаблари қушайр қабиласига бориб ту-ташгач, “Ал-қушайрий” деб атала бошлаганлар, аммо ўзлари асли нишопурликлар. Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Мисрга илм талабида рихлат қилиб, уларни бошдан-оёқ кезиб чиққанлар. Бағдодга бир неча марта бориб, у ерда ҳадис илмидан таълим олганлар. Бағдодга сўнги марта ҳижратнинг 259 йили келганлар. Илм бобида камолотга эришгач, мударрислик қилиб, кўплаб шогирдлар етиштирганлар, бир қанча асарлар ёзганлар. Чунончи, ҳадислар тўплами – “Саҳиҳи Муслим” шулар жумласидандир.

Имом Муслим ҳижратнинг 261 йили Нишопурнинг Насробод деган ерида вафот этганлар.

Имом Абу Исо ат-Термизий

Имом ат-Термизий умрининг аксариятини Имом ал-Бухорийга шогирдликда ўтказган ҳадис толибларидан биридирлар. Шул боисдан ҳам одамлар: “Имом ат-Термизий Имом ал-Бухорийнинг қўлларида таълим-тарбия олиб, вояга етганлар”, – дейишади. Ҳатто баъзи муҳаддислар ул кишини “Имом ал-Бухорийнинг ўринбосари (вориси)” деб ҳам аташган.

Имом ат-Термизий ҳижратнинг 206 йили (милодий 824) дунёга келганлар. Исмлари – Муҳаммад, кунялари – Абу Исо, насаблари – Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳок ас-Сулабий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий. Кунялари “Абу Исо” бўлгани каби оталарининг исми ҳам Исодир. Боболари Савра асли марвлик бўлиб, кейинчалик Термизга кўчиб келган. Ул кишининг насаблари Бану Файлон қабиласининг бир тармоғи бўлмиш Бану Сулаймга бориб туташади.

Имом ат-Термизийнинг устозлари кўп бўлган. Чунончи, Ал-Бухорий, Муслим, Абу Довуд, қутайба ибн Саъид, Али ибн Ҳажар, Муҳаммад ибн Башшар ва бошқалар шулар

жумласидандир. Басра, Куфа, Восит, Рай, Хуросон ва Ҳижозга риҳлат қилиб, ул ерларда ҳадис илмини ўрганганлар. Сўнг ўз билимларини омма орасида тарқатганлар, кўплаб шогирдлар етиштирганлар.

Баъзи тарихчиларнинг зикр қилишича, Ат-Термизий Аллоҳ азза ва жалладан ғоятда тақво қилганлари боисидан серийғи бўлганлар ва айнан шунинг учун ҳам кўзлари ожиз бўлиб қолган. Аммо айрим тарихчилар буни инкор қилиб: "Ул киши туғма ожиз бўлганлар", – дейишади.

Имом ат-Термизийнинг ҳадис илмига доир "Жомиъ ут-Термизий", "Китоб ул-Илал", "Аш-Шамоил" номли асарлари бўлиб, уларнинг барисини яратишда устозлари Имом ал-Бухорийдан фойдаланганлар.

Имом ан-Насоий

Олти "Саҳиҳ" китобининг буюк кошонасига киришга мурассар бўлганлардан бири Имом ан-Насоийдирлар. Ислом аҳли ул кишини олти "Саҳиҳ" китоби муаллифлари орасида мўътабар мақомда эканликларини тан олган. Ул кишининг машҳур "Сунан" номли ҳадислар тўплами илм толиблари учун дастуруламал бўлиб, уни Шарқда ҳам, Фарбда ҳам муҳаддислар чуқур ўрганмоқдалар.

Имом ан-Насоий ҳижратнинг 215 йили таваллуд топганлар. Исмлари – Аҳмад, кунялари – Абу Абдурраҳмон, лақаблари – Имом ан-Насоий, насаблари – Аҳмад ибн Шуъайб ибн Али ибн Синор ибн Дийнор.

Имом ан-Насоий Хуросоннинг Марв яқинидаги Насо шаҳрида туғилганлар. Дастлабки таълимни ўз юртларида олганлар. Ҳижратнинг 230 йили, ўн беш ёшга кирганларида илм талабида риҳлат қилиб, Балхдаги Имом қутайбанинг ҳузурларига борганлар. Ул кишининг бисотларидаги билиму ҳадисларини ўрганиб бўлгач, Ҳижоз, Шом, Миср ва Жазирага риҳлат қилганлар. Бир мунча вақт Мисрда яшаганлар.

Имом ал-Бухорий, Имом Абу Довуд ас-Сижистоний, Қутайба ибн Саъийд, Исҳоқ ибн Роҳвайҳ, Али ибн Ҳажар, Сулаймон ибн Ашъас, Муҳаммад ибн Башшор ва бошқалар Имом ан-Насоийга устозлик қилишган.

Имом ан-Насоийнинг шогирдлари ҳам кўп бўлган. Чунончи, Имом Абу Жаъфар ат-Таҳовий, Абулқосим ат-Табароний, Абу Бишр ад-Дулобий ва бошқалар шулар жумласидандир. Имом ан-Насоий ҳижратнинг 302 йили Мисрдан қайтаётиб Дамашққа кирадилар ва ҳижратнинг 304 йили ўша ерда вафот этадилар.

Ул киши ҳадис илми бўйича бир неча асарлар ёзганлар, улардан энг машҳури – “Ас-Сунан”.

Ал-Фарабрый

Фазилат ва камолот аҳлидан бўлмиш бу аллома Имом ал-Бухорийдан саҳиҳ ҳадислар ривоят қилган энг сўнги ровий бўлиб, ҳижратнинг 231 йили туғилганлар. Ҳадис толиблари дунёнинг турли томонларидан ул кишининг ҳузурларига келишиб, имом ал-Бухорийнинг “Саҳиҳ”ларини ўрганишган.

Исмлари – Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матар ибн Солиҳ ибн Бишр бўлиб, ҳижратнинг 330 йили вафот этганлар.

Имом ад-Доримий

Бу аллома ҳам фазилат ва камолот аҳлидан бўлиб, вафот этганларида Имом ал-Бухорий: “Инно липлоҳи ва инно илайҳи рожиъун” – дея кўзларидан юм-юм ёш тўкканлар.

Имом ад-Доримий ҳижратнинг 181 йили дунёга келганлар. Исмлари – Абдуллоҳ, кунялари – Абу Муҳаммад. Насаблари – Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ибн Абдуссамад ат-Тамимий ад-Доримий. Шариъат билимлари талабида кўп риҳлат қилганлар, хусусан, Ҳижоз, Хуросон, Шом, Ироқ, Миср ва бошқа ерларда бўлганлар. Энг муҳим асарлари – “Ал-Муснад”.

Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара

Имом ал-Бухорийнинг қувваи ҳофизаси кучли шогирдларидан бўлиб, узоқ муддат Мовароуннаҳрда ҳадис бўйича ёдаки (китобга қарамай) дарс берганлар. Ҳижратнинг 266

йили Бухорога келиб яшай бошлаганлар. Яҳё ибн Муъийн, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Саъийд ибн Сулаймон, Абу Наср ат-Таммор каби муҳаддислар суҳбатидан баҳраманд бўлганлар. Ҳазил-мутойибани хуш кўрганлар. Ҳижратнинг 293 йили вафот этганлар.

Имом Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий

Ҳижратнинг 202 йили таваллуд топганлар. Имом ал-Бухорийдан ташқари, Имом Исҳоқ ибн Роҳвайҳ, Яҳё ибн Яҳё, Язид ибн Солиҳ, Ҳишом ибн Аммор каби муҳаддислардан таълим олганлар.

Асарлари: “Китоб рафъ ал-йадайн”, “Китоб таъзийм ас-салот”, “Китоб ал-қасома”, “Қийом ал-лайл”.

Амиру ҳокимлар ул кишини ғоятда ҳурмат қилишган. Масалан, Хуросон волийи Исмоил ибн Аҳмад ва унинг биродари Исҳоқ Имом ал-Марвазийга ҳар йили саккиз минг, Самарқанд аҳли эса тўрт минг дирҳам юбориб турган, аммо ул киши бу пулларни тийин-тийинигача илмга сарф қилганлар.

Имом Абу Ҳотим ар-Розий

Ҳадис илмининг йирик уламоларидан. Ҳижратнинг 195 йили дунёга келганлар. Энг муҳим фазилатларидан бири – Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадиси шарифлари талабида Баҳрайдан Мисрга, Мисрдан Рамлага, Рамладан Тартусга пиёда рихлат қилганлар. Ҳижратнинг 277 йили дунёдан ўтганлар.

УЛАМОЛАР ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ХУСУСЛАРИДА

Имом ал-Бухорий бутун ислом оламида кўплаб буюк мутафаккир ва йирик муҳаддислар етишиб чиққан бир муборақ асрда яшадилар. Аллоҳ таолонинг чексиз фазлу қарамии туйфули Имом ал-Бухорий беқиёс юксакликка эришдилар. Жамики замондош уламолар ул кишининг илм, қувваи ҳофиза ва ақлу идрок бобида ўзларидан устун эканлик-

ларини тан олишиб, шаънларига қизгин олқишу мақтовлар изҳор қилишди.

Имом ал-Бухорийни болалик чоғларида уламолар: “Бу, иншоаллоҳ, буюк олим бўлади”, – дейишар эди, улар айтгандек бўлди.

Қуйида китобхонларга мазкур уламоларнинг Имом ал-Бухорий ҳақларидаги хабарларидан намуналар келтирамиз:

Ал-Асқалоний бундай дейдилар: “Имом ал-Бухорий: “Ғийбат ҳаром эканлигини билганимдан буён сира бировни ғийбат қилмадим”, – дер эдилар”.

***

Ас-Субкий бундай деб хабар қиладилар: “Имом ал-Бухорий: “Мен мол-дунёни зикр қилгувчи бирорта ҳам гапни айтмоқни истамадим, мен (ҳар бир) гапимни Аллоҳ таолога ҳамду сано айтишдангина бошладим”, – дер эдилар”.

***

Ас-Субкий яна бундай деб хабар қиладилар: “Имом ал-Бухорий: “Мусулмон одам Аллоҳ таолога дуо айтса, “У дуоимга ижобат қилмади” дейдирган ҳолга тушмаслиги лозим”, – дер эдилар”.

***

Ал-Муборақфурий айтадиларки, Имом ал-Бухорий машаққатларга чидамли, ишда тиришқоқ бўлиб, ўз қўлларидан келадиган юмушни бировга юклашни хушламас эканлар.

***

Ал-Ҳофиз Аҳмад ибн Ҳамдун бундай дейдилар: “(Бир куни) мен Имом ал-Бухорийни (Усмон ибн Абу Саъийд ибн Марвоннинг) жанозасида кўрдим. Шунда Муҳаммад ибн Яҳё аз-Зухлий Имом ал-Бухорийдан ровийлар исмлари ва иллатли ҳадислар ҳақида сўраётган бўлиб, ул киши унинг саволларига “қул ҳуваллоҳу аҳад” ни ёддан айтаётган янглиғ, камондан отилган ўқдек тез жавоб бераётган эдилар”.

* * *

Ал-Асқалоний бундай деб хабар қиладилар: “Бир куни Имом ал-Бухорий ўз замонасининг йирик муҳаддисларидан бўлмиш Ал-Фарёбийнинг илмий йиғинида эдилар, ул киши “Суфён Абу Урвадан, у Абулхаттобдан, у эса Абу Ҳамзадан ривоят қилган,” деб бошланадиган бир ҳадисни айтдилар. Аммо йиғиндаги бирор киши Суфёндан кейинги ровийларнинг кимлар эканлигини билолмади, чунки уларнинг барчаси лақаб (куня)лари билан зикр қилинган эди. Шунда Имом ал-Бухорий йиғиндагиларга: “Абу Урва – Муъаммар ибн Рошид, Абулхаттоб – Қатода ибн Диъома, Абу Ҳамза – Анас ибн Молиқдир”, – дедилар.

* * *

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ас-Сиёрифий бундай дейдилар: “Мен Муҳаммад ибн Исмоилнинг уйларида эдим, жориялари келиб, ичкарига кирмоқчи бўлди-да, бехосдан йўлида турган сиёҳдонни ағдариб юборди. Имом ал-Бухорий унга: “Кўзингга қараб юрсанг бўлмайдими?!” – дедилар. Жория: “Юришга йўл бўлмагач, қаердан юрай?”, – деди. Имом ал-Бухорий унга: “Кетавер, мен сени озод қилдим!”, – дедилар. Ўша ердагилардан бири Имом ал-Бухорийга: “Эй Абу Абдуллоҳ! Жориянгиз сизни дарғазаб қилдими?”, – деди. Шунда Имом ал-Бухорий: “Шу қилган ишим билан ўзимни (кўнглимни) рози айладим”, – деб жавоб қилдилар. Яъни гўеки жорияга қилган иши учун танбеҳ бериш ўрнига, ўзларига танбеҳ бердилар.

* * *

Бир куни Имом ал-Бухорийга оталари Исмоилнинг энг мухлис шогирдларидан бири бўлмиш Абу Ҳафс харид қилиб юборган молларни келтиришди. Кечки пайт савдогарлар ул кишининг ҳузурларида тўпланишиб, ўшал молларни беш минг дирҳам фойдасига бермоқларини илтимос қилишди. Имом ал-Бухорий рози бўлиб, уларга: “Тунни ўтказиб келингизлар!”, – дедилар. Эртасига эрталаб боягилардан аввал

бошқа бир гуруҳ савдогарлар келишиб, мазкур молларни ўн минг дирҳам фойдасига сотмоқларини сўрашди. Шунда Имом ал-Бухорий уларнинг таклифларини рад этиб: “Мен кеча сизлардан бурун келган савдогарларга сотаман деб қарор қилиб эдим”, – деб жавоб қилдилар-да, ўшал молларни аввал келган савдогарларга бериб юбордилар. Сўнг бизга: “Мен ўз қароримни ўзгартиришни ёқтирмайман!”, – дедилар”.

***

Камондан ўқ узиш (ёхуд найза отиш) уламолар касби бўлмаса-да, бу Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак суннатларидан бўлгани боис Имом ал-Бухорий ҳам майдонга чиқиб ўқ отишни машқ қилиб турар ва доимо нишонга аниқ урар эдилар. *Муҳаммад ибн Абу Ҳотим ал-Варроқ* бу хусусда бундай деб хабар қиладилар: “Имом ал-Бухорий тез-тез майдонга чиқиб, ўқ отишни машқ қилиб турар эдилар. Мен ул кишига котиблик қилиб юрган кезларим мобайнида майдонга чиқиб ўқ отишдан машқ қилганларида отган ўқларининг икки мартадан бўлак хато кетганини кўрганимни билмайман.

Бир куни биз ўқ отишдан машқ қилишга отландик. Шунда биз Фарабр (Фараб) деган жойда бўлиб, бир сайхон ерга олиб борадиган йўл бўйлаб юрдик ва кўзланган манзилга етиб бордик. Сўнг машқ қилишга киришдик. Ногаҳон, Имом ал-Бухорийнинг отган ўқлари хато кетиб, сой устидаги кўприк (ёки кўшк) устунларидан бирига тегди-да, уни ёриб юборди. Имом ал-Бухорий буни кўриб, уловларидан тушдилар-да, ўқни устундан суғуриб олгач, машқ қилишни бас қилдилар. Кейин менга: “Эй Абу Жаъфар! Сенга менинг бир илтимосим бор”, – дея хўрсиниб қўйдилар. Мен: “Жоним билан!” – дедим. Имом ал-Бухорий: “Кўприк (ёки кўшк)нинг эгаси ҳузурга борасан-да, унга: “Биз бехосдан кўприк устунларидан бирига зарар етказиб қўйдик, шул туфайли уни янгилаб қўймоғимизга ижозат берсангиз ёки унинг пулини олиб, бўйнимиздан қилган гуноҳимизни соқит қилсангиз!”, – деб

айтасан!", – дедилар. Кўприкнинг эгаси Ҳумайд ибн ал-Ахзар деган киши экан. У менга жавобан: "Аввало Абу Абдуллоҳга менинг саломимни етказ, сўнг ул кишининг гуноҳларини кечганимни ва бунинг устига бор мол-мулкимни ул киши учун фидо қилажагимни айт!", – деди. Мен келиб, Имом ал-Бухорийга унинг гапларини етказган эдим, бағоят хушнуд бўлганларидан юзлари ёришиб кетди. Шу куни Имом ал-Бухорий бунинг шукронаси учун ғарибу ғуроболарга веш юз ҳадис ривоят қилиб, уч юз дирҳам садақа қилдилар".

* * *

Биз Бухоро яқинидаги Фарабрда эдик. Имом ал-Бухорий работ қураётган бўлиб, кўплаб одамлар ул кишига ҳашар қилишаётган эди. Шунда мен ғишт ташиётган Имом ал-Бухорийга: "Ё Абу Абдуллоҳ! Бу сизга оғирлик қилади, қўйингиз, ишламангиз!", – деб эдим, "Айнан ана шунинг менга нафъи теккусидир!", – деб жавоб қилдилар (Яъни "Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам ғазотда ўз муборак қўллари билан хандақ қазиганлар, катта-катта харсанглари майдалаганлар, масжид қурилишида ғишт ташиганлар. Мусулмон киши, ўз илми ё мартабасидан қатъий назар, биродарлари билан баробар меҳнат қилмоғи лозимдур. Бу – ул зотнинг суннатлари бўлиб, уни адо этсам, менга охиратда нафъи теккусидур", – дедилар).

* * *

Ал-Ҳоким Абу Абдуллоҳ бундай дейдилар: "Рамазон ойининг биринчи куни келса, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг уйларида дўстлари тўпланишиб, ул киши билан намоз ўқир эдилар. Шунда ҳар бир рақъатда йигирма оятдан тиловат қилиб, Қуръонни хатм этар эдилар. Шунингдек, ул киши ҳар уч кечада туннинг ярмидан то учдан бири қолгунга қадар Қуръон тиловат қилиб, саҳар вақтида уни хатм қилар эдилар. Ул киши ҳар куни кундузи ҳам Қуръонни бир марта хатм қилар эдилар ва бу хатмлари ҳар кечанинг ифтор вақтига тўғри келар эди.

* * *

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим ал-Варроқ бундай деб хабар қиладилар: “Имом ал-Бухорий билан бирга сафарга чиққанимда ул киши бир кечада ўн беш мартадан то йигирма мартагача ўринларидан турар ва ҳар сафар турганларида чақмоқтошни олиб чироқни ёқар эдилар. Сўнг ҳадислар битилган саҳифаларга тузатишлар қилгач, яна ётиб ухлар эдилар. Ўша кечалардан бирида ул кишига: “Шундай машаққатли ишни бир ўзингиз қиласизми, мени уйғотсангиз бўлмайдими?!” – дедим. Шунда ул киши: “Сен ҳали ёшсан (ором олишинг зарур), уйқунгни бузишни истамайман”, – деб жавоб қилдилар”.

* * *

Имом Қутайба ибн Саъийд бундай дейдилар: “Фақиҳлар билан ҳам, зоҳидлар билан ҳам, обидлар билан ҳам ҳамсуҳбат бўлдим, аммо ақлимни таниганимдан бери Муҳаммад ибн Исмоилдек буюк зотни кўрмадим. Муҳаммад ибн Исмоил ўзларига замондош барча уламолар ичра Ҳазрат Умар саҳобалар ичра кабидурлар!”.

* * *

Имом Абу Абдуллоҳ Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон аз-Заҳабий бундай деб ёзадилар: “(Имом ал-Бухорий) заковат вужудининг ҳам, илм вужудининг ҳам боши эдилар”.

* * *

Ҳолид ибн Исмоил бундай дейдилар: “Маърифат аҳли ҳадис талабида Муҳаммад ибн Исмоилнинг ортларидан тўда-тўда бўлиб эргашиб юришар эди. Шунда минг-минглаб ҳадис толиблари ул кишини дуч келган ерда тўхташга ва ҳатто йўл четига ўлтиришга мажбур қилишиб, ҳадислар ёзиб олишар эди. Ўша кезларда ул киши ҳали соқоли чиқмаган бир бола эдилар”.

* * *

Абу Бакр ибн ал-Ағарр бундай деб хабар қиладилар: “Биз Муҳаммад ибн Исмоилни Муҳаммад ибн Юсуф ал-Фарёбийнинг эшиги олдида тўхтатиб, ҳадислар ёзиб олдик. Ўшанда ул кишининг юзларида бир дона ҳам мўй йўқ эди”.

* * *

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим ал-Варроқ бундай дейдилар: “Муҳаддислар амири менга: “Ҳадисларнинг саҳиҳ ва ғайри саҳиҳларини аниқлаб олмагунимча ва уламолар китобларини кўриб чиқмагунимча ҳадис айтишга ўлтирмадим ҳамда Басрада мавжуд ҳадисларнинг бирортасини ҳам қолдирмай ёзиб олдим”, – деб эдилар”.

* * *

Имом Исҳоқ ибн Роҳвайҳ ҳадис толибларига бундай деб хитоб қилган эканлар: “Эй ҳадис асҳоблари! Бу бола (Муҳаммад ибн Исмоил) га назар қилингизлар, ундан ҳадислар ёзиб олингизлар! Чунки бу бола, агар Ҳасан ибн Абулҳасан ал-Басрий замонида бўлганида, ул киши бунинг ҳадис бобидаги билимни ва фикҳига албатта муҳтож бўлган бўлур эдилар”.

* * *

Ал-Муборақфурий бундай дейдилар: “Имом ал-Бухорий шогирдларининг сон-саногига етиб бўлмас! Авлоддан авлодга тобора кўпайиб бораётган Имом ал-Бухорий шогирдларининг қадами тегмаган бирор жой оламда йўқдир!”.

* * *

Имом ал-Бухорий вафот этганларида *Яҳё ибн Жаъфар ал-Пойқандий*: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг ўлими – илмнинг ўлими демақдир”, – деб айтган эканлар.

* * *

Исмоил ибн Абу Увайс шогирдлари Имом ал-Бухорийга ўз китобларини топшириб, ундаги ҳадисларнинг саҳиҳларини

ни ажратиб бермоқларини илтимос қилган эканлар. Сўнг ул киши доимо: “Бу саҳиҳ ҳадисларни ўзим тўплаган ҳадислар орасидан Муҳаммад ибн Исмоил ажратиб берган!”, – деб фахрланиб юрар эканлар.

***

Исмоил ибн Абу Увайс бир куни Имом ал-Бухорийга: “Китобларимни ўқиб чиқиб, хатоларини тузатиб берингиз, бунинг учун неки бойлигим бўлса, сизники бўлсин ва мен то тирик эканман, сизга доимо ташаккур айтурман!”, – деган эканлар.

***

Бир куни ҳадис толиблари тўпланишиб, Имом ал-Бухорийнинг ҳузурларига келишди-да, ул кишига: “Эй Абу Абдуллоҳ! Устозингиз Исмоил ибн Абу Увайсга айтсангиз, бизга илми ҳадисдан бундан ҳам кўпроқ дарс берсалар!”, – дейишди. Чунки Исмоил ибн Абу Увайс шогирдлари – Имом ал-Бухорийни беҳад ҳурмат қилар эдилар. Имом ал-Бухорий уларнинг илтимосларини устозларига етказиб эдилар, ул киши ҳадис толибларининг илми набавиййани ўрганишга иштиёқлари янада ортганидан ғоятда мамнун бўлиб, розилик билдирдилар. Сўнг ўз жорияларини чорладилар-да, унга: “Бир халта динор олиб чиқ!”, – дедилар. У динорларни олиб чиққач, Имом ал-Бухорийга узатиб: “Буни уларга тақсимлаб берингиз!”, – дедилар. Имом ал-Бухорий ҳайрон бўлиб: “Ахир улар сиздан буни эмас, ҳадис дарсларини кўпайтирмоғингизни сўрашиб эди-ку?!” – дедилар. Шунда *шайх Исмоил* Имом ал-Бухорийга: “Уларнинг сиз орқали қилган талабларига розилик билдирдим, энди мен бунинг устига динорларнинг ҳам қўшилмоғини истайман!”, – деб жавоб қилдилар.

***

Абдон ибн Усмон ал-Марвазий: “Мен бу боладан кўра донороқ кимсани ўз кўзим билан кўрган эмасман!”, – дея Муҳаммад ибн Исмоилга ишора қилдилар.

* * *

Муҳаммад ибн Қутайба ал-Бухорий бундай дейдилар: “Мен Абу Осим ан-Набаийлнинг ҳузурда бўлганимда, у ердаги бир болани кўриб: “Бу бола қаерлик?”, – дедим. Абу Осим: “Бухородан”, – деди. Мен: “Кимнинг ўғли?”, – дедим. У: “Исмоилнинг ўғли”, – деди. Кейин, мен ўшал болага: “Сен менинг қариндошларимдан экансан”, – дедим. Шунда Абу Осимнинг ҳузурдагилардан бири: “Бу бола қўчқорлар билан сузишади” (яъни “Буюк алломалар билан беллашади”), – деди”.

* * *

Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ҳамадоний бундай деб хабар қиладилар: “Қутайба ибн Саъийддан маст кишининг талоқи хусусида сўраб туришган эди, Имом ал-Бухорий ичкарига кириб келдилар. Шунда Қутайба савол берган кишига Имом ал-Бухорийни кўрсатиб: “Мана бу киши Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ҳам, Исҳоқ ибн Роҳвайҳнинг ҳам, Али ибн ал-Мадийнийнинг ҳам ўринларига ўтадилар, бул кишини сизга Аплоҳ таолонинг ўзи етказди, (саволингизни шул кишига берингиз!)”, – дедилар”.

* * *

Абу Амр ал-Кирмоний бундай деб ёзадилар: “Мен Басрада эканлигимда йирик муҳаддис Қутайба ибн Саъийд ас-Сақафий хусусларида Миҳёрга ҳикоя қилаётиб, ул кишининг “Ер қуррасининг шарқидан ҳам, ғарбидан ҳам менинг ҳузуримга алломалар келиб кетди, аммо Муҳаммад ибн Исмоилдан буюк донишманд келган эмас!”, – деганларини айтдим. Шунда Миҳёр: “Қутайба тўғри айтибдилар. Мен Қутайбани ҳам Яҳё ибн Муъийнни ҳам кўрганман, иккалалари биргалиқда Муҳаммад ибн Исмоилнинг ҳузурларига тез-тез келиб-кейтиб туришар эди”, – деди”.

* * *

Ислом мазҳаблари устунларидан бири – *Имом Аҳмад ибн Ҳанбал*. “Хуросон Муҳаммад ибн Исмоилдек (бошқа бир) буюк алломани вояга етказган эмас!”, – дер эдилар.

***

*Яъқуб ибн Иброҳим ад-Даврақий ва Нуъайм ибн Ҳаммо*д ал-Хузозий: "Муҳаммад ибн Исмоил бу умматнинг фақиҳидир", – деб айтишган.

***

Муҳаммад ибн Башшор. "У (Имом ал-Бухорий) Аллоҳ таолонинг замонамиздаги энг фақиҳ бандасидир", – дейдилар.

***

Ҳошид ибн Исмоил бундай дейдилар: "Мен Басрада бўлганимда Муҳаммад ибн Исмоилнинг келганларини эшитдим. Шунда Муҳаммад ибн Башшор: "Бугун фақиҳлар саййиди ташриф буюрдилар", – дедилар".

***

Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Бушанжий бундай дейдилар: "Мен 228 (ҳижрий) йили Муҳаммад ибн Башшорнинг "Мен Муҳаммад ибн Исмоил билан кўп йиллардан бери фахрланаман", – деганларини эшитдим".

***

Али ибн Ҳажар: "Хуросон уч буюк Муҳаддис (Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий) ни вояга етказди. Имом ал-Бухорий ҳадис илми бобида уларнинг энг зеҳнли, энг билимли ва энг фақиҳидир", – дейдилар.

***

Аҳмад ибн Исҳоқ ас-Сирморий: "Кимки ҳақиқий фақиҳни кўрмоқни истаса, Муҳаммад ибн Исмоилга қарасин!", – деб айтган эканлар.

***

Ҳошид ибн Исмоил бундай дейдилар: "Мен Муҳаммад ибн Исмоилнинг ҳузурларида Амр ибн Зурора ва Муҳаммад

ибн Рофиъни кўрдим. Иккаласи ул кишидан ҳадислар иллати ҳақида сўрашаётган эди. Саволларига жавоб олиб бўлишгач, ўринларидан туришди-да, ул кишининг ҳузурларида қолаётган бўлак ҳадис толибларига: "Тортинмай Абу Абдуллоҳдан сўрайверингизлар, чунки бул киши барчамиздан фақиҳроқ, билимдонроқ ва закийроқдурлар!", – деб айтишди".

***

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Саъийд ибн Жаъфар бундай деб хабар қиладилар: "Аҳмад ибн Ҳарб ан-Нишопурий вафот қилганларида Исҳоқ ибн Роҳвайҳ ва Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ул кишининг жанозаларини (тобутларини) кузатиб боришди. Шунда мен маърифат аҳлининг иккаласига қараб: "Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий Исҳоқ ибн Роҳвайҳдан фақиҳроқдурлар", – деб айтишаётганини эшитдим".

***

Мусо ибн Қурайш бундай дейдилар: "Абдуллоҳ ибн Юсуф ат-Танисий Имом ал-Бухорийга: "Эй Абу Абдуллоҳ! Китобларимни кўздан кечириб, ундаги камчиликлардан мени воқиф этсангиз!", – дедилар. Имом ал-Бухорий: "Хўб!", – деб жавоб қилдилар".

***

Ал-Асқалоний бундай деб ёзадилар: "Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий устозлари Ал-Ҳумайдийнинг ҳузурларига кирдилар. Шунда ул киши ўн саккиз ёшда бўлиб, Ал-Ҳумайдий билан бир киши бир ҳадис хусусида тортишиб туришган эди. Ал-Ҳумайдий Муҳаммад ибн Исмоилнинг кириб келганларини кўриб: "Иккимизнинг ўртамизни келиштириб қўйгувчи киши келди", – дедилар. Сўнг улар тортишувларининг боисини айтишиб эди, Имом ал-Бухорий масалани Ал-Ҳумайдий фойдасига ҳал қилдилар, чунки ҳақиқат ўшал киши томонда эди".

* * *

Абу Бакр ал-Мадиний бундай дейдилар: “Бир куни биз Исҳоқ ибн Роҳвайҳнинг ҳузурларида бўлдик, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ҳам ўша ерда эдилар. Шунда Исҳоқ ибн Роҳвайҳ ҳадис айта туриб, унинг ровийларидан – Ато ал-Кайхороний исми олдида бир саҳобийнинг номларини зикр қилдилар-да: “Эй Абу Абдуллоҳ! Кайхорон” недур?” – деб сўрадилар. Имом ал-Бухорий: “Кайхорон – Ямандаги бир қишлоқ бўлиб, Муовия сиз зикр қилган саҳобийни Яманга жўнатган, Ато ал-Кайхороний бу ҳадисларни ўшал саҳобийдан эшитган”, – дедилар. Шунда Исҳоқ ибн Роҳвайҳ ул кишига: “Эй Абу Абдуллоҳ! Гўё Сиз ўшал кишилар билан бўлган воқеаларда шахсан иштирок қилганга ўхшайсиз!”, – дедилар”.

* * *

Фатҳ ибн Нух ан-Нишопурий бундай дейдилар: “Мен Али ибн ал-Мадийнийнинг ҳузурларига келиб эдим, Муҳаммад ибн Исмоилнинг ул кишининг ўнг ёнларида ўлтирганларини кўрдим. Шунда Али ибн ал-Мадийний ҳадис айтаётиб, Муҳаммад ибн Исмоилга хавотирлик билан қараб қўяр эдилар”.

* * *

*Ал-Асқалоний*нинг ёзишларича, Имом ал-Бухорий бундай деб айтган эканлар: “Али ибн ал-Мадийний мендан Хуросон шайхлари хусусида сўрар эдилар. Шунда мен ул кишига Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг исмларини зикр қилур эдим, аммо ул киши индамас эдилар. Ниҳоят бир куни Али ибн ал-Мадийний, менга: “Эй Абу Абдуллоҳ! Сиз мақтаган ҳар бир шайх бизга ҳам маҳбубдур”, – деб айтдилар”.

* * *

*Ал-Асқалоний*нинг хабар қилишларига кўра, Имом ал-Бухорий бундай деб айтган эканлар: “Амр ибн Али ал-Фалоснинг дўстлари менга бир ҳадисни зикр қилишиб эди, мен уларга: “Бундай ҳадисни билмайман”, – дедим. Шунда улар:

“Имом ал-Бухорий билмайдиган ҳадис ҳам бор экан!”, – дея хурсанд бўлишиб, Амр ибн Алининг ҳузурларига буни хабар қилгани боришди. Амр ибн Али уларга: “Муҳаммад ибн Исмоил билмайдиган ҳадис – ҳадис эмас!”, – деб жавоб қилдилар”.

***

Амр ибн Али ал-Фаллос: “Дўстим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоилдек аллома бутун Хуросонда йўқ!”, – деб айтган эканлар.

***

Аллома Ражо ибн ал-Муражж: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг бўлак уламолардан афзалликлари – эрларнинг хотинлардан афзалликлари кабидир! Ул киши Аллоҳ таолонинг Ер юзида юргучи мўъжизаларидан биридирлар!”, – деб айтган эканлар.

***

Хусайн ибн Ҳарийс бундай дейдилар: “Мен Муҳаммад ибн Исмоилдек фақат ҳадис учун яратилган кимсани кўрганганимни билмайман”.

***

Абу Бакр ибн Абу Шайба ва Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр: “Муҳаммад ибн Исмоилдек буюк алломани кўрган эмасмиз”, – дейишарди. *Абу Бакр ибн Абу Шайба эса* Имом ал-Бухорийни “Донишманд” деб атардилар.

***

Фарабий бундай дейдилар: “Мен Абдуллоҳ ибн Мунайирнинг Имом ал-Бухорий хусусларида ёза туриб: “Мен ул кишининг шогирдлариданман”, – деганини эшитдим”.

***

Яҳё ибн Жаъфар ал-Пойкандий Имом ал-Бухорийга: “Агар сиз бўлмаганингизда Бухорода яшамоқни хушламаган бўлур эдим!”, – деб айтган эканлар.

* * *

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий: "Муҳаммад ибн Исмоил ҳадис илми бўйича имомдурлар. Кимки Муҳаммад ибн Исмоилни бу борада имом деб билмаса, ул кишини камситган бўлур!", – деганлар.

* * *

Ҳошид бундай дейдилар: "Бир куни биз Исҳоқ ибн Роҳвайҳнинг ҳузурларида бўлдик. Шунда Исҳоқ: "Муҳаммад ибн Исмоил мендан кўра зеҳнлироқдур", – дедилар. Муҳаммад ибн Исмоил ўшанда бир ёш бола эдилар".

* * *

Абу Ҳотим ар-Розий: "Хуросон Муҳаммад ибн Исмоилдан кўра қувваи ҳофизаси кучлироқ кишини вояга етказмади ва ул ердан Муҳаммад ибн Исмоилдан кўра билимдонроқ киши Ироққа келмади", – дейдилар.

* * *

Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Убайд (ал-Ижлий): "Муҳаммад ибн Исмоилдек алломани кўрмадим. Имом Муслим ҳам (ҳадис ва Қуръон) ҳофизидурлар, аммо Муҳаммад ибн Исмоилнинг даражаларига етмаганлар", – дейдилар.

* * *

Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ад-Дорамий: "Мен Икки ҳарам (Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара), Ҳижоз, Шом ва Ироқда кўплаб уламоларни кўрдим, лекин ул ерларда Муҳаммад ибн Исмоилчалик кўп қиррали олимни учратмадим", – дейдилар. Ул киши яна бундай деганлар: "Муҳаммад ибн Исмоил орамизда энг билимдон, энг фақиҳ ва энг талабчанимиздурлар".

* * *

Абу Саҳл Маҳмуд ибн ан-Надр: "Мен Басра, Шом, Ҳижоз ва Куфада бўлиб, ул ерларнинг уламоларини кўрдим. Улар

ҳар қачон Муҳаммад ибн Исмоил ҳақларида сўзласалар, ул кишини ўзларидан устун эканликларини зикр қилишар эди. Шунингдек, мен Миср уламоларининг ўттиздан ортиғи билан ҳам суҳбатлашдим, улар: “Бизнинг бу дунёдаги эҳтиёжimiz – Муҳаммад ибн Исмоилдан ибрат олмоқликдур”, – дейишар эди”.

***

Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара: “Мен Муҳаммад ибн Исмоилдан фаҳмлироқ бирорта ҳам хуросонликни кўрмадим”, – дейдилар.

***

Муҳаммад ибн Абдурахмон ад-Дағулий бундай дейдилар: “Бағдод аҳли Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга қуйидаги мазмунда мактуб йўллаган эди:

*“Токи Сиз бор, яхшилик муслимлара султон бўлур,
Кетсангиз гар бу жаҳондан, яхшилик шул он ўлур”.*

***

Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма: “Осмон гумбази остида Муҳаммад ибн Исмоилдан устунроқ ҳадис олими йўқдур!”, – дейдилар.

***

Абу Исо ат-Термизий бундай дейдилар: “Аллоҳ таоло ул зотнинг барча хоҳишини мустажоб яратган эди”.

***

Холид ибн Исмоил ёзадилар: “Басра машойихлари хусусида Имом ал-Бухорийнинг фикридан бизнинг фикримиз кўпинча фарқ қилар эди. У пайтларда у киши ҳали ўспирингина бир бола бўлиб, ҳадисларни сира ёзиб олмас эдилар. Ўн олти кун шу зайлда кечгач, ул зот бизга: “Эшитган ҳадисларингизни барчасини ёзиб олдингиз, қани кўрсатингизчи, қанча ҳадис ёзиб олибсиз”, – дедилар. Ҳисоблаб кўрсак, ўн

беш мингдан зиёд ҳадисни ёзиб олган эканмиз. Ал-Бухорий уларнинг ҳаммасини ёддан айтиб бердилар, ҳатто ул зотнинг айтганларига қараб, ёзган ҳадисларимиздаги кўплаб хатоларни тузатиб ҳам олдик”.

***

Абу Закариё Яҳъё ибн Аъён ал-Бухорий ал-Бойҳандий шундай ривоят қиладилар: “Агарки ўз умримдан олиб Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг умрига қўшиш имкони бўлганида эди, мен заррача ўйлаб ўтирмай шундай қилар эдим. Чунки мен вафот этсам, бир киши ҳаётдан кўз юмади, лекин Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий вафот этса, жамийки илму урфон барҳам топади”.

***

Абу Умар ал-Хаффоф бундай дейдилар: “Имом ал-Бухорий илми ҳадис бобида Аҳмад, Исҳоқ ва бошқалардан йигирма марта устундирлар. Кимки ул киши хусусларида бирор ноҳақ гапни айтса, унга менинг минг лаънатим бўлсин! Мен ҳадис айтиб турган бўлсам-у, шунда ул киши бу эшикдан кириб келиб қолсалар, азбаройи салобатлари босганидан ўзимни йўқотиб қўйган бўлур эдим”.

***

Абдуллоҳ ибн Ҳаммод ал-Айлий: “Мен: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг баданларида бир тук бўлсайдим!”, – деб орзу қилурман”, – дейдилар.

***

Сулаймон ибн Мужоҳид бундай дейдилар: “Олтмиш йилдан бери Муҳаммад ибн Исмоилдан кўра фақиҳроқ ва муттақийроқ кишини кўрмадим”.

***

Мусо ибн Ҳорун ал-Ҳаммо ал-Ҳофиз ал-Бағдодий бундай деб айтган эканлар: “Агар бутун Ислом аҳли тўпланиб,

Муҳаммад ибн Исмоилни илм бобида курашиб йиқитмоқчи бўлса, асло йиқита олмас!".

***

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: "Агар Имом ал-Бухорий шаънларига ул кишидан кейин ўтган уламолар айтган мадҳлар эшигини очиб юборсам, уларни ёзишга қоғоз ҳам, айтишга нафас ҳам етмас! Ул мақтовлар бир денгиз кабиким, соҳили йўқдур!", – деган эканлар.

***

Аллома Ал-Айний ал-Ҳанафий Имом ал-Бухорийнинг "Ал-Жомий ас-саҳиҳ" номли ҳадислар тўплами хусусида: "Имом ал-Бухорийдан илгари ва кейин ўтган жамики уламолар ул кишининг "Саҳиҳ"ларини яқдиллик билан қабул қилдилар", – дейдилар.

***

Аллома ибн Обидийн аш-Шомий бундай дейдилар: "Исом аҳли ичра Имом ал-Бухорийдек зоти шарифнинг дунёга келганликлари Аллоҳ таолонинг Жаноб Расулulloҳ учун йўллаган мўъжизасидир!... Ул кишининг "Саҳиҳ"лари эса Аллоҳ таолонинг Китобидан сўнг энг ҳаққоний китоб бўлиб, у Муслимнинг "Саҳиҳ"ларидан беҳад саҳиҳроқдур".

***

Абулмавоҳиб аш-Шаъронийнинг ёзишларича, Имом ал-Бухорий бундай деган эканлар: Мадрдоҳ билан туҳматчи менинг учун бир гўрдур! Мен Аллоҳ таолога шундай бир ҳолда рўбарў бўлмоғимни орзу қилурманки, токи ул мени "Бировни ғийбат қилгансан" деб жазоламасин!*

* Ушбу бўлим Бахтиёр Набихон ўғли иштирокида тайёрланган.

МУСТАБИД ЗАМОН ИСКАНЖАСИДА

Раҳматли устозимиз, душанбелик Усмонжон домланинг айтишларига ва бошқа маълумотларга қараганда, Имом ал-Бухорий қабрлари ёнидаги масжид Бухоро амири Абдулла-хон томонидан 16 асрда барпо этилган.

Асрлар давомида наинки Туронзамин, балки бутун дунё мусулмонларининг азиз қадамжоларидан бири бўлиб турган бу манзилгоҳ аввал Чор Россияси истилоси, ундан кейин шўролар салтанати даврида мутлақо ташландиқ, хароба аҳволга келди.

Оқсоқолларимиз, тарих шоҳидлари бу хусусда шундай ҳикоя қиладилар:

Султонмурод бобо Солиев (1911 йили туғилган): "Хартанг қишлоғида туғилганман. Ҳазрат Имом ал-Бухорий қабрлари ва у киши номига қурилган масжид атрофида шўро даврида юз берган кўп воқеалар кўз ўнгимда кечган. Ҳаётимдаги энг қоронғу дамлар масжид тепасида қаро булутлар айланган кезлар бўлди. Бу масжид ёнида машҳур Имом ал-Бухорий ҳазратларининг қабри борлиги ва бу жойлар бир замонларда жуда ҳам обод бўлиб, подшоҳлару вазирлар, олиму алломалар зиёратга келгани, шу масжидда намоз ўқишгани, бузрукворнинг ҳаққига хатми Қуръонлар қилганларини ёш бўлсам ҳам суҳбатларда эшитиб, тинглар эдим. Шунинг учун ҳам бу жойга нисбатан эҳтиромим баланд эди.

Афсуслар бўлсинки, собиқ иттифоқ даврида динимизга, урф-одатларимизга, миллийлигимизга, ҳатто она тилимизга тажовузлар тингани йўқ.

1920 йилларда масжид атрофида жойлашган ҳужраларда ўқувчиларга дарс бера бошладилар. Совет таълимини олаётган бу болалар онгига ўз динига, урф-одати, ўз миллатига қарши фикрлар сингдирилар эди.

1929-30 йиллар ўқувилар янги мактаб биносига кўчиб ўтишди. Уларнинг ўрнига эса қишлоқ совети раиси, колхоз раиси ва комсомол комитетларини жойлаштирдилар.

1934-35 йилларда бу ташкилотлар ҳам янги бинога эга бўлишди. Ҳужралар эса бўш қолди. Масжид атрофида айланган кишини “садақахўр” деб қаттиқ айблар эдилар. Маломатдан кўрқиб бу жойга одамлар яқинлай олмас, келганлари ҳам яшириниб-пусиб зиёрат қилиб чиқар эди. Ҳамма замонларда ҳам одамлар бор жой обод бўлган, одам йўқ жой қаср бўлса ҳам харобага айланган. Шунинг учун дину диндорлар қувғин қилинган шўро замонида бу жойлар хароба ҳолга тушди.

1943 йили шу колхозга раис этиб сайландим. Ёшлигимдан юрагимга жойлашиб қолган бир армон ушалар замон келди-ку, дея бу муқаддас маконни обод қилиш пайига тушдим. Турли баҳоналар билан қабр ва ётоқхоналарни, масжид ҳужраларини супуртирар эдим. Динимиз қаттиқ сиқувга олинган бир даврда бундай ишларни қилишга қандай ботинганман, ҳануз ақлим бовар қилмайди.

Ўша пайтлар урушнинг энг авжига чиққан дамлари бўлсада, пахта ва пилла планларини бажаришни қаттиқ талаб қилар эдилар. Адашмасам, 1944-45 йиллар чамаси, далада эдим. Қишлоқ совети раиси Ёрлақобов келиб, Шароф Рашидов ва Маматов (райижроқўм раиси) иккаласи идорада кутиб ўтирганлигини айтди. Биз идора томон шошилдик. Салом-алиқдан кейин Рашидов менга қараб: “Нима учун сиз пахта ва пилла планларини бажармадингиз”, – деди. Мен эса: “Иккаласини ҳам ортиғи билан бажарганман”, – дедим. Маматов ҳам менинг гапларимни тасдиқлади. “Унда биз адашибмиз, планни бажармаган раислар билан гаплашайлик”, дедида бошқа колхоз томон кетди. Бу воқеа мени ўйлантириб қўйди. “Уларнинг қоғозида планни бажарган ва бажармаган раисларнинг рўйхати бор-ку, нима учун улар адашди, демак бунда бир сир бор”, деган фикр пайдо бўлди. Ўйлаб-ўйлаб охири бир тўхтамга келдим: “Шароф Рашидов шу баҳона билан бузрукворни зиёрат қилиш ниятида келган”. Демак, у киши шундай лавозимда ишласада, қалби иймон нури би-

лан тўла экан. Бу воқеадан кейин ғайратимга ғайрат қўшилиб, бузруквор ётган жойни яна ҳам обод қилишга киришдим.

Аммо хурсандчилигим узоққа чўзилмади. Кунларнинг бирида далада юрган эдим, масжид ҳужралари бузилаётганидан хабар топдим. Етиб келиб, не кўз билан кўрайки, ҳужраларни бузиб, ёғочларини техникага юклаётган эканлар. Бор илож-имконият билан қаршилиқ қилдим. Аммо менинг гапларим райкомдан келган раҳбар олдида инobatга олинмади. Ҳужра чўпкари бўлганлиги учун ёғочлари кўп чиқди. Фақат дарвоза бузилмай қолди. “Кўпдан қуён қочиб қутулмайди”, деганларидек бир зумда қузғун галасидек ёпирилиб ҳужраларни бузишди, ёғочларини олишди-да, изларига қайтиб кетишди. Шуни ҳам айтишим керакки, бизнинг қишлоқдаги бирор киши бу жойнинг бузилишига қўшилгани йўқ. Мен учун энг муқаддас жойнинг кўз ўнгимда харобага айланиб қолганлиги, унинг ҳимояси учун қўлимдан ҳеч нима келмаганидан қаттиқ изтироб чекдим. Келажакда одамлар мени қўллари билан кўрсатиб, шу киши раислик вақтида ҳужраларни буздирган, дейишади деб кўп қайғурдим. Дардимни кимга айтишимни билмадим. Шароф Рашидов келиб кетганлигини эсладим-да, ўзимни дадил тутдим. Ҳужраларни ҳашар йўли билан пахса девор қилиб тикладик. Менинг бу ҳаракатларимдан ғазабланган раҳбарларнинг қадимий масжидни бузамиз, деган фикрлари борлиги менга етиб келди. Биз Ёрлақобов билан биргаликда кўп ўйладик. Қандай йўл билан бўлса ҳам масжидни буздирмаслик учун “Бирлашган ўзар” деганларидек, уни омборхонага айлантириб олдик. Юқоридаги раҳбарларга масжиддан омборхона сифатида фойдаланаётганимизни айтдик. Худо уларнинг ҳам кўнглига раҳм солдими, ундай бўлса тураверсин, дейишди.

Кўп ўйлаб мен раисликдан бўшадим. Ўрнимга қишлоқдошим Мамарайим Ёрлақобов раис бўлди.

Кунларнинг бирида раис менинг олдимга келиб:

- Юқоридан одамлар келишди ва менга ҳашарчи тўплашни буюрди. Қандайдир меҳмон келар экан, у меҳмонни кутиш учун бу жойни тозалаш керак эмиш. Мен: “Ҳашарчи бе-

ролмаймаман, бу жой учун кўп огоҳлантиришлар олганман”, – деб жавоб бердим-да, сизнинг олдингизга келавердим. Ишониб бўладими уларга, одам берсам масжидни бузишдан ҳам қайтмайди, - деди.

- Тўғри қилибсиз, мен ҳам сизнинг ўрнингизда бўлганим-да шундай қилар эдим. Аммо эртанги кунни кутамиз, ҳақиқатан ҳам айтгани тўғри бўлиб, тозалаш ишлари бошланса, қишлоқдагиларни албатта ёрдамга олиб борамиз, - дедим мен.

Эртасига соат кундуз 3-4 лар чамаси 20 та машина келди. Ичида қариялар, ҳаммаларининг қўлида супурги, ёғоч курак, кетмон. Аввалига биз нима қилар экан, деб узоқдан кузатдик. Не кўз билан кўрайликки, улар ҳақиқатан атрофни тозалар эдилар. Хурсандлигимиздан бутун қишлоқ аҳли ёрдамга келиб, биргаликда ишладик. Бу биз учун энг қувончли воқеа бўлиб қолди.

Ҳозир ёшим 88 да, уйим масжиддан бир километрча узоқ. Аммо пешин намозига шу масжидга келаман, Худога шукур, биз мустақилликка чиқиб бу ерларга бемалол келиб кетадиган бўлдик. Ислом Каримов ташаббуси билан қурилган ҳозирги мажмуа менинг кўзларимни қувонтиради. Қани энди, Ёрлақобов Мамарайим ака ҳам бу ободончиликларни ўз кўзи билан кўрса эди. Афсус...

Одамзод ўз умрида турли хил воқеаларга, турли хил тузумларга ва турли хил ҳолатларга дуч келади. Аммо ҳар қандай шароитда ҳам ўз динини, ўз урф-одатини, ўз миллатини, ўз тилини ҳеч қачон унутмаслик керак.”

Султонмурод бобо ҳикоясининг охирида тилга олган воқеа-шўро раҳбарларининг бирданига инсофга келиб, улуғ аллома ётган жой атрофини тозалашга тушиб қолишлари бежиз эмасди. Бу хусусда матбуотда қатор мақолалар эълон қилинган.

Ўшанда, собиқ иттифоқ раҳбарлари бир қатор Шарқ мамлакатлари билан алоқаларни мустаҳкамлаш ҳаракатига тушган эдилар. Бунинг учун эса, аввало, дини исломга бир қадар эркинлик бериш, қолаверса, ислом мамлакатларидаги таниқли алломалар билан муносабат ўрнатиш йўлидан борилди.

Шунинг учун ливиялик нуфузли олим, шайх Нодим Жисрий Совет Иттифоқига таклиф этилади.

Олим-ку Москвага келиб, меҳмонхонага жойлашади-ю, бироқ ҳаммани гангитган, саросимага солган ишлар ана шундан кейин бошланади.

Расмий одамларнинг келишига тайёрланар экан, ҳар қандай мезбон ҳукумат уни қандай кутиб олиш, қаерларни кўрсатиш, қаерда овқатлантириш, кимлар билан учраштириш ва қандай кузатиб қўйишни соати эмас, минут-минутигача режалаштириб қўяди. Буни "протокол" ҳам дейдилар.

Бироқ шайх тақдим этилган режага кўз югуртириб чиқарди-да, четга суриб қўяди:

- Мен бу мамлакатга сафаримни Имом Бухорий қабрини зиёрат қилишдан бошламоқчиман, - дейди.

Эътирозларга, "Кечирасиз-у..." қабилдаги гапларга қулоқ солмайди... Мезбонлар саросимага тушиб қоладилар. Ассийси, мафкураси қип-қизил бўлган ҳукуматда каттадан кичик, бирорта раҳбар Имом Бухорий деган номни ҳаётида эшитмаган экан. Қайданам эшитсин! Булардан ана Марксни сўранг, Энгельсни сўранг...

Яхшики, кимнингдир ақлига: "Бухорий дедими, демак бу айтган одам Бухородан бўлса керак", деган фикр келади... Шошилинич, Ўзбекистонга телефон қиладилар.

Бу ерда ҳам югур-югур бошланади. Сабаби, албатта, Имом Бухорийни таниган, уни чин кўнгилдан эҳтиром қиладиган одамлар республикада бор. Бироқ қабр ва унинг атрофи олимақом меҳмон кўрадиган аҳволда эмас. Ташландиқ, хароба, ўт босиб ётибди. У ерни тозалаш у ёқда турсин, шу томонга борган одамни ҳам душман дея жавобгарликка тортишавергандан кейин шундай табаррук жой айтилган ҳолга тушиб эди.

Шошилинич, сафарбарлик эълон қилинади: "Тез тозалансин! Таъмирлансин! Оқлансин! Бўялсин!"

Шайх жанобларига эса: "Майли, сиз Имом Бухорий қабрини зиёрат қилмоқчи экансиз, биз - рози", дея айтишади. Бироқ вақтдан ютиш мақсадида, шундай ҳурматли меҳмонни самолётга эмас, поездга ўтқизадилар.

Айтишларича, шайх Нодим Жисрий ҳазрати Имомнинг қабрлари ёнига эрталаб етиб келиб, то пешинга қадар ибодат қилиб ўтирган экан.

Сўзни яна шоҳидларга берайлик.

Абдуҳамид бобо Абдуллаев ҳикояси (Бўйрочи қишлоғи):
Мен иш фаолиятимни 1948 йилда ҳисобчи сифатида бошлаганман. Урушдан кейинги жуда ҳам оғир йиллар эди.

Масжидга бориш жаҳаннамга бориш билан баробар. Ҳамма жойда айғоқчилар бўлиб, Бухорий бобони зиёрат қилиш биз учун ҳам жуда мушкул эди.

1956 йилда идорада раис билан ўтирган эдик. Бир киши кириб келди-да, ўзини Самарқанд вилояти дин назорати идорасининг бошлиғи Тошкенбоев деб таништирди. Мама-райим ака Ёрлақобов ўзининг раис эканлигини айтди.

Меҳмон: "Раис бобо, менга одамларингизни беринг, масжид атрофини тозалашимиз керак, катта меҳмон келаяпти", - деди. Раис менга бир қаради-да: "Ҳашарчи беролмайман, бу жой учун кўп оғоҳлантиришлар олганман", - деди ва идорадан чиқиб кетди. Меҳмон ҳам идорадан чиқди.

Ҳақиқатан ҳам раис бобо кўп оғоҳлантиришлар олган эди. Халқ келиб зиёрат қиламан, дейди. Айғоқчилар эса бу гапларни дарров юқорига етказди. Юқоридагилар раисни чақириб: "Эскилик сарқитлари сизда ҳали тугамаяпти", - деб уришади.

Бир пайт раис кириб келди-да: "Агар меҳмон келиши рост бўлса, эртага одамларни тўплаб ёрдамлашамиз. Шу баҳона масжиднинг захлаган жойларини ҳам яхшилаيمиз, хўпми", - деди.

Эртаси куни соат 15.00.ларда қишлоққа машиналар келиб, масжид ёнига тўхтади. Машинадан оқсоқоллар тушиб, ишга киришишди. Раис бобо бу ҳолатдан хурсанд бўлиб менга: "Боринг, одамларни тўплаб келинг", - деди ва ўзи масжид томон юриб кетди.

Ўша куни масжиднинг ҳамма жойини тозаладик. Бу ернинг обод бўлаётганлигини кўриб жуда ҳам севиндик.

Меҳмонлар келиб кетгандан кейин бу жойга доим қараб турадиган, атрофни ободонлаштирадиган киши тайинланди.

ши керак бўлди. Биз Абдумурод ака Элтоевни таклиф қилдик.

У бу ишга ўтгач, масжид атрофига дарахтлар экиб, ҳамма жойни обод қила бошлади.

Мен Султонмурод ака, Мамарайим ака, Абдумурод акага доим раҳматлар айтиб, дуо қилиб юраман, уларнинг бу жой учун хизматлари беқиёсдир.

Тўймурод Тошкенбоев, собиқ иттифоқ министрлар совети қошидаги диний кенгашнинг Самарқанд вилоят бўлими мудир: "1943 йили Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний идораси иш бошлади. Янги очилган диний идорага Эшон Бобохон муфтий, ўғиллари Зиёвуддинхон муфтийга муовин бўлиб сайландилар.

1945 йили Самарқандда Хўжа Зудмурод масжиди очилди. Бу масжиднинг очилиши вилоятимиздаги барча мусулмонлар учун катта шодиёна бўлди. Ҳар жума куни минглаб намозхонлар шу ерда жума намозини адо қилишар эди. Бир йили Ийд намозига ҳатто 15 минг намозхон йиғилди.

Эшон Бобохон муфтий ҳазратлари кексалиги туфайли ўғли Зиёвуддин акани Самарқандга ва бошқа вилоятларга жўнатар эди. Шунинг учун ҳам мен қори Зиёвуддин ака билан кўп суҳбатлашганман. У киши Самарқандда яшаб ўтган улуг кишилар ҳақида кўп гапирардилар. Бир гал Пойариқ туманидаги азиз жой – Ҳазрат Имом Бухорий қабрларини зиёрат қилдик. Масжид эшиклари ёпиқ, ҳовли қаровсиз, ўтлан ўсиб ётибди. Улуг зотнинг қабри атрофида бошқа қабрлар ҳам бор эди. Қори аканинг кўзларида чуқур мунг кўрдим. У киши: "Ҳали кўрасиз, бу жойлар обод бўлиб кетади", – дея менга тасалли бердилар.

1955 йилда бўлиб ўтган воқеа ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Кечаси ухлаб ётганимда телефон жириглаб қолди, соатга қарасам 12 бўлибди. Телефонни эриниброқ олдим.

-Тезлик билан обком идорасига етиб келинг, -деган овоз эшитилди. Овоз эгасини танидим-Самарқанд обкомининг биринчи секретари Нор Ёқубов. "Хўп" дедим-у, солдатлар каби кийимларимни тез кийдим-да обкомга жўнадим. "Нима айб иш қилиб қўйдим экан", - Нор Ёқубовнинг хонасига етгунча миямдан шу фикр кетмади.

- Келдингизми, ҳозиргина Ўзбекистон Компартияси МК биринчи котиби ўртоқ Нуриддин Акрамович Муҳиддинов телефон қилди. Самарқандимизда Хартанг деган зиёратгоҳ бор экан. Москвадан Муҳиддиновга телефон бўлибди. Ливиялик Нодим Жисрий деган олим ўша жойни зиёрат қилар эмиш. Бу олимни энг юқори даражада кутиб олиш керак экан. Сиз Хартанг қаердалигини биласизми?-деди салом-аликка ҳам қарамай. Мен бир оз ўйландим-да:

- Йўқ, унақа жойни ҳеч эшитмаганман,-дедим. "Балки Зиёвуддин қори биларлар", деган фикр билан у кишига телефон қилишни таклиф этдим. Нор Ёқубов телефонни олди-да айтган рақамларимни тера бошлади. Бир оз вақт ўтгач, иккаласи гаплашди.

- Ал-Бухорийни биласизми?-деди Нор Ёқубов гўшакни қўйгач.

- Ҳа, - дедим. - Биламан.

- У кишининг қабри Хартанг қишлоғида экан. У жойда бўлганмисиз?

- Бир борган эдим.. Жуда хароб аҳволда. Меҳмон келгунча тозалаб, эпақага келтириш зарур. Камида уч-тўрт кун керак.

Нор Ёқубов соатига қаради:

- Мана, пайшанба ҳам бошланибди. Шанба куни меҳмон келиши керак. Сизга топширигим шуки, бу ишга ўзингиз жавоб берасиз, бу ёғини билмайман. Эрталаб бориб, раисни топиб, ҳашар йўли билан тозалайсиз. Сизга рухсат, боринг!, - деди.

Мен эса нима қиларимни билмай уйга қайтдим. Эртаси облизполком раиси Зиё Мухторов билан Хартанг қишлоғига етиб келиб, раисни топдик. Ўзини Ёрлақобовман деб таништирган раис бобо:

- Ҳашарчи беролмайман, бу жой учун кўп огоҳлантиришлар олганман,- деди. Шу орада собиқ иттифоқ министрлар совети қошидаги диний кенгашнинг Ўзбекистон Республикаси бўйича вакили Иноғомов ва Ўзбекистон Республикаси "Дўстлик жамияти"нинг бошлиғи Жўраев қора "Зим" машинасида келиб қолди. Биз бўлган воқеани айтдик. Улар бу

жойнинг харобалигини кўриб, меҳмон олдида уялиб қолиш-лигимиз мумкин, дея қайғурдилар.

- Эртага – жума, Хўжа Зудмурод масжидига кўп намозхонлар йигилади. Намоздан кейин, ал-Бухорий масжидини кўргани хориждан меҳмон келаётибди. Шунинг учун ҳашар йўли билан ўша жойни тозалаш керак, деб айтсак жуда кўп киши келади”, - дедим. Рози бўлишди.

Эртасига масжид ёнига 20 та юк машинасини қаторлаштириб қўйдик. Намозга келганлар машиналарни кўриб анча чўчиди. Уларнинг кўнглидан, “Намозхонларни машинага ортиб, қамоққа олиб кетса керак”, – деган фикр ўтгани аниқ. Имом хатиб сўз олиб:

“Биродарлар! Имом ал-Бухорий масжидига хориждан меҳмон келмоқчи экан. Аммо у жой меҳмон кутадиган ҳолатда эмас. Шунинг учун савобталаблар намоздан кейин машиналарга ўтирсинлар, ал-Бухорий ҳовлиларини тозалаймиз. Шу атрофда яшаб турган кишилар уйларидадан супурги ва кетмон, белкурак олиб чиқсинлар”, - деди.

Не кўз билан кўрайликки, намоздан кейин барча оқсоқоллар ажойиб бир кўтаринкилик, мамнуният билан машиналарга миндилар. Олиб келган машиналаримиз лиқ тўлган ҳолда Хартанг қишлоғига етиб бордик. Соат 15 лар эди, чамамда. Боболарнинг кексалиги ёдларидан чиққан эди, ҳамма ғайрат ва шижоат билан ишга киришди. Бўлаётган ишлардан хабар топган қишлоқ аҳли ҳам бизга ёрдамга келишди.

Хуллас, кечгача қаттиқ ишладик, ҳамма жой топ-тоза бўлди. Масжид ичига, дарвозадан қабргача ҳам гиламлар ёзилди. Эртасига меҳмон келди. Ибодулла махсум деган ақлли кишини масжиднинг имоми деб таништирдик. Меҳмон билан бирга юрди. Меҳмон кетгач, гиламларни йиғиштириб, масжидни қулфлаб кетдик.

Ўша воқеадан сўнг Зиёвуддин қори ака қабрга оқ мармар тош қўйдирди. Бунгача қабр фақат уюм тупроқдан иборат эди.

Бир ярим ой ўтгач, Сурия муфтийси бошлиқ 11та меҳмон Самарқандга келдилар. Уларнинг дастурида ал-Бухорийни зиёрат қилиш йўқ эди. Аммо улар ҳам ал-Бухорий

масжидига боришимиз керак, деб қолишди. Тезлик билан меҳмонларнинг фикрини тегишли ташкилотларга айтиб рухсат сўрадик ва масжидга яна гилам ёздириб, Ибодулла маҳсумни вақтинчалик имом қилдик.

Энг яхши автобус билан олиб келсак-да, тупроқли кўчаларнинг чанги автобусга кириб меҳмонларни безовта қиларди. Бу ал-Бухорий ҳазратлари ҳузурига иккинчи бор хорижлик меҳмонлар келиши эди. Шундан кейин бу ерга эътибор янада кучая бошлади.

1956 йили Шароф Рашидов Афғонистон, Бирма, Ҳиндистон, Покистон каби мамлакатларга сафарга чиқди. Ташриф давомида хорижлик мусулмонлар, жамоат ва дин арбоблари шўро ҳукумати томонидан мусулмонлар қаттиқ сиқувга олинаётганидан ташвиш ва азиятда эканликларини кўп бора изҳор этишади. Шароф ака сафардан қайтгач, Москвага хат ёзади ва дини исломга эркинлик бериш заруратини тушунтиради. Кўп ўтмай Ўзбекистон ҳукуматининг 1956 йил, 23 мартда чиққан қарорига асосан, республиканинг 13 та зиёратгоҳида масжидлар очилишига рухсат берилди. Жумладан, Самарқанд вилоятида 6 та масжид, яъни ал-Бухорий, Шоҳизинда, Хўжа Ахрор, Хўжа Абдударун, Хўжа Абдуберун ва Полвон ота масжидлари очилади. Самарқанд халқи бу воқеани жуда ҳам хурсандчилик билан кутиб олишди.

1959 йилнинг декабрь ойида эса Москвадан келган қарор билан юқорида қайд этилган ибодатгоҳлар яна ёпилди.

1970 йил Зиёвуддин қори Самарқандга келди. Сухбат давомида қандай йўл билан бўлса-да, ал-Бухорий масжидини очиб, у жойни обод қилишлик нияти борлигини ҳамда 1974 йил бузрукворнинг 1200 йиллик тўйларини ўтказиш ва юбилейга хориждан меҳмонлар таклиф қилиш режаси мавжудлигини айтди. Биз иккаламиз Хартанг қишлоғига йўл олдик. Пойариқ район ижроқўми раиси Юсуф Раҳмоновни ҳам таклиф қилдик. Учаламиз масжид ҳовлисига кириб, атрофни айландик. Зиёвуддин қори юқоридаги фикрларни Юсуф Раҳмоновга ҳам изҳор этди. Юсуф акага бу таклифлар маъқул тушди, у Зиёвуддин қори ва каминага Абдумурод Элтоев деган эллик ёшлардаги бир кишини таништирди. Абду-

муроднинг одоби, муомаласи Зиёвуддин қорига ёқди. Қори ака у кишига жуда кўп топшириқлар берди. Абдумурод Элтоев берилаётган вазифаларни ортиги билан бажаришга ваъда қилди.

1972 йил, 26 май куни Зиёвуддин қори яна Самарқандга келди. Жума намозини ал-Бухорий масжидида ўқиб, масжидни очди ва Раҳимжонов Усмонжонни шу масжидга имом-хатиблик вазифасига қўйди. Зиёвуддин қори ака Усмонжон ҳақида шундай дедилар:

- Тўхтамурод ака, бу йигит жуда ҳам билимдон, ишбилармон ва меҳнаткаш. Бухорода 9 йил ўқиган. Ўқишни тугатгач, Тожикистондаги Мавлонд ёқуби Чархий масжидида имом-хатиблик қилди. У жой ҳам худди шу ердагидек хароба эди. Аммо бу йигит қисқа вақт ичида обод қилди. Шу сабаб ҳам мен шу йигитни бу улуғ жойга муносиб деб топдим. 1965 йили Мисрдаги ал-Азҳар университетига кириб, 1968-69 йиллар аъло баҳолар билан тугаллаган. Бухородаги Мирараб мадрасасида 3 йилдан буён мударрислик қилади. Энди иш фаолиятини шу ерда давом эттиради.

Зиёвуддин қори айтганларидек, домла Усмонжон қисқа муддат ичида катта ўзгаришлар қила бошлади. Кундан-кунга масжид обод ва кўркем бўлиб, қавми кўпая борди.

1972 йили қабрдаги мрамар тошнинг ўрнига кошинлардан қабр тоши ясадик.

1974 йилда бўладиган юбилейга катта тайёргарлик кўрилди.

1974 йили бўлиб ўтган 1200 йиллик юбилейга 28 давлатдан жами 180 киши вакил бўлиб келди.

Шундай қилиб, бу зиёратгоҳ кундан-кунга одамлар билан гавжум бўлди. Турли хил давлатлардан кўплаб меҳмонларни кузатдик.

Аммо ҳозирги ҳолати кишини лол қолдиради. Амир Темур бобомиз қуриб кетган катта-катта обидалар қатори Илом Каримовнинг ташаббуси ва раҳбарлиги остида бунёд этилган бу мажмуа ҳам асрлар оша бизнинг қудратли давлат эканлигимизни аждодларимизга сўзлаб бераверади.

“ШУНДАЙ КУНЛАР АЛБАТТА КЕЛАДИ...”

Илк бор бу даргоҳга 1977 йили мулла Абдуқундуз бобо билан келгандим. Ўшанда Абдуқундуз бобо Имом Бухорий ҳақида қисқагина гапириб берган эди. Бузрукворнинг қабри-ни зиёрат қилиб, масжидга кирдик-да икки ракаат нафл намози ўқидик. Мулло Абдуқундуз бобо бу жойнинг имом-хатиби душанбелик Усмонжон домла эканлигини айтган эди. Таассуфки, ўша куни домла Усмонжон хизмат юзасидан қайгадир кетган эканлар, йўқса, бобо бизни таништириб қўймоқчи эдилар.

Иккинчи мартаба 1978 йили келдим. Устозим мулло Баҳриддин бобони ҳам мотоциклда олиб келгандим. Ўша куни менинг ҳаётимда унутилмас кун бўлиб қолди. Негаки, Усмонжон домла маъруза қилиб, динимиз, Имом Бухорий ҳазратлари ва масжид тарихи билан боғлиқ воқеаларни шундай таъсирли сўзладиларки, йиғламаган одам қолмади.

Камина тўккан кўз ёшлар руҳи жаҳонимдаги барча ғуборларни ювиб кетди, мисоли баҳор ёмғири каби кўнглимга тушиб, эзгу ниятлар уйғотдилар: ҳаётимни динимизни ривожлантириш, масжидларни обод этиш, Усмонжон домладек мулло бўлиб халқимга хизмат қилишга аҳд боғладим.

Келгуси жумага отамни олиб келдим. Намоздан сўнг отам мени Усмонжон домла билан таништирдилар. Ўшанда Усмонжон домла менинг қўлларимни қисиб:

- Ўғлингиз яхши йигит экан, сизни жума намозига олиб келибди. Иккаламиз адаш эканмиз, қани энди бу йигитдек болалар мен билан бирга шу масжидларни обод қилишга ёрдамлашса, - деган эдилар.

Домланинг бу гаплари менинг қалбимдаги ниятларимга уйғун эди.

1979 йил Рамазон ойида жума намозига келганимизда, Усмонжон домла хатми Қуръон бўлишини ва Яҳё қори, Абдурахмон қори деган домлалар келганини билдирди. Отам билан ҳар куни хатмга қатнай бошладик. Кунларнинг бирида отам қориларни уйимизга таклиф қилди. Ўша куни бизникида Қуръондан икки жузни таровеҳ намозига зам сура

қилиб ўқилди. Қориларнинг қироати вужудимни титратар эди. Отам қориларга:

- Усмонхоннинг тили Қуръон билан чиққан, ҳозирга қадар Қуръондан икки жузини ёддан билади, дедилар ва менга қироат қилишимни айтдилар. Қориларнинг олдида қироат қилишлик ниҳоятда оғир эканлигини ўшанда билганман: пешонамдан тер оқиб, томоғим бўғилар, овозим қалтирар эди. Шундай бўлса-да, қорилар мени мақтаб, кўнглимни кўтаришди.

Кунларнинг бирида жума намозига келганимда, Усмонжон домла мени чақирди, салом-алиқдан кейин:

- Қори домлалар сизнинг ҳақингизда менга бир гап айтди, шу ростми?-деб қолдилар. Мен нима гап экан, дегандек домлага қарадим.

- Улар сизнинг Қуръони каримдан икки жузни билишингиз, қироатингиз ҳам бинойидек эканини айтишди, - дедилар домла. – Ўзи, анчадан бери сизни кузатиб юраман. Агар маъқул кўрсангиз, сизни шу ерга ишга олсам, менга шогирд бўлсангиз.

Таклиф албатта менга маъқул эди. Шундай қилиб, шу масжидга 1980 йили хазинабон бўлиб ишга кирдим.

Ҳали-ҳали эсимда, Усмонжон домла:

-Менинг бир одатим бор: кимни ишга олсам, масжид ҳовлисидаги бор нарса билан таништираман. Унинг вазифасини тушунтириб, кейин чин юракдан ишлашини талаб қиламан. Қани, мен билан бирга юринг, - дедилар-да мақбара томон йўл бошладилар. Йўлакчадан юриб бориб, масжид ёнида тўхтадик. – Бу ерда авваллар ҳар жума намоз ўқирдингиз, иншоаллоҳ, энди беш вақт намоз ўқийсиз. Бу масжид 16 асрда бухоролик Абдуллохон томонидан барпо этилган. Шу бугунгача бу масжид неча бор обод, неча бор хароба бўлган. Аммо энди уни харобага айлантирмаслигимиз керак. Масжид—худонинг уйи, ким худонинг уйини обод қилса, ўзининг ҳам икки дунёси обод бўлади, хор қилса - хор бўлади.

Мен устознинг сўзларини қалб қулоғим билан тинглардим. Устоз мақбарага кириш олдидаги минорани менга кўрсатди, кейин қабр олдида тиловат қилиб савобини ҳаз-

ратга бағишладик. Тиловатдан сўнг бир озгина Бухорий ҳазратлари ҳаёти тарихидан гапириб берди. Мақбара ёғоч ўймакорлик билан шундай гўзал бир кўринишда ишланган эдики, кишини беихтиёр ўзига жалб қилар эди. Мақбара ёнидаги даҳлиздек жой чиллахона экан. Чиллахонанинг қибла томонига кутубхона қуриш, халқ кўлидаги китобларни шу ерга жамлаб, келгуси авлодга етказишдек яхши ниятда эканлар.

Биз ярим соатча масжид ҳовлисини айландик. Домла ҳовуз ёнига келиб тўхтадилар-да, менга жиддий қараб:

- Бу жойга чет элдан тез-тез меҳмонлар келиб туришадди, бу давлатнинг сиёсатидан хабарингиз бор. Ҳамма вақт меҳмон сизга савол берса, қонун нуқтаи назаридан, "Диний эркинлик бор, масжидлар очиқ", деб айтишга ўрганинг, акс ҳолда... – дея огоҳлантирдилар.

Ҳовуздаги балиқлар бир-бирини қувлашиб, эркин-эркин сузиб юрарди. Айниқса, қизил балиқлар чиройли, бир кўрган кишининг ҳовуз ёқасида тўхтаб қолишга мажбур қилар эди. Домла уларни кўрсатиб:

- Ана шу балиқлар ўзини уммонда юрибман, деб ҳис қиладди. Аммо бу маскан ҳовуз деб аталишини, хоҳласак ҳовуз сувини қуритишимиз, хоҳласак озуқа беришимиз, хоҳласак уларни овлашимизни билмайди. Агар улар ҳақиқий уммонни бир кўрганларида эди, тупроққа ағанаб бўлса ҳам уммонга – муаззам ҳаётга етишга ҳаракат қилар эди... Бизлар ҳам худди шу балиқларга ўхшаб дунёдан узилган кишилармиз. Бироқ ишончим комил: албатта шундай кунлар келади, биз ҳам ҳар қандай меҳмонни эмин-эркин, чўчимай, ҳадиксирамай кутиб оладиган бўламиз. Меҳмонларнинг олдида ҳам, жаҳон аҳлининг олдида ҳам бошимизни баланд кўтариб: "Мана шу бизнинг масжидимиз! Биз - мусулмонлармиз. Бу – бизнинг Мустақил Ватанимиз. Бизнинг ўз танлаган йўлимиз, ғояларимиз бор", -деб баралла айтадиган бўламиз. У даврларни мен кўрмасам, сиз албатта кўрасиз!

Домла башорат қилган эканлар, чин дилдан астойдил ният қилган, балки марҳамати улуғ Аллоҳдан шундай кунлар келишини дуоларига қўшиб сўраган эканлар, мана у кишига орзу бўлган кунларга етдик.

Саккиз ёшга етганимда онамиз вафот этганлари боис, рўзғорда қандай иш бўлса бажариб, ўрганиб қолган эдим. Шунинг учунми, устозим қилган ишларимдан кўнгиллари хуш эди. Доимо менинг ҳаққимга дуо қилар эдилар.

1981 йилда устозимга ноиб бўлдим. Ўша йили ниятларидаги кутубхонани қуриб битирдик ва Тошкентдан муфтий Зиёвуддин қори Бобохон ўғилларининг рухсати билан жуда кўп китоблар олиб келдик. Халқдан ҳам китоблар йиғилди. Кутубхона китобларга лиқ тўлди. Ўз ниятига етган устозим жуда ҳам хурсанд бўлдилар.

1982 йилда устозим мени Бухорога – Мир Араб мадрасасига олиб бордилар. Илмимни синаб кўриб, мадрасанинг охири курсига қабул қилишди. У вақтда Мир Араб мадрасаси 7 йиллик эди.

1983 йили Тошкент Ислом институтига ўқишга кирдим. Ҳар таътилни шу ерда, устоз ҳузурида ўтказар эдим. Ҳатто, қишки таътилни ҳам уйга бормасдан, шу ерда ўтказиб, масжид юмушларини бажариб юрардим.

Ўзимдаги барча илм, одоб, иш юритишдаги малака, уқувим, барча-барчаси учун устозим Усмонжон домладан миннатдорман. Айниқса, устозим меҳмонни жуда ҳам катта ҳурмат билан кутиб олар, “Меҳмонни биринчи бор очиқ чеҳра билан кутиб олсанг, унинг кўнглига йўл топган бўласан”, - дер эдилар. Ҳар вақт Расулulloҳ (с.а.в.) нинг айтган бир ҳадисларини такрор қилар эдилар:

- *Пайғамбаримиз айтганларки: “Кимки Аллоҳга ва охиратга иймон келтирса меҳмонни ҳурматласин, оға-ини, қариндошлари билан борди-келди қилсин. Ва кимки Аллоҳга ва охиратга иймон келтирса яхши гапларни гапирсин, яхши гап билмаса жим турсин”.*

Устозим ободонлаштириш ишларига жуда катта эътибор берардилар. У киши бошчилигида амалга оширилган янги-янги қурилишлар қишлоқни кўркем ва маданий манзилга айлантирди.

Оқсоқоллар ва зиёратчилар учун “Нуронийлар чойхонаси”, автобус ва машиналар тўхтайдиган ҳашаматли бекат, катта универмаг, ҳар жума куни ишлайдиган бозорча, йўл

чеккаларига боғу роғлар барпо қилдилар. Қабристоннинг фойдаланилмай қолган ерлари ҳам боғларга айлантирилди. Масжид ҳовлисида иссиқхона ҳам қилиб, лимон эккан эдилар. Ташқарида қор, изғирин бўлаётган бир пайтда биз иссиқхона ичкарасида лимонларни оралаб мазза қилиб юрар эдик.

1983 йилга келиб устоз миллий услубдаги меҳмонхона қурилишини бошлаб юбордилар.

Бироқ кўп ўтмай бу қурилишга рухсат берган туман ижроқўми раиси Ойсулув Нафасова, унинг биринчи ўринбосари Эгамқул Хўжақуловлар ҳайфсан олдилар. Қурилиш авж палласида тўхтаб қолди.

1986 йили устозим опалари бетоб бўлганлиги учун Душанбега ишга ўтиб кетдилар. Масжидга имом-хатиб бўлиб Алишер Дўнбоев қолди.

Олти ойдан сўнг Мустафоқул домла имом-хатиб бўлди ва 1987 йилда у киши Хўжа Зудмурод масжидига имом-хатибликка ўтдилар. Мен эса, ўша йили Тошкент олий маъҳадини тугатдим ва шу масжидга имом-хатиб бўлиб келдим.

Ишни устозим бошлаган ва охиригача етмаган меҳмонхонани қуришдан бошладим. Ўша вақтлари Шамсуддинхон ака муфтий эдилар. У киши менга шундай деди:

- Усмонхон, мен сиздан хурсандман, устозингиз ишини давом эттирмақдасиз. Аммо шундай қилингики, устозингиз келиб: "Менинг кўнглимдагидек бўлмабди", – деган сўзни айтмасин. Шамсуддинхон аканинг бу гапи менга жуда катта далда бўлди.

Усталарнинг кўнглини олиб, улар билан ёнма-ён ишлар, маслаҳатлашар, бу меҳмонхонани такрорланмас санъат тури бўлиб қолишини уқтирар эдим. 1988 йил меҳмонхонанинг очилиш маросимини қилдик. Душанбедан устозимни ҳам таклиф этдик. Менинг ишимдан хурсанд эдилар, келган меҳмонларга: "Бу йигит менинг шогирдим", – деб фахрланиб айттар эдилар. Мен эса, устозим назарига тушганимдан ва хурсанд қилганимдан жуда бахтиёр эдим.

САМАРҚАНДНИНГ ИСЛОМ ОЛАМИДАГИ ШУҲРАТИ

ДУНЁ УЛАМОЛАРИ ЭЪТИРОФИ

1988 йил эди. Марокашнинг собиқ Иттифоқдаги фавқуллодда ва мухтор элчиси Рафиқ Ҳаддовий оиласи билан зиёратга келди. Меҳмон билан муносабатимиз яхши бўлиб қолди. У мен билан кўпроқ гаплашишга ҳаракат қилди. Суҳбат давомида иккимиз эски қадрдонлардек дўстлашиб қолдик. Кейинчалик ҳам Рафиқ Ҳаддовий тез-тез келиб турди, ўз навбатида мен ҳам Москвага, унинг уйига меҳмон бўлиб бордим.

Шундай учрашувлардан бирида дўстим мени ўз мамлакатига—Марокашга жўнатиб, у ердаги университетларда тажриба оширишни, олимлар билан мулоқотлар қилишни таклиф этди. Орадан кўп ўтмай, у Марокаш иқтисодий алоқалар вазири бўлиб, ўз юртига кетди.

1989-90 йиллари мени Марокашга бир йиллик ўқишга таклиф қилди. У ерга борар эканман, дўстим оиласи билан аэропортга чиқиб кутиб олди. Меҳмондорчиликдан кейин Фос шаҳрига, Каровийин университетига бордик. Доктор Абдусалом ал-Хоррос билан таништирди ва у киши менга устозлик қилишини айтди.

Марокашлик устозим менга ўз хонадонидан жой берди. Ўша пайтда катта илмий конференция бўлаётган экан. “Имом ал-Бухорий масжидининг имоми келди”, деган гапни эшитган олимлар мени ҳам конференцияга таклиф қилишди.

Фос шаҳрини илм пойтахти деб аташар экан. Мен бу шаҳарда Имом ал-Бухорий ҳақида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган ўнлаб олимлар билан суҳбатлашдим. Улар Бухоро ва Самарқанд ҳақида жуда кўп билишаркан. Улар ислом динини Ўрта Осиёда тарқалишида бу шаҳар-

ларнинг тутган мавқеи хусусида жуда кўп мисолларни айтиб беришди.

Фос шаҳридаги “Муҳаммад ибн Абдуллоҳ” университети ҳам бориб кўрдим.

Марокашликлар шариат аҳкомларини Моликий мазҳабидан юритар эканлар. Имом Молик тўғрисида докторлик диссертацияси тайёрлаётган Ҳомид исмли олим йигит билан дўстлашиб қолдик. У менга: “Сиз Имом Аъзам мазҳабидасиз, у киши ҳақида докторлик иши қилинг”, - деган таклифни айтди. Ҳатто менга Имом Аъзам китобларини экрандан чиқариб берди. Энди билсам ўша экран компьютер экан.

“Имом ал-Бухорий масжидининг имоми келди”, - деган гап радио мухбирларига ҳам етиб борибди. Бир неча бор радиода чиқишлар қилдим.

Мени жуда кўп давраларга таклиф қилишарди. Устозим Абдусалом ал-Харрос қачон, қаерга боришимни режалаштириб берар эдилар. Тўйларда иштирок этдим, ёлғиз ўзим шаҳар айландим. Деҳқонларнинг яшаш шароитини ўрганиш учун қишлоқларга чиқдим. Уларнинг ерида чўки бўлмаса ишлаб бўлмайди. Ўшанда ўзимизнинг тупроғимиз олтинга тенг эканлигини ҳис этганман. Ер деҳқонларга бўлиб берилган, давлатга фақат солиқ тўлар эканлар. Хоҳлаганича деҳқончилик қилишади.

Ўшанда мен устозим Усмонжон домланинг ҳовуз ёқасида гапирган гапларини эсладим: “Ана шу балиқлар ўзини уммонда юрибман, деб ҳис қилади. Аммо бу маскан ҳовуз деб аталишини, хоҳласак ҳовуз сувини қуритишимиз, хоҳласак озуқа беришимиз, хоҳласак уларни овлашимизни билмайди. Агар улар ҳақиқий уммонни бир кўрсалар эди, тупроққа ағанаб бўлса ҳам уммонга - муаззам ҳаётга етишга ҳаракат қилар эди...”

Қани энди, бизда ҳам динимиз тарихи, асослари, исломий ҳуқуқ, ислом дини ривожига улкан ҳиссалар қўшган арбоблар, алломалар ҳаётини ўрганиб, илмий тадқиқотлар қилинса, рисоалар, китоблар ёзилса! Бизда ҳам бу соҳанинг докторлари, профессорлари бўлса! Қани энди, ҳамма баробар, кўрқмай, чўчимай масжидларга борса! Бизда ҳам

ер деҳқонларнинг ихтиёрига топшириб қўйилса!.. Шўролар етмиш йилдан бери озодлик, ҳуррият, ҳақиқат ҳақида лоф уришди, аслида... қани ўша ҳақиқат?! Қани озодлик?! Қани ҳуррият?!

Марокашда бир йил шариат илмини ўргандим, ана шу бир йил ичида менга кўрсатилган ҳурмат-эътибор фақатгина Имом ал-Бухорий ҳазратларининг шарофати билан эди. Ватанга, умуман, бошқача инсон бўлиб қайтдим. 1Марокашликлар Имом ал-Бухорий, Ал-Мотуридий, Абу Ҳафс ан-Насафий, Имом Ғаззолий каби юзлаб боболаримизнинг ислом дини, маънавияти ва маърифатини, айниқса, ҳадис ва калом илмларини ривожлантиришдаги хизматларини беқиёс юксак билишларини, ҳурмат қилишларини эшитиб, мағрурландим. Имом ал-Бухорий ҳазратлари ётган жой атрофини бундан-да обод қилишни, у кишининг зиёратига келган меҳмонларни иззат билан кутиб олишни, Худо хоҳласа, шу масканда илм даргоҳлари очишни ўзимга муқаддас бурч дея белгиладим. Ислом тарихига оид асарларни янада завқ билан ўқишга киришдим. Қўйидаги ана шундай изланишларим натижасини, яъни Самарқандга ҳадис илмининг кириб келиши, калом илмининг камол топишига мовароуннаҳрлик олимлар қўшган ҳисса хусусидаги камтарона қайдларимни азиз ўқувчиларим билан баҳам кўргим келди.

Самарқанд - дунё тамаддуни бешикларидан бири

Самарқанд дунё тамаддунининг бешикларидан бири бўлиб, у жаҳон маданияти, фани ва санъати тараққиётига, ислом тариқатлари, жумладан, тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва кенг ёйилишида муҳим аҳамият касб этган муқаддас заминдир.

Самарқанд Буюк ипак йўлида жойлашган. Шу боис ҳам у инсоният жамияти тараққиётининг объектив қонуниятлари, яъни ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши, ҳокимиятнинг марказлашуви натижасида йирик давлатнинг вужудга келиши каби узоқ, мураккаб ва зиддиятли даврларни босиб ўтган.

Тарихдан маълумки, одатда одамлар азал-азалдан дарё ва кўллар бўйларида ўтроқ яшашган. Шу тариқа бу жойларда давлатлар пайдо бўлган, шаклланган ва ривожланган. Масалан, Ўзбекистон ҳудудидаги Сўғдиёна давлати Зарафшон бўйида жойлашган. У Самарқанд ва Бухоро сингари шаҳарлари билан машҳур бўлган. Яксарт (Сирдарё) бўйларида ҳам қадимдан шаҳарлар, аста-секин давлатлар ривож топган. Бунга Чоч (Тошкент) воҳаси, жануби-шарқда Фарғона, шимоли-ғарбда мўъжизавий Хоразмни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Окс (Амударё) паст текисликлари, Орол денгизи ҳудудида Ўрта Осиёдаги илк давлат (милoddан аввалги 1 минг йилликда) Хоразм воҳасида ташкил топган. Бақтрия (Бақтриана) эса Амударёнинг ўрта ва юқори қисмида жойлашган.

Кўҳна Туронда Эрон орқали Суриядан кириб келган Несториан йўналишидаги насронийлик ҳам муҳим мавқени эгаллаган. VI аср бошларида Самарқандда несториан епископи, VIII асрда эса несториан метрополити хизмат қилган.

Исломнинг заминимизда тез илдиз отиб кетганлиги, ажодларимиз орасидан буюк ислом алломалари етишиб чиққанлиги, эътиқод эрки ва бағрикенглик анъаналарининг исломгача ҳам бобокалонларимизнинг турмуш тарзига айланиб кетганидан далолат беради. Арабистон ярим оролида ибодат ва расм-русумлардангина иборат дин сифатида вужудга келган эътиқод Марказий Осиёда илмий асосга таянган таълимот даражасига кўтарилди.³

Шарқдаги кўп мамлакатлар билан яқин алоқада бўлиши ўлкада ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада ривожланиши учун ҳам муҳим омил бўлди. Ўрта Осиё олд Осиё билан, унинг хўжалик ва савдо ҳаёти билан чамбарчас боғланди. Бунда Самарқанднинг Буюк ипак йўлида жойлашганлиги ўзаро савдо-сотикнинг кучайишида айниқса, катта аҳамиятга эга бўлди.

Карвон савдоси жануби-шарқнинг Европа, Эрон ва Кавказни Ўрта Осиё орқали Мўғулистон ҳамда Хитой билан боғлаган. Карвон йўлининг айнан Самарқанддан ўтганлиги мазкур шаҳарларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётига ижобий таъсир этган. Тарихчи Мақдисийнинг ёзишига қараган-

да, Самарқанддан бошқа ҳудудларга матолар, симгин (кумушранг) газламалар, кимхоблар, Мамаражил номли қизил ва синизи навли матолар, турли хил шойилар, рўмоллар, узангилар, сувлиқлар каби тўқимачилик, ҳунармандчилик буюмлари олиб кетилган.⁴

Буюк ипак йўлининг Мовароуннаҳр сарҳадларида кесишганлиги ҳам Самарқандни иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан гуллаб – яшнашида, унинг илм-фан марказларидан бирига айланишида муҳим аҳамият касб этди. Зеро, бу қадимий карвон йўлларида нафақат Хитой ипаги, балки шу билан бирга сайёҳлар, олимлар ва маърифатпарвар дарвешлар ҳам қатнар эди.

IX-X асрларда Карвон савдоси Жанубий-Шарқий Европани Ўрта Осиё, шунингдек, Эрон ва Кавказ орқали Мўғулистон ва Хитой билан боғлаган. 922-йилда Халифа Муқтадирнинг Булғорияга юборган карвонида 3000 от ва туя, 5000 киши бўлган. Карвонлар мол айирбошлар, пул ҳам ҳисобкитоб бирлиги сифатида хизмат қиларди. Мусулмон савдогарлари Хитойда молни молга айирбошлашса, Оврўпода кумуш тангаларни ишлатганлар⁵.

Самарқандда ишлаб чиқарилган қоғоз ҳам дунёга машҳур бўлган. Бу маҳсулот амалдаги папирус, чарм ва пергамент ўрнида ишлатилган. Бундай арзон, қулай ва сифатли қоғоз ясашнинг Самарқандча усули кейинчалик Ўрта денгизнинг Шарқий қисмидаги кўплаб мамлакатларга, ҳатто Европага ҳам тарқатилган.

Ўз навбатида Хитой, Европанинг айрим мамлакатларидан сифатли маҳсулотлар, аҳоли эҳтиёж моллари олиб келиб, Самарқанд бозорини тўлдирган. Карвонлар бошқа юртларнинг маънавий бойликлари, фани ва санъатини ҳам олиб келган. Наққошлик ривож топди. Араб ёзуви ўзлаштирилди. Араб ёзуви безак вазифасини ҳам бажарди. Самарқанд наққошлик мактабига дастлабки пойдевор худди ўша IX-X асрларда қўйилди.

Санъатнинг ривож топиши эса бадиий ҳунармандчилик, каштачилик, тўқимачилик, кулолчиликни ҳам тез суръатларда ўсиб, тараққий этишига ёрдам берди.

Х асрда Самарқандда ўйма ганч намуналари, айниқса, заминли ўйма, қирма пардоз, чизма пардоз каби турлари кенг қўлланилган. Худди шу ерда IX-X асрларда хом ғишт ўрнига пишиқ ғишт, ғишт теришда лой ўрнига ганч ишлатилган.

Бу даврда шаҳарнинг асосий ҳаётий марказлари жанубга–работларга кўчган. Шаҳарга туташган роботлар қишлоқларни ўз ичига олган, узунлиги 40 чақиримга яқин бўлган истеҳкомларга эга бўлган.

Ҳунармандчилик ва тўқимачилик ривожлангач, ўз навбатида бозорларга эҳтиёж сезилган. Шаҳарнинг Кеш дарвозасидан ўтиш билан шаҳристоннинг жанубида жойлашган Рас-ут тоқ деган жойдаги бозор Самарқанднинг энг гавжум маскани ҳисобланган. Истоҳрийнинг шоҳидлик беришича, бозор марказида саррофлар – пул майдаловчилар ва судхўрларнинг расталари бўлган. Бозорда мисгарлар, ҳунармандлар ва тижоратчиларнинг бошқа расталари ҳам жойлашган.

Шаҳардан Зарафшон дарёсининг оқиб ўтиши шарофати билан бу ерда сугориш тармоқлари ривож топган. Сирти қўрғошин билан қопланган Жуйи арзиз (Қўрғошин ариғи) ҳозирги Ҳазрати Ҳизир масжиди жойлашган жойда учта катта тармоққа бўлиниб, бири арк томонини, бошқа қисмлари шаҳристоннинг ғарбий ва шарқий қисмини сув билан таъмин этган. Ариқлар сопол қувурлардан иборат сув ўтказгичлар орқали майда шахобчаларга ажралиб чиққан.

960–970 йиллар орасида Самарқандга келиб кетган Абулқосим ибн Хавқол бундай ёзган: *“Самарқанд йирик шаҳарлардаги каби катта бозорлари, бир қанча даҳалари, ҳаммомлари, карвон саройлари ва уйлари бўлган шаҳар. Бу ерда оқар сув бўлиб, у қисман қўрғошиндан қилинган каналдан оқиб келади. Жоме масжиди шаҳристондаги арқдан пастроқда жойлашган, улар ўртасидан катта йўл кесиб ўтади. Шаҳристондаги Асфизар деб аталган жойда Сомонийлар томонидан бунёд этилган Сарой бинолари жойлашган. Баъзи бир жойлардан мустасно, деярли ҳар бир кўчадан ва ҳар бир боғдан оқар сув ўтади, айрим хонадонлардагина боғ йўқ. Самарқанддаги бинолар пахса ва ёғочдан ишланган. Самарқанд Мовароуннаҳрнинг шаҳар ҳунармандлари тўпланган*

жой бўлиб, уларнинг кўпчилиги Самарқандда таълим олишган”⁶

Араб тилининг расмий доираларда истеъмомга киритилиши форс, суғд оқсуяклари орасида ислом динининг нуфузи ортишига сабаб бўлди. Хутба (диний ваъз) араб тилида ўқилишидан ташқари, диний ва юридик адабиётлар ҳам шу тилда ёзиладиган бўлди. Чунки фикҳий адабиёт илоҳиёт билан чамбарчас боғлиқ эди. Маҳкамаларда араб тили давлат тили сифатида юритилди. Илмий асарлар ҳам шу тилда битилди. Араб тили ислом тили сифатида ғоятда катта ҳудуд (ғарбий Осиё ва Ўрта Осиё, Шимолий Африка ва қисман Жанубий Европа)га тарқалиб, қадимий маданиятга эга бўлган халқлар учун халқаро алоқа воситаси бўлиб қолди.

Биз юқорида санаб ўтган омиллар: ҳунармандчилик, тўқимачилик, тижорат, тасвирий санъат, меморчилик каби соҳаларнинг ривож топиши, Самарқанднинг тараққиёт йўлига чиқиб олган шаҳарлардан бирига айлантирди. Натижада у атроф ҳудуддан, Бухоро, Хива, Марв каби шаҳарлардан ҳам илму маърифат аҳли, олимлар, уламолар ва толиби илмларни ўзига оҳанграбодай торта бошлади.

Уйғониш даврининг буюк вакили, шайх Юсуф Ҳамадоний ҳам Самарқанд шаҳрига келиб, ислом динининг фалсафаси, яъни тасаввуф фалсафасига шу ерда асос солди. Ҳазрат яратган Хожагон тариқати бу бир томондан дин ва шариат, иккинчи томондан фалсафа ва табиий фанлар билан бошқа ўзига хос мураккаб таълимотдир. Чунки бу тариқат инсоннинг ички оламини, ундаги яширинча қобилиятларни очиш учун фан тараққиётига кучли таъсир этади.

Шайх Юсуф Ҳамадоний Самарқандда яшаган даврда шаҳар обод, илму маърифат ривож топган. Худди Бағдод, Дамашқ каби илму маърифат маскани бутун Марказий Осиё ҳудудларининг маркази ҳисобланган. Жалолиддин Румий маснавийларида эсланган Сарикўл, Ғоторар маҳаллалари, Самарқанд марказидан ўтаётган катта ариқ атрофида жойлашган Пулкўприк орқали шаҳарнинг икки томони ўзаро боғланган.

Самарқанд тупроғида юзага келган тасаввуф таълимоти минг йил ўтибдики, ўз фалсафий мазмун-моҳиятини йўқотмади. Аксинча, ўтган асрлар давомида бутун оламни ўз инсонпарварлик ғоялари билан эзгуликка, инсофу диёнатга, адолатга, илму маърифатга чорламоқда.

Самарқандлик яна бир буюк инсон имом Абу Мансур ал-Мотуридий калом илми билан биргаликда ҳадис ва фикҳ илми равнақиға улкан ҳисса қўшди. У зот ҳанафий мазҳаби фикҳини мукамал ўрганиб, ўз ақидавий таълимотларини яратдилар. Имом ал-Мотуридий яшаган даврда ислом оламида эътиқод масаласида бир-бирига қарама-қарши фирқалар ўртасида мунозаралар кучайиб, у баъзан қонли можаролар билан яқунланарди. Ана шундай зиддиятли даврда Имом ал-Мотуридий қиличлар ҳал қила олмаган, мусулмонларни тарқоқликка олиб бораётган эътиқодий муаммоларни ўз ақлу заковатлари, Қуръон оятлари, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан ривоят қилинган ҳадислардан олинган далиллар асосида ҳал этди. Ислом ақидасини парокандалик ва эътиқодий бузуқликлардан сақлаб қолди.

Имом ал-Мотуридий ҳазратларининг “Ат-тавҳид”, “Ат-Таъвилотул Мотуридия фи баёни усули аҳли суннат ва усули тавҳид” номли асарлари, айниқса, йиллар ўтгани сари қиммати янада ошиб, дунё уламоларига исломий ақида муаммоларини ҳал этишда йўлчи юлдуз вазифасини бажармоқда.

Абу Мансур ал-Мотуридий дастлабки таълимни ҳозирги Самарқанд туманидаги Мотурид қишлоғида олган бўлса, унинг олим сифатида шаклланишида яшаган ва билим олган Самарқанд шаҳридаги муҳит катта аҳамиятга молик бўлган.

Мотуридия таълимотининг шаклланиши ва ривожланиши ислом дунёсининг марказий минтақаларида фаолият олиб борган муаллифлар диққат эътиборидан четда юз берган. Берн университети доктори, профессор Анке фон Кюгельген ва Тошкент давлат Шарқшунослик институти доценти Аширбек Мўминов мазкур муаммо билан шуғулланиб, Мотуридия таълимотининг пайдо бўлишида Самарқандда-

ги ижтимоий-сиёсий вазият ва унда фаолият олиб борган илоҳиётчи уламолар фаолияти хусусида тадқиқотлар олиб борган. Улар илк Мотуридия тарихини ўрганган баъзи тадқиқотчилар 5-6 нафар машҳур теологик матнлар ёки ал-Мотуридия давридан 300-400 йил ўтгандан сўнг яратилган тарихий-биографик луғатларни тадқиқ этиш билангина чегараланиб қолмоқдалар. Оқибатда буюк мутакаллим шахси, унинг атрофида шаклланган муҳит ва учратган таълимот етарли ёритилмай қолмоқда, деган фикрни илгари сурмоқдалар⁷.

А. Кюгельген ва А. Мўминов фикрича, бу соҳадаги янги манбалар кўп ва уларни шартли равишда тўрт гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳни илоҳиёт соҳасида айнан X асрда Самарқандда яратилган 4 асар ташкил этади: "Шарҳ жумол усули-д-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий", "Байон асл мазҳаб аҳли-с-сунна ва-л-жамоа", "Сифату-с-сунна ва-л-жамоа" ва "Фавоиду-р-Рустуфаъний".

Манбааларнинг иккинчи гуруҳини Чокардизадан топилган қабртошлардаги битиклар; учинчи гуруҳини иккита тарихий-биографик асарлар (Абу Ҳафс ан-Насафийнинг "Ал-қанд фи зикр уламо Самарқанд", ва Муҳаммад ибн ал-Жалил ас-Самарқандийнинг "Мунтахаб китоби-л-қанд"); тўртинчи гуруҳни 10-асрда яратилган Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ас-Субазмунийнинг "Кашфу-л-осор фи Маноқиб", Аби Ҳанифа ҳамда Яҳё ибн Али аз-Зандависатийнинг "Раузату-л-уламо" асарларидаги манбалар Мотуридий давридаги Самарқанд илоҳиётида юзага келган муҳитни тадқиқ этишда етарли асос бўла олади.

IX-X асрларнинг мураккаб шароитида Самарқандда ислом ҳуқуқшунослиги – фикҳ илми ҳам ривож топди. Самарқандда яшаб ижод этган фикҳ уламолари хусусида фикр юритганда Садрул – ислом Баздавий (Паздавий)нинг муборак номини эслаш, айниқса, жоиздир. У усул ва фуруғ бўйича салоҳиятли олим сифатида Ҳанафий мазҳаби раёсати даражасига кўтарилди. Лакнавийнинг ёзишича, "У ҳеч қан-

дай қайду шартсиз имомлар имоми бўлиб, ўз асарлари билан дафтарларни тўлдирди".⁸

Алоуддин Самарқандий ҳам ўз даврининг буюк аллома-си бўлган ва Ҳанафий ҳуқуқшунослиги тараққиётига муҳим ҳисса қўшган.⁹ Унинг қаламига мансуб "Тухфатул фуқаҳо" ("Фақиҳлар тухфаси") асари Ҳанафий фикҳи бўйича ноёб асардир.

Бу даврда Самарқандда яшаб, ижод қилган Абуллайс Наср ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ҳам забардаст олимлардан эди. Унинг "Танбех ул-ғофилин" асари ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмаган. Ундан тафсир, фикҳ, эътиқод-калом илмлари бўйича кўплаб ўлмас асарлар мерос бўлиб қолди.

Самарқанд осмонида IX-X асрларда чарақлаб, ислом оламини ўз ақлу шуури нури билан мунаввар этган бу каби олиму фузалолар фаолияти ҳақида яна кўп мисоллар келтириш мумкин. Олиму донишлари эъзозланган, ардоқланган юртда файзу-барака, тинчлик-хотиржамлик бўлади. Исломшунос олим Аширбек Мўминовнинг фикрига қараганда, IX-X асрларга келиб, Самарқанд ҳақиқий маърифат пойтахтларидан бирига айланган эди.¹⁰ Бу ерда, айниқса, ислом фикҳи нақадар ривож топганлигини шундан ҳам билса бўладики, қорахонийлар давлати ҳукмдорлари, айниқса, Иброҳим Маҳмуд Тамқочхон диёнатли киши бўлиб, фақиҳлар фатвосини олмагунча, ҳеч бир жиноятчини жазоламаган, мол-мулкини мусодара этмаган.

Бу даврга келиб, ҳанафийлар диний ҳаётда ҳукмрон мактабга эга бўлади. Бирорта девонга хизматга кириш осон эмас эди. Бундай лавозимга фақат бой деҳқонлар, руҳонийлар ёки сарой аҳлига алоқадор кишиларгина эмас, балки муайян билимга эга бўлган шахсларгина муяссар бўлган. Ҳукумат девонлари ва бошқа нуфузли муассасалар учун хизматга араб, тожик ва форс тилларини, Қуръони каримни билган шариат аҳкомларидан яхши хабардор бўлган одамларгина танлаб олинган.

IX-X асрлардаги Самарқанднинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётини тадқиқ этишда Низомулмулк томонидан 1091 йилда битилган “Сиёсатнома” (“Сияр ул-мулк”) асари ноёб манба ҳисобланади. Асар салжуқийлар ҳукумронлигига оид ишончли далилларга, халифаликка қарши бўлиб ўтган кўзғолонлар, урушлар, исломдаги турли мазҳаб ва жараёнлар, уларнинг намоёндалари тўғрисида маълумотларга бойлиги билан, айниқса, қимматлидир.

Профессор Н. Комиловнинг фикрича, “Сиёсатнома”да адолат, инсоф, тўғрилиқ ва ҳалоллик каби ахлоқий сифатларга урғу берилса-да, масала реал ҳаёт билан боғлаб талқин этилади ва марказлашган кучли салтанат ғояси қатъий ҳимоя қилинади. Шу асосда шоҳнинг жасур, доно, тадбиркор ва қатъиятли бўлиши ғояси илгари сурилади.¹¹

Дарҳақиқат, Низомулмулк асарида давлатда марказий ҳукумат жуда ҳам кучли бўлиши лозим. Шундагина юртда тинчлик ва адолат барқарор бўлади, раият ўз мақсадига ета олади, жамият сулҳ ва адолатда, мурувватда яшайди¹², деган фикрни илгари суради. Бу фикр ҳозир Ўзбекистонда Президент Ислам Каримов юритаётган кучли жамиятдан кучли давлатга деган тамойилларга, у юритаётган сиёсатга ҳамохангдир.

Хулоса қилиб айтганда, IX–X асрларда Самарқанднинг маънавий-маърифий ҳаётида улкан ўзгаришлар юз берди. Бу ерда туғилиб, вояга етган табаррук сиймолар ислом оламида буюк таълимотларга асос солиб, ислом дини ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшдилар.

Самарқандга ҳадис илмининг кириб келиши ва ривожланиши

Муҳаддислар фаолияти, яъни ҳадисларни йиғиш мақсадида сафарга чиқишлари VII асрда жуда кам юз берадиган воқеалардан эди. Иснодларнинг таркибини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, VIII асрдан бошлабгина муҳаддисларнинг ҳадис талабида фаол ҳаракатлари бошланганлигини ва тур-

ли шаҳарлардаги ҳадис марказлари орасида боғланиш пайдо бўлганлигини кўрсатади. Чунки ҳижрий биринчи асрнинг охиригача ўн йиллигида (690-720) ислом оламидининг алоҳида маъмурий марказларида ҳадисга бўлган қизиқиш аста-секин орта борди.¹³ Шу жумладан, Мовароуннаҳрда, хусусан, Самарқандда ҳам ҳадис илмининг пайдо бўлиши ундан аввал бўлиши мумкин эмас.

Аммо Мовароуннаҳр ҳадис илмининг вакиллари ўз сифатлари сифатида бу минтақага илк кириб келган араб саркардалари ва улар билан бирга келган саҳоба-ю тобиъинларни минтақадаги илк муҳаддислар сифатида номларини ҳамда ривоят қилган ҳадисларини келтирадилар. Масалан, Абу Ҳафс ан-Насафий, Саъид ибн Жаноҳ Ал-Бухорийнинг "Китоб ал-қибла" асари воситасида Мовароуннаҳрга 674-675 йилда кириб келган тўққиз кишининг номини келтиради¹⁴:

1. Саъид ибн Усмон ибн Аффон;
2. Қусам ибн ал-Аббос;
3. Абу-л-Олийа Руфай ибн Миҳрон;
4. Муҳаммад ибн Восиъ;
5. Бурд (Анас ибн Моликнинг мавлоси);
6. Ад-Даҳҳок ибн Музоҳим;
7. Ал- Лайс ибн Аби Сулайм;
8. Зиёд ибн Миҳрон;
9. Хулайд ибн Ҳассон.

Саъид ибн Усмон улавий халифа Муовия ибн Аби Суфённинг Хуросонга тайинланган волийси бўлиб, 674-675 йилда у Самарқандга қилинган юришда қўшинга раҳбарлик қилди.

Абу Жаъфар Қусам ибн Аббос (в.676 й.) Самарқандга қилинган юриш даврида Саъид ибн Усмон қўшинида бўлган. Пайғамбарга амакивачча бўлмиш бу саҳоба Саъид ибн Усмон Самарқанднинг остонасида турганида унга етиб олди. Қўшин бошлиғи уни иззат-икром билан кутиб олди. Улар биргаликда Самарқандни фатҳ этдилар. Усрушани фатҳ этиш учун у ерга борганларида Ширкас деган жойда бир неча кун тўхтадилар. Шу ерда Қусам ибн Аббос вафот этди. Саъ-

ид ибн Усмон ва қўшин унга жаноза ўқишди. Сўнг Саъид ибн Усмон Қусам ибн Аббоснинг тобутларини шаҳарга жўнатдилар.¹⁵ Самарқанддаги “Шоҳи Зинда” (“Тирик шоҳ”) номи билан машҳур зиёратгоҳ ҳисобланмиш мақбара Қусам ибн Аббос номи билан боғлиқ бўлса-да, Қусамнинг қаерда ўлган ва дафн этилганлиги хусусида уламолар орасида икки хил фикр мавжуд: Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва бошқа баъзи олимлар у Марвада вафот этиб, ўша ерда дафн этилган десалар, Имом ал-Бухорий каби бошқа олимлар Самарқандда шаҳид бўлган (яъни ўлдирилган) ва шу ерда кўмилган дейдилар.¹⁶

Қусам ибн Аббос ҳақида халқ орасида турли ривоятлар ҳам мавжуд. Улардан бирига кўра бу саҳоба кофирлардан қочиб, унинг қаршисида мўъжизали тарзда очилган қояга (яна бир ривоятга кўра чоҳга¹⁷) кириб ғойиб бўлган. Аммо тадқиқотчилар орасида “Шоҳи зинда” зиёратгоҳи ўрнида исломдан олдин ҳам муқаддас ҳисобланган жой бўлган. Қусам ибн ал-Аббоснинг яқинлари бўлмиш Аббосийлар даврида эса унга алоҳида эътибор қаратилиб, машҳур зиёратгоҳга айлантирилган бўлиши керак, деган фикрлар ҳам мавжуд.¹⁸ Абу Ҳафс ан-Насафийнинг гувоҳлик беришича, XII асрда Самарқандда Қусам ибн ал-Аббоснинг мақбараси машҳур зиёратгоҳлардан эди. Ан-Насафий бу саҳоба ривоят қилган икки ҳадисни келтиради. Улардан бирида Қусам ибн ал-Аббос Пайғамбар (с.а.в) дан ушбу ҳадисни ривоят қилади: “Фазлу карам ва адолатни Аллоҳнинг раҳмдил бандаларидан талаб қилинглар, шунда уларнинг паноҳида кун кечирасизлар”¹⁹.

Абу Тоҳирхожа Самарқандийнинг “Самария” асарида қуйидаги ривоят келтирилади: “Қусам Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ўлими чоғида 8 яшар эди. Афту башараси ва қилиғи буткул пайғамбарга ўхшаш эди. Чунончи, “Ашбаҳ ун-нос” (деган) ҳадисда “Менга ўхшаш яратилган”, дейилган. Қусам ибн Аббосни имом Ҳасан²⁰ билан эмишга бердилар ва Қусамнинг онаси пайғамбар замонида бир кеча тушида пайғамбарнинг шарофатлик аъзоларидан бирини унинг олдига ташлаганлар. (Сўнг) у келиб пайғамбарга арз қилганда, у деди: “Яқинда пайғамбар қизи Фотима²¹ (ҳам) ўғил

кўради, сен уни (ҳам) эмизгин". Ҳазрат амир ул-мўъминин Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳ, халифалиги²² чоғида унинг буйруғи билан Макка шаҳрига ҳоким бўлиб турди. У шаҳид бўлгандан кейин Муовия (бин Абу Суфён)²³ замонида унинг буйруғи билан Убайд Зиёддан сўнгра, Хуросон ҳокимлигига тайинланган уруш бошлиқларидан Усмон ўғли Саъид кетидан Мовароуннаҳрга келди. Усмон ўғли ҳазрати Саъид яраш йўли билан Самарқандни олиб халқини мусулмон қилди. Динни кучайтормоқ ва шариат ҳукмларини юргузмоқ тилаги билан Қусамни бир неча ислом қўшини билан бирга бунда қолдирди,²⁴ ҳижрийда (милодий 677 й) кофирлар шаҳарга ҳужум қилдилар. Самарқанд шаҳрининг Намозгоҳида Қусам жон чиқарига ўқ тегиб, шаҳид бўлди ва қутлуғ гавдасини Бану ножия қабристонига ёр ёнида кўмдилар.²⁵

Тўғри ривоят шудирким, Усмон ўғли Саъид Самарқанд эли билан урушаётганда Қусамнинг жон чиқарига ўқ тегиб, шаҳид бўлди ва Бану ножия қабристонига кўмилди. Алломаи Утбий "Саҳиҳи Бухорий шарҳи"да Аббос ўғли Қусамнинг қабри Самарқандда Оҳанин дарвозасининг яқинида Бану ножия қабристонидадир, деб аниқлаб ёзибдир. Абу Абдулло "Тарихи Нишопур"да²⁶ тўғриси Қусам ҳазратлари вафот этиб, Самарқандда кўмилгандир, деб ёзадир. Бошқа бир ривоятга кўра, Ҳазрат Қусам Ширинкент (Самарқанд музофоти) деган мавзеъда шаҳид қилинган ва гавдасини Кўҳак дарёсидан кечириб ўтказиб, Бану ножия қабристонига²⁷ кўмдилар. Султон Санжар Мозий замонасида ўша қабристонда "Қусамия" аталган бир неча мадраса солинган эди. У мадраса Самарқанд кўрғони ўрнига тепа устида, Оби машҳад ариғининг яқинида, яъни кунботар томонида эди. Ҳозирда ундан бир нишона қолмагандир.

Аммо шаҳзода Қусамнинг нур сочувчи мазорининг зиёратидан аҳли диллар ажойиб завқ оладилар. Бу шарофатли жойнинг тупроғини подшолар ўз кўзларига тўтиё қиладилар. Тажрибада кўрилгандирки, ҳар бир ҳаёсиз ва нопок киши яқин, ёки узоқ у кишининг мазорига эҳтиромсизлик кўрсатса, Тангри таоло андак фурсатда унинг жазосини беради. Тангрининг элчиси, унга салом ва салот бўлсин, азиз саҳобалари кароматларини кўрсатади²⁸.

Қусам ибн Аббос шахсининг ҳадис илми учун яна бир аҳамиятли томони шундаки, унинг мақбараси ёнига кейинчалик халқ орасида алоҳида ҳурматга пойиқ кишилар дафн этилдилар. Жумладан, Самарқандда яшаган Тоҳир ибн Юнус ал-Фоний (в. 1125й)²⁹, Самарқандда Қодирхон даврида хатиблик қилган Абу Муҳаммад Абд ар-Раҳмон ибн Йаҳйо ал-Жикилий (в.1122й.)³⁰, Умар ибн Муҳаммад ал-Хаббоз (в.1129й.)³¹ каби муҳаддисларнинг қабрлари Қусам мазори атрофидан жой олди. Шу жойда Қусам ибн ал-Аббос мадрасасига асос солинди ва бу мадраса кейинчалик муҳим ҳадис марказларидан бирига айланди.³²

Абу-л-Олия Руфай ибн Миҳрон (в.712 й.) Саъид ибн Усмон билан биргаликда Амударёни биринчилардан бўлиб кечиб ўтган басралик тобиъинлардан эди. Саъид ибн Усмон Абу-л-Олияга юқори баҳо беради. Бир ривоятга кўра, Абу-л-Олия Жайхун ортида биринчи бўлиб азон айтган ва Саъид унинг "Абул Олия" кунясини "Олийлик" ва "Руфай" исми-ни "Улуғлик" деб таъбирлаб, унинг исм ва кунясини яхшиликнинг нишонаси деб билган. Абу Бакр халифалиги даврида исломни қабул қилган бу шахс воситасида Анас ибн Молик ва Савбон ибн Наҳшал каби саҳобалардан ҳадис ривоят қилинади. Чунончи, у саҳоба Савбон айтган Пайғамбар алайҳиссаломдан қуйидаги ҳадисни ривоят қилган: *"Ким менга ҳеч кимдан нарса сўрамасликка кафолат берса, мен унга жаннатнинг кафолатини бераман"*.

Абу-л-Олиядаги зоҳидларга хос вазминлик ўзи ривоят қилган ҳадисдан ва у ҳақда айтилган хабарлардан ҳам билиниб туради. Айтишларича, Басрада фитна чиққан пайтда Абу-л-Олия шаҳардан қочиб чиқмоқчи бўлади. Шунда унинг қулоғига "Эй мутаваккил" ("Аллоҳга таваккул қилувчи"), деган овоз эшитилади. Бундан таъсирланган Абу-л-Олия ўз ватанида қолишга қарор қилади.³³

Муҳаммад ибн Восиъ манбада келишича, Саъид ибн Усмон билан Самарқандга келган³⁴ ва кейинчалик Қутайба ибн Муслимнинг ёнида турган сафдошларидан бўлган.

Самарқандга биринчи кирган араб саркардалари Мовароуннаҳрни фатҳ этиш мақсадида келган эдилар. Уларнинг

кўпчилиги тобиъинлардан бўлиб, Пайғамбар саллалоҳу алайҳи ва саллам ҳақида билганларини атрофдагиларга гапириб берган бўлишлари мумкин. Юқорида номлари зикр этилган шахсларнинг Мовароуннаҳр, жумладан, Самарқандда бўлганлиги ҳақидаги ривоятлар кейинги давр муҳаддислари томонидан исломнинг бошқа йўналиш олимлари билан мунозараларда ўз аъёнларининг қадимийлигини исботлаш учун хизмат қилган. Мазкур шахсларнинг Самарқандда бўлганликлари эпизодик ёки афсонавий характерга эга эканлиги юқоридаги мисоллардан кўриниб турибди.

Дарҳақиқат, Самарқандга ҳадис унсурларининг кириб келиши шаҳарда муқим ҳолда яшай бошлаган араб-мусулмонлар жамоаси билан бевосита боғлиқ. 712 йили Қутайба ибн Муслим араб қўшинларини Самарқанд аҳолисининг уйларида жойлаштирди. Самарқанд ихшиди Ғурак билан сулҳ тузиб, ўша ерда яшаб қолган.³⁵ Ғурак ўзининг қароргоҳини Иштихон шаҳрига кўчирди. Бошқа шаҳарларда эса аҳоли ўз уйларидан ташқари экин ерларининг бир қисмини ҳам уларга топширдилар.

Самарқандда илк даврда араб саркардалари *марфуъ*³⁶ ҳадислардан кўра кўпроқ саҳоба, тобиъин, халифа ва ҳокимларнинг сўзларини хабар сифатида ривоят қиладилар. Ёки бу тарихий шахсларнинг сўзлари ҳикматли мақоллар сифатида ривоят қилинади.

Кейинги давр муаллифлари Қутайба билан бир қаторда яна унинг укаси, ислом давридаги биринчи Самарқанд амири Абд ар-Раҳмон ибн Муслим ва авлодларидан: Қутайбанинги ўғли Салйм ва невараси Саъидларни ҳам Мовароуннаҳрга ҳадис, тарихий хабар ва воқеаларни олиб келган биринчи ровийлар сифатида зикр этадилар.

Қутайба ибн Муслим билан бирга Самарқандга кирган йирик олимлардан Абу Амр Омир ибн Шароҳил аш-Шаъбий ал-Қуфий (в.727-728й.) ни эслатиш жоиздир. У - йирик шоир, фақиҳ ва ҳофизлардан эди.

"Китоб ал-Қанд" илк даврда Самарқандга кирган ва муҳаддислик фаолиятини олиб борган Балх, Нишопур, Марв, умуман, Хуросон ёки Араб мамлакатларидан келган кўплаб уламолар ҳақида хабар беради. Бундан келиб чиқадики,

ҳадис илмининг Самарқандга кириб келишида ташқи ислом олами, хусусан, хуросонлик уламоларнинг ҳиссалари катта бўлган. Абу Зуръа Убайдуллоҳ ибн Абд ал-Карим ар-Розий Самарқандга кирмаган бўлса-да, бу ерлик муҳаддислардан кўпчилигига устозлик қилган.

Самарқандда ҳадис илмининг вужудга келишида катта хизмат кўрсатган илк уламолардан бири Абу Саҳл Касир ибн Зиёд ал-Бурсонийдир (VIII-IX асрлар). Бану Азд қабиласидан чиққан бу олим асли басралик бўлиб, Балхда яшаган. Кейинчалик у ердан Самарқандга келган. Ал-Ҳасан ал-Басрий, Абон ибн Аби Аййошлардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Самарқанд ҳадис илмининг буюк намояндалари Абу Муқотил ас-Самарқандий ва Муҳаммад ибн ал-Фадл ибн Атиййалар ҳадис ривоят қилганлар. Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий *унинг сиқа (ишончли)* муҳаддис эканлигига гувоҳлик беради.

Германиялик профессор У. Рудольф ўзининг “Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик теологияси” асарида Абу Муқотилни Абу Ҳанифа каломининг вужудга келишидан то ал-Мотуридий таълимотининг шакллангунича бўлган оралик даврда яшаган буюк илоҳиётчи-мутакаллим сифатида кўриб чиқади. У.Рудольф ўз тадқиқотлари натижасида шу пайтгача Абу Ҳанифага тегишли деб ҳисобланган, ҳанафийлик бўйича муҳим манба бўлган “Китоб ал-олим вал-мутааллим” асари аслида Абу Муқотилга тегишли деган хулосага келади.³⁷

Бу асрда Самарқанд энг йирик ҳадис марказларидан бири эди. Бу даврда ҳадис илми билан жамиятнинг турли табақа вакиллари шуғулландилар. Улар орасида ҳоким, қози, суфий, муаддиб, муаззин каби турли касб эгалари бор эди.

Абу Ҳафс ан Насафий “Китоб ал-қанд” асарида таржимаи ҳоллари келтирилган уламоларнинг аксарияти муаллифнинг шу даврда яшаган бевосита ва билвосита устозлари, ҳамсабоқ дўстлари ва бошқа замондошларидир. Шунинг учун ҳам мазкур асарда жуда кўп Қорахонийлар даврида яшаб ижод этган муҳаддис-уламолар ҳақида маълумотлар бор.

Хуросонда туғилиб, Самарқандда фаолият кўрсатган, қорахонийлар даврида умрининг охириги ва самарали қис-

мини ўтказган ҳофиз Абу Саъд Абд ар-Раҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий ал Астрободий (в. 1015 й.) Самарқанд ҳадис аҳлининг пешқадам муҳаддисларидан эди. Унинг ҳадис илми тараққиётига қўшган катта хизматларидан бири Самарқанд муҳаддислари таржимаи ҳолларини "Китоб ал-камол фи маърифат аррижол мин уламои Самарқанд"³⁸ номли асариде жамлаганлигидир. Абу Ҳафс ан-Насафий Абу Саъд ал-Идрисийнинг билвосита шогирдларидан ҳисобланиб, ўзининг "Китоб-ал қанд" асариде 421 муҳаддиснинг таржимаи ҳолини ал-Идрисийнинг асаридан олиб келтиради.

"Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд" китобидан иймон тўғрисида яна бир ҳадисни келтирамиз. Бу ҳадиснинг аҳамиятли томони шундаки, ҳадис Абу Ҳафс Насафийга аёл киши томонидан етиб келган. Бу аёл имом ва ҳожилар амири Абу Бакр Муҳаммад Усмон ибн Абу Бакр ат Даёс Самарқандийнинг қизи Сорадир³⁹.

Нажмуддин Умар Насафий айтди: Сора менга хабар берди; Сора деди; Бизга имом Абдураҳим ибн Абдулкарим ибн Ҳавозий ал Қушайрий хабар берди; Ал Қушайрий деди; Отам бизга хабар берди; У деди: Абу Абдураҳмон ас Суламий бизга хабар берди; Ас Суламий деди: Абул Фазл Муҳаммад ибн Иброҳим ал Ҳошимий бизга хабар берди; Ал Ҳошимий деди: Аҳмад ибн Самала ал Баззоз бизга сўзлаб берди; Ал Баззоз деди: Муҳаммад ибн Башшод бизга Айюбдан сўзлаб берди; Айюб Абул Қаллобадан, Абул Қаллоба Анас ибн Молиқдан ушбу ҳадисни ривоят қилди; Анас ибн Молик разияллоҳу анҳу айтди: Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва саллам айтдилар: "Кимнинг қалбида қуйидаги уч нарса мавжуд бўлса, у иймон ҳаловатига эришур: Аллоҳ ва унинг Расули унинг учун барчадан маҳбуброқ бўлса, бировни фақат Аллоҳни деб севса, кофирликка қайтмоқни ўт ёқилиб, ўзининг унга ташланмоғини истамагани каби истамаса!"

Абу Ҳафс Нажмиддин Умар Насафий яшаган давр Самарқандда илм-фан, айниқса, ҳадис илми энг ривожланган эди. Бунга мазкур ҳадиснинг ровийлари далолат қилиб турибдилар. Бу ҳадис Абу Ҳафс Насафийга аёл киши томони-

дан хабар берилипти. Демак, Самарқандда XI-XII милодий асрларда аёллар ҳам ҳадис ривоят қиладиган даражада илм олганлар ва бунга шароит мавжуд бўлган. Аёллар таълим оладиган илм даргоҳлари бўлган, албатта.

Ҳадис илми вужудга келган даврдан бошлаб муҳаддислар ҳам ҳадис талабида ўзга юртларга сафар қила бошладилар. Ана шу даврдан бошлаб муҳаддисларнинг илмий ҳаёти фақат биргина шаҳар ёки мамлакат миқёсида чегаралаш мумкин бўлмай қолди. Кўпчилик муҳаддислар она- ватанлари Самарқанд бўлса-да, асосий илмий фаолиятларини ундан ташқарида олиб бордилар. Бошқа муҳаддислар асл насаблари бу минтақадан ташқарида бўлса ҳам кўҳна ўлка- мизда ҳадис илмининг тараққий этишида муҳим аҳамиятга эга бўлдилар.

Ислом оламида илоҳиёт ва унинг Самарқандда ривожланиши хусусиятлари

Калом - ислом илоҳиёт илми. У VIII асрда араб халифалигида пайдо бўлган. Калом—ислом диний таълимотини асослашга ҳаракат қилади. Калом тарафдорлари мутакаллимлар дейилади. Калом турли диний-сиёсий гуруҳлар (хорижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржиъийлар) пайдо бўлиши билан боғлиқ баҳслар жараёнида вужудга келди ва тараққий қилди.

Имом Ғаззолий: У бир илм бўлиб, унинг мақсади аҳли суннанинг ақидасини аҳли бидъатнинг ташвишидан муҳофазат қилиш ва кўриқлашдир. Аллоҳ Таоло ўз бандаларига Ўз пайғамбари тилида ҳақ ақидани илқо қилди. Унда уларнинг дини ва дунёсининг салоҳи бордир. Шунингдек, унинг ҳақида Қуръон ва хабарлар нутқ қилди. Сўнгра шайтонлар ўз васвасаси ила бидъатчиларга суннатга хилоф ишларни илқо қилди. Улар ўша ишларни гапирдилар ва аҳли ҳақнинг ақидасини бузмоқчи бўлдилар. Бас, Аллоҳ бир тоифа мутакаллимларни пайдо қилди ва уларнинг ҳимматини тартибга солинган ислом ила суннатнинг нусрати йўлида ҳаракатга солди. Шу орқали аҳли бидъатнинг суннатга хилоф равишда чиқар-

ган алдамчиликлари фош қилинади. Ана шундай илми калом пайдо бўлди.

Калом илмида бошқа илмларда бўлмаган хусусиятлар мавжуд. Чунки бу илм илмларнинг мақом ва мартаба жиҳатидан энг аълоси ва шарафлироғидир. Шунингдек, бу илм Тангри таолонинг яккаю-ягоналиги, унинг ҳар қандай нуқсон, камчилик, айб ва хатолардан пок эканлиги, унинг шериги йўқлиги тўғрисида баҳс юритади. Шунингдек, бу юксак таълимот Мажассама, Мушаббаҳа ва Ҳашавияга ўхшаш кўплаб адашган, дин душманлари бўлган тоифаларга қарши кескин курашишда илмий баҳс-мунозара юритади. Ва яна Аллоҳ таолонинг жамол, жалол ва камол сифатлари тавсифини ўргатади. Бу сифатларни нотўғри талқин қилган кимсалар билан мурасасиз мунозара олиб боради. Шу билан бирга, нубувват-пайғамбарликнинг исботи, ҳикмати ва Расулulloҳга тушган шариат ва аҳкомлар тўғрисида ҳам баҳс юритади. "Калом илми" нинг хусусиятларидан яна бири - "явмул ахир"-охирги кун, яъни қиёмат кунига бўладиган имонни тақлид даражасидан ҳақиқий ишонч даражасигача юксалтириб беришидир. Бу даража эса инсонни нажот ва юксакликка эришишига сабаб бўлади.

Юқоридаги таърифни "калом илми"га исломшунос аллома Абул Муъин ан-Насафий берганлар. Юқорида айтганимиздек, калом илмида ал-Мотуридия таълимоти Аллоҳ жалла жалолуҳуни ҳар қандай нуқсон сифатларидан пок эканлигини билдириб, ал-Мушаббаҳа, ал-Мажассама, ал-Муаттала, ал-Ботиния, ал-Мушрикийн, ас-Сонавиййа, ал-Яҳуд, ан-Насоро, ал-Мажус ва залолатга кетган бошқа тоифаларга соғлом ақлий ва очиқ нақлий далиллар билан раддия беради.

Мотуридия мактабини XI асрнинг охири ва XII асрнинг биринчи ярмида кенг ривожлантирган шайхлардан бири, улуғ имом, "аҳли суннат вал-жамоат" мазҳабининг ўз замонасидаги раиси, "Ҳақ қиличи" деб таърифланган зот - Абул Муъин ан-Насафийдир. У эътиқод тўғрисида бундай дейди:

"Аллоҳга эътиқод қилиш, аввало, Аллоҳни таниш, уни яккаю ягона деб билишдан иборатдир".

Яна Имомул - жалил Аллоҳ таолонинг сифатларини бундай баён қилади:

"- Аллоҳ бирдир, яккадир, қадим ва азалийдир.

- Албатта, у Самад-Унга бутун мавжудоту махлуқотнинг эҳтиёжи тушади, У эса Алҳожат, унга ҳеч бир шерик йўқ.

- Унинг мисли йўқ (бирон бир хилда) унинг шериги йўқ, чунки унинг жинси бўлмаганидек, хили-қиёси ҳам йўқ."

Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган мактабнинг атоқли намоёндаларидан бири Абу-л-Муъин ан-Насафийдир. У 1027 йили Насаф шаҳрида туғилган. Абу-л-Муъин 15 га яқин асар ёзиб, аксарияти "Баҳру-л-калом фи илми-л-калом" асари калом илми бўйича ал-Мотуридия мактабининг асосий манбааларидан ҳисобланади. Олимнинг яна бир асари "Китобу-т-тамҳид ли-қавоъиди-т-тавҳид"нинг 1273 йилда кўчирилган насхаси ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг калом илмига бағишланган яна бир асари "Табсирату-л-адилла" ҳам жуда машҳурдир. Бу асарда калом илмининг баъзи масалалари батафсил ёритилганлиги ва услубининг соддалиги жиҳатидан у Мотуридийнинг "Китобу-т-тавҳид" асарига қараганда ҳам юқори баҳоланган. Унда Мотуридия таълимоти мукамал ҳолда ўз ифодасини топган.

Самарқанд илоҳиёт мактаби Абу Мансур ал-Мотуридий номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Ал-Мотуридий Ироқда ёки ислом дунёсининг бошқа марказий ҳудудларида яшамаган. У Самарқандда яшаб, шу ерда асарлар битган. Бу ерга бошқа ҳудудлардан турли ғоялар етиб келар, аммо бу ерда қандай фикрлар ҳукм сургани ғарбий ҳудудларда, айниқса, Бағдодда ҳеч кимни қизиқтирмас эди. Оқибатда, Мотуридийнинг таъсири узоқ вақт Самарқанд ва Мовароуннаҳр билан чекланган.

Бундай ҳолат XI аср ўрталарига келиб, исломни қабул қилган марказий ҳудудларга шимолий-шарқдан салжуклар бостириб борганидан сўнг ўзгарди. Улар Мовароуннаҳр илоҳиётини тарқатар ва ислом марказини у билан таништириш йўлида ҳар қандай воситалардан фойдаланар эди.

Ал-Мотуридий Мовароуннаҳрдаги илоҳиёт тараққиётида бурилиш нуқтасини белгилаб берди. У маълум анъанага амал қилган ва унга чуқур ҳурмат билан қараган. Аммо бу анъана Мотуридийнинг таъсирида ҳам шаклан, ҳам мазмунан тобора ўзгариб борган. Ўзгарганда ҳам секин-аста тадрижий тарзда эмас, балки шу қадар тез ўзгарганки, у бутунлай янги сифат касб этган.

Ал-Мотуридийгача бўлган даврда Мовароуннаҳрда иймонга оид нисбатан содда ҳужжатлар (матнлар) гина учрайди.

III-IX аср давомида бутунлай қарама-қарши тимсолларда ўз тажассумини топган тақводорликнинг маълум мактаби бўлиб, у “Китоб ас-Савод ал-аъзам”да ўзининг ёрқин ифодасини топган. Иккинчиси эса зоҳидликка кўпроқ мойил бўлиб, Ибн Карром таълимотида зуҳур топган.

Имом ал-Мотуридий яшаб, фаолият кўрсатган IX асрнинг иккинчи ярмида ва X асрнинг биринчи ярмида калом илми пайдо бўлиб, унинг турли масалалари ҳали кенг кўламда идрок этилиб, қатъий бир таълимот сифатида қарор топмаган эди. Ан-Насафий яшаган XI асрнинг иккинчи ярми ва XII асрнинг бошларида эса бу илм ўзининг юксак чўққисига кўтарилди.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТИҚЛАНИШИ

Мен ушбу асарнинг аввалида эслаганимдек, умрини дини ислом йўлига бахш этган оилада таваллуд топганман. Шу боис, дин мустабид замонда қанчалар таҳқирлангани, ула-моларимиз азобларга дучор этилганини падари бузрукворим, устозларим ҳаёти мисолида жуда яхши биламан. Мустақилликка эришгунимиздан олдин мусулмон фарзандининг кўчада дўппи кийиб юришига ҳам монелик қилувчилар, диний расм-русумларни бажаргани, отаси ёки онаси қазо этганида жаноза ўқитгани учун лавозимидан олиб ташланган миллатимиз вакиллари ноҳақликлардан бошини қайси тошга уришни билмаган замонларни биз кўрдик, асло келажак авлодимиз кўрмасин. Дини ислом занжирбанд этилган даврда Ислом Каримов Ўзбекистонга раҳбар бўлгач, мустабидлик кишанлари аста-секин парчалана бошлади.

“Бир мусулмон фарзанди сифатида халқига хос исломий тушунча ва туйғуларни қалбида ардоқлаб келаётган” бу зот ўз эътиқодидан қайтмайдиган инсондир. Ислом Каримов Ўзбекистон Компартияси Марказий қўмитасининг 1989 йил 25 ноябрда бўлган ўн саккизинчи пленумида сўзлаган нутқида жамиятда кўп йиллар шаклланган атеистик қарашларни ўзгартириб юборди, ислом ва бошқа динларга бўлган муносабатларимизда кескин бурилиш ясади. Юртбошимиз динга муносабатда пухта ўйланган, синовдан ўтган ёндашув лозимлиги тўғрисида шундай деган эди: “Бир томондан виждон эркинлиги, динга ишонувчиларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш принципини оғишмай ўтказиш лозим. Диний тузилмаларнинг тинчлик ва хайрия фаолиятини қўллаб-қувватлаш керак”. Бу фикр барча масалаларни ҳал этиш учун сиёсий системани ислоҳ қилиш зарурлигини талаб қиларди.

Бу ўша вақтда яхшилик, эзгуликдан дарак берувчи баҳорий момақалдироқ эди. У гўёки яшин, Аллоҳ таолони унутган одамларнинг қалбларини ёритиб юборди. Биз дин аҳли кўкларнинг нафис нафасидан баҳраманд бўла бошладик. Бу янгилик, эзгулик эпкинлари ҳали ҳануз барчамизни эзгуликка чорлаб келяпти. Собиқ компартиянинг боши берк кўчадан қандай чиқишни билмай, жазаваси тутиб турган, унинг мафкураси эса қилич яланғочлаб, сўрамай-суриштирмай, худди бугдойпояни ўргандай ҳаммани ўроқдан ўтказаётган пайтда большевикларнинг асосий душманларидан ҳисобланган ислом динини маънавият, юсак ахлоқ ва маданиятнинг муҳим бўғини сифатида тан ола бошланиши бу - жасорат эди. Бу - партия раҳбарлиги курсида ўтириб, унинг мафкурасини бутунлай бошқа ўзанга буриб юбориш ниҳоятда кучли ирода ва қатъиятни талаб этарди.

Масалага бундай ёндашув ва шу пайтгача кутилмаган ислохотчиликка интилиш, энг аввало, чуқур илдиз отган ижтимоий-сиёсий муҳит билан муроса қила олмаслик, уни мумкин қадар тезроқ йўқотиш зарур эканлигини Президент тегран тушунди. Шу билан бирга уни тубдан ислох қилишга ўзини қодир билди, ўз кучига, иқтидорига, бўлажак ишининг якунига қатъий ишонди. Натижада, бу ниҳоятда қалтис ва таҳликали ишга энг шимариб киришди. Хатти-ҳаракатлар ва интилишлар кўп ўтмай ўз самарасини бериб, республикада қандайдир ҳаётбахш жараён бошланаётганидан далолат бера бошлади.

Ислом Каримов "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" асарида мустақил Ўзбекистон давлатида давлат ва дин ўртасидаги муносабат қандай бўлиши лозимлиги тўғрисида шундай фикр юритди:

"Дин, шу жумладан, ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрлари-

ни ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда.

Бинобарин, дин одамларда ишонч ҳиссини мустаҳкамлаган. Уларни поклаб, юксалтирган. Ҳаёт синовлари, муаммо ва қийинчиликларни енгиб ўтишларида куч бағишлаган. Умуминсоний ва маънавий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда авлоддан авлодга етказишга ёрдам бериб келган. Бундай хулосалар чиқаришга, ота-боболаримизнинг дини бўлмиш ислом дини мисолида айтиш учун ҳамма асосларга эгамиз. Шунинг учун ҳам дин инсоннинг ишончли ҳамроҳи, одамзот ҳаётининг бир қисми бўлиб келмоқда.

Диннинг юксак ролини эътироф этиш билан бирга, диний дунёқараш тафаккурнинг, инсоннинг ўзини ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатининг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарурдир. Дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам у билан ёнма-ён ва у билан тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган”.

Ҳаёт мазмунини тушунишга турлича ёндошишларнинг (афсуски, улар ҳамма вақт ҳам тинч ва осойишта кечавермаган) ёнма-ён мавжуд бўлиши, эҳтимол, инсоният дунёсининг, маънавий ҳаётининг бойлиги ва хилма-хиллигини таъминлаб берган ҳамда унинг ривожланишини рағбатлантириб тургандир. Зеро, фақат бир хил фикр юритувчи одамлардан таркиб топган жамият ўз ранг-баранглигини ва жозибасини йўқотган бўлур эди.

Дин - жамият ҳаётининг бир қисми бўлиб келган. У ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан муқаррар равишда муносабатда бўлган, уларга таъсир кўрсатган ва ўзи ҳам бошқа соҳаларнинг таъсирига дуч келган. Дин инсоният тарихининг турли даврларида сиёсат билан озми-кўпми очиқ-ойдин муносабатга киришган. Кўпинча, айрим шахслар ундан сиёсий ва баъзан бир тарафлама фойдаланиб келганлиги ҳам юқоридаги асарда баён этилган:

“Инсоният тарихида диний онгнинг ажралмас қисми бўлган одамлардаги эътиқоддан фақат бунёдкор куч сифа-

тида эмас, балки вайрон қилувчи куч, ҳатто фанатизм (ўта кетган мутаассиблик) сифатида фойдаланилганлиги сир эмас. Фанатизмнинг ўзига хос хусусияти ва кўринишлари, авваламбор, ўз динининг ҳаққонийлигига ўта қаттиқ ишониш, бошқа диний эътиқодларга мурасасиз муносабатда бўлишдан иборатдир.

Айнан фанатизм иллатига йўлиққан одамлар ёки уларнинг гуруҳлари жамиятда беқарорлик тўлқинини келтириб чиқаришга қодир бўладилар. Устига-устак, оммавийлик унсури муайян бир хатти-ҳаракатлар учун шахсий жавобгарлик ҳиссини йўқотиб юборади, ҳаракатга "омма, халқ ҳаракати" тусини беради.

Ўзининг шак-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сўнгги чораларга - зўравонлик ҳаракатларига мойиллиги билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади. Бунда муайян шахс ҳам, бошқа динга мансуб ижтимоий гуруҳ ҳам, ёки шу диннинг ўз вакиллари томонидан рад этилаётган мазҳабга мансуб вакиллар ҳам таъсир кўрсатиш объекти сифатида танлаб олинishi мумкин".

Ҳозирги кунда республикада кўплаб диний конфессия уюшмалари фаолият юритмоқда. Уларнинг ҳеч қандай тўсиқларсиз ўз динларига эътиқод қилишлари учун зарур шароитлар яратилган. Диний ташкилотлар мустақил ҳуқуқий шахс сифатида ер майдони ва уй-жойга эга бўлишлари, диний адабиётларни нашр этишлари, диний мутахассислар тайёрлашлари, турли тадбирлар ўтказишлари, муқаддас жойларга зиёратлар ташкил этишлари мумкин.

Диний ташкилотларнинг бир қисми Ўзбекистон учун ноанъанавийдир. Давлат уларнинг дунёвий хусусиятини ҳисобга олган ҳолда муносабатда бўлмоқда. Бунда қуйидаги таъминотларга амал қилинмоқда:

- диндорларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш;
- диний эътиқодларни фуқароларнинг ёки улар уюшмаларининг хусусий иши деб тан олиш;
- диний қарашларга амал қилувчи фуқароларнинг ҳам, уларга амал қилмайдиган фуқароларнинг ҳам ҳуқуқларини

тенг кафолатлаш ҳамда уларни таъқиб қилишга йўл қўймаслик;

– маънавий тикланиш, умуминсоний ахлоқий кадриятларни қарор топтириш ишида турли диний уюшмаларнинг имкониятларидан фойдаланиш учун улар билан мулоқот қилиш йўлларини излаш зарурати;

– диндан бузғунчилик мақсадларида фойдаланишга йўл қўйиб бўлмаслигини эътироф этиш.

Ўзбекистонда ушбу тамойилларни ҳаётга татбиқ этиш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилди.

Масалан, 90-йилларнинг бошидан, яъни озодлигимизнинг дастлабки кунлариданоқ миллий ғурур тарбияси, ягона халқ туйғусини ёшлар онгига сингдириш соҳасида мунтазам иш олиб борилди. Одамлар “Сен – коммунист”, “Сен – диндор”, деб гуруҳларга ажратилмади, жамиятимизнинг пароканда бўлиб кетишига йўл қўйилмади.

Ислом - инсоният учун манфаат келтирадиган, ҳар қандай илму маърифатни қабул қиладиган тараққийпарвар диндир.

“Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди, - деган эди Ислом Каримов, - Дин бу дунёнинг ўткинчи эканини, охиратни эслатиб туради, одам боласини ҳушёр бўлишга, ҳаром йўллардан узоқ юришга, яхши бўлишга, яхши из қолдиришга ундаб туради. Биз динга бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берамиз. Диний расм-русумларга, байрамларга, диний тарбия ва таълимга доимо жиддий эътибор берилади”.

Юртбошимиз ўз фаолиятларида ана шу тамойилларга қатъий риоя этиб келмоқда. Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки йилларданоқ жамиятда даҳрийлик тарғиботи барҳам топди.

Замон ўзгариб туради. Ислом шариатида намоз, рўза, закот каби ўзгармас ва замонанинг ривожига қараб янгиланиб туриладиган ҳукмлар бор. Шунинг учун, “Замона ўзгарса, айрим ҳукмлар ўзгаради”, деган ислом қоидаси мавжуд. Илму фан, янги фан, маданият соҳаларида ўзгаришлар содир бўлади. Пайғамбаримиз (с.а.в) “Ҳақиқий мусулмон бу

дунёни деб у дунёни ташламайди, у дунёни деб бу дунёсини қўлдан бермайди”, – деб дунёвий илмлар ривожидан дунё ва охират саодати учун фойдаланишга чақирганлар.

Мустақиллигимизнинг дастлабки давриданоқ давлатимиз дин соҳасида оқилона сиёсат юритди. Барча исломий қадриятлар – масжид ва мадрасалар, осори атиқалар, тарихий манбалар мусулмонларга қайтариб берилди. Ҳозир диёримизда икки мингга яқин масжид фаолият юритмоқда ва мусулмонларнинг эмин-эркин ибодат қилишлари учун зарур шарт-шароитлар яратилган. Мусулмонларнинг икки муборак кунлари – Ийд ал-фитр ва Ийд ал-адҳо байрамлари дам олиш кунлари деб эълон қилинди. Муборак Ҳаж зиёратига борувчилар учун қулайликлар яратилмоқда.

Ислом дини илм-фани ва маданияти равнақига улкан ҳисса қўшган муҳаддислар Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, калом илмининг йирик намояндаси Абу Мансур ал-Мотуридий, фақиҳлар Бурҳониддин Марғиноний ва Абул Барокот ан-Насафий, тасаввуф илмининг буюк мутафаккирлари Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк аждодларимизнинг таваллуд тўйлари кенг нишонланди. Табаррук қадамжолари эса обод қилинди, асарлари минглаб нусхада чиқарилди.

Имом ал-Бухорийнинг тўрт жилдлик саҳиҳ ҳадислар тўплами, Аллома Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Ихёу улум ад-дин”, Абуллайс ас-Самарқандийнинг “Танбиҳ ул-ғофилийн” асарлари каби ўнлаб исломий манбалар, “Ислом” энциклопедияси, кўплаб илмий адабиётлар нашр қилинди. Айниқса, юртимизнинг замонавий муфассирларидан Абдулазиз Мансурнинг “Қуръони карим маъноларининг таржимаси ва тафсири” китобининг нашр этилиши мамлакатимиз мусулмонлари ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мусулмонлар учун “Ҳидоят” журнали, “Ислом нури” газетаси чиқарилмоқда. 1991 йилда Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги “Кўкалдош” (Тошкент шаҳри), “Муллага қирғиз” (Наманган шаҳри) ва “Фахриддин ар-Розий” (Урганч шаҳри), 1992 йил “Жўйбори Калон” (Бухоро шаҳри), “Хожа Бухорий” (Қашқадарё вилояти), “Саййид Муҳиддин

Махдум" (Андижон вилояти), "Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний" (Нукус шаҳри), 1993 йили Ўзбекистон мусулмонлари идораси қарори билан "Хадичаи Кубро" (Тошкент шаҳри) номидаги ислом аёл-қизлар ўрта махсус билим юртлари ташкил этилди.

Вазирлар Маҳкамаси 1996 йил 22 майда "Бухоро шаҳридаги Калон масжидини таъмирлаш ва Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфига ўтказиш ҳақида" фармойиш қабул қилди.

Ўтган йилларда республикада қатор халқаро диний анжуманлар ўтказилди, шунингдек, жаҳон оммасига яхши таниш бўлган йирик ислом уламоларининг юбилейлари ўтказилди:

- 1993 йил сентябрда Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги, 1994 йилнинг ноябрида Хожа Аҳрор Валийнинг 590 йиллиги ва Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги нишонланди;
- 1995 йилда "Бир само остида" халқаро христиан-мусулмон конференцияси ўтказилди;

1995 йил 19 майда ислом динининг бой маданий меросини ўрганишни кенг йўлга қўйиш мақсадида Тошкентда Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил этилди.

– 1996 йил ноябрда Рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё епархиясининг 125 йиллиги, 1996 йил декабрда Марказий Осиёда ягона Инжил-пютерчилар жамоасининг 100 йиллиги, 1998 йил октябрида Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллиги ва Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги кенг миқёсда нишонланди. Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Имом ал-Мотурудий, Фарғоний ҳазратларининг тўйлари бўлиб ўтди.

Йил сайин муқаддас қадамжолар – Макка, Мадина, Қуддус ва бошқа шаҳарларга зиёрат қилувчиларнинг сони ортиб бормоқда. 2007 йилда 5 минг нафардан зиёд ҳожиларимиз ҳаж сафарларини бажарди.

1999 йил 7 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг Фармонида асосан, ислом бўйича бакалавр ва магистрлик даражасидаги юқори малакали диншунослар тайёрлайдиган Тошкент Ислам университети очилди. Унинг ислом тарихи ва фалсафаси, диний қонунчилик, иқтисод ва табиий фанлар факультетларида юзпаб талаба

таълим олмақда. Университет қошида Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази, академик лицей фаолият кўрсатмоқда.

Тошкент Ислом университетининг тантанали очилиш маросимида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов иштирок этганлигининг ўзи ҳам жуда катта рамзий маънога эгадир.

Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 27 майдаги “Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси марказини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорига кўра, Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг Бухоро вилоятида мустақил юридик шахс мақомига эга бўлган Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси маркази тузилди. Унинг зиммасига ноёб меъморий иншоотлар ҳисобланган Баҳоуддин Нақшбанд ва Абдухолиқ Ғиждувоний ёдгорлик мажмуаларини талаб даражасида сақлаш, асраб-авайлаш ва янада ободонлаштириш, уларнинг инфра-тузилмаларини ривожлантириш, муқаддас қадамжоларнинг мусулмон дунёсидаги нуфузини янада ошириш, бу ерга маҳаллий ва хорижий фуқароларнинг кенг кўламдаги зиёратларини уюштириш, зиёратчилар учун барча шарт-шароитларни яратиш, Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг устоз-шоғирдларининг илмий-назарий мероси, ибратли ҳаётини ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг асарларида тарғиб этилган инсонпарварлик, ҳалоллик, поклик, маънавий баркамоллик каби азалий қадриятларни халқимизга етказиш каби вазифалар илгари сурилган.

Вазирлар Маҳкамасининг “Хожа Аҳрор Валий таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш тўғрисида”, “Шоҳизинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорлари дунё маданияти хазинаси ва муқаддас динимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк алломаларимиз меросларини чуқур ўрганиш, кенг тарғиб қилиш, уларнинг эзгулик ва маънавий комилликка чорловчи ғояларини ватандошларимиз, айниқса, ёшларимиз қалби ва онгига сингдириш ҳамда ёдгорлик мажмуаларини асраб-авайлаш, ободонлаштириш борасидаги ишларни янада такомиллаштиришга замин яратди.

Президентимиз Фармони билан жойларда диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчи лавозимнинг жорий этилишини алоҳида таъкидлаш лозим, деб ҳисоблайман. Фармон ижроси юзасидан амалга оширилаётган тадбирлар аёллар ҳуқуқларини ҳимоялаш, маънавиятини бойитиш, уларнинг мамлакатимиз сиёсий, ижтимоий, маданий ҳаётида тўлақонли иштирокини таъминлаш, айниқса, дин ниқоби остидаги разил ниятли кимсалар таъсиридан сақлаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

2003 йили Вазирлар Маҳкамасининг “Дин соҳасидаги маънавий-маърифий, таълим ишларини ва фаолиятини янада такомиллаштиришга ижтимоий кўмак ва имтиёзлар бериш тўғрисида” қарор қабул қилиши диёримиз мусулмонлари ҳаётида муҳим тарихий воқеа бўлди. Мазкур ҳужжат диний тизимдаги билим юртларининг битирувчиларига бериладиган дипломлар давлат таълим ҳужжати сифатида эътироф этилишини таъминлади.

Юртимиз мўмин-мусулмонлари манфаатларини кўзлаб қабул қилинган мазкур тарихий қарор уламо ва имом-хатибларимизни ўз зиммаларидаги шарафли вазифани сидқидилдан бажариш, ислом динининг асл моҳиятини фуқароларга етказиш, халқимиз, биринчи навбатда йигит ва қизларнинг диний ақидапарастлик ва экстремизм хатаридан асраш йўлида астойдил ҳаракат қилишга ундамоқда.

1991 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. У 1993 йилда киритилган баъзи қўшимча ва ўзгартиришлар билан 1998 йилга қадар амалда бўлиб келди. Сўнгги йилларда қонунни давр талаблари асосида тубдан ўзгартириш зарур бўлиб қолди. Давлатнинг хавфсизлиги, фуқароларимиз, айниқса, диндорларнинг виждон эркинлиги, тинч-хотиржамлиги, осойишталигини таъминлаш мақсадида 1998 йил 1 майда Республика Олий Мажлиси қонунинг янги таҳририни қабул қилди.

“Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонунга қандай ўзгартиришлар киритилди?

Қонуннинг янги таҳририга асосан:

-диний ташкилотларнинг ноқонуний равишда фаолият юритишларига чек қўйиилди;

-диний ташкилотлар фуқароларнинг реал эҳтиёжларига бевосита хизмат қила бошлади;

-диний ташкилотларга хорижий фуқароларнинг раҳбарлик қилишларига барҳам берилди;

-мамлакатда аҳолининг маънавий ҳаёти учун ёт ва зарарли бўлган диний секталарнинг ёйилиб кетиши олди олинди;

-диний таълим тизими қонуний асосда қайта кўриб чиқилди;

-мамлакатда диний адабиётларни чоп этиш ва тарқатиш тартибга солиниб, бу фаолият мамлакатимиздаги диний муассасалар томонидан амалга оширилиши белгилаб берилди;

-диний фундаментализм ва экстремизмга қарши кураш олиб бориш учун ҳуқуқий пойдевор яратилди.

Шуни унутмаслик керакки, мустақилликнинг дастлабки йилларида айрим фуқароларимиз давлатимиз томонидан берилган диний эркинликлардан шошиб, босар-тусарини билмай қолишди. Диний эркинлик деб ўзгаларнинг эркинлигига раҳна сола бошлашди. Ўша даврда республикада таҳминан беш мингга яқин, Наманган вилоятининг ўзида мингдан ортиқ масжид қурилган эди. Ҳатто битта маҳалланинг ўзида тўрт-бешта масжид ташкил этилган, айрим кишилар ҳаммани масжидга боришга мажбур этишар, бу эса Қуръони каримга ҳам, ҳадисларга ҳам зид эди. Диний саводи бўлмаган, икки-учта Қуръон сурасини амал-тақал қилиб ёдлаб олган чала муллалар ҳам ўзларини имом-хатиб деб эълон қилишди.

Халқ орасида ҳар бир мусулмон Аллоҳнинг ризолигини олиш ва ўз номини абадийлаштириш учун масжид бунёд этиши лозим, деган бидъат тарқалди, эмиш. Лекин Аллоҳнинг розилигига инсон хайрия ишлари билан, яъни етим-есир, бева-бечора, касалманд ва бошпанасиз одамларга ёрдам бериб ҳам етишса бўлади.

Қонуннинг диний адабиётларга тегишли бўлган 19-моддаси ҳам бир қадар ўзгартирилди: “Диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари диний мақсадларга мўлжалланган буюмлар, диний адабиётлар ва диний мазмундаги бошқа ахборот материалларини Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишлаб чиқаришга, экспорт ва импорт қилишга ҳамда тарқатишга ҳақлидир”. Мазкур қоида Ўзбекистон ҳудудига диний адабиётларнинг олиб кирилишини тартибга солди.

Қонуннинг 23-моддасида белгиланганидек, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган мансабдор шахслар, диний ташкилотларнинг хизматидагилар ва фуқаролар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Бу модда қонун олдида барча бир хил масъулиятли ва жавобгар эканлигини таъминлайди.

Виждон эркинлиги ҳақидаги қонун динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги, миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкинлигини таъминлайди.

Мазкур меъёр 1996 йил 16 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар Халқаро пактининг 18-моддасига мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида диннинг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳақида, жумладан, шундай дейди:

“Биз дин бундан буён ҳам аҳолини олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросидан баҳраманд қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралаштириш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз, чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз”.

Имом ал-Бухорий мақ-
барасининг илгариги
кўриниши.

Ўзбекистон
Республикаси
Президенти
Испом
Каримов
Имом ал-
Бухорий
мажмуи қу-
рилишида.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов маҳаллий ва чет эллик зиёратчилар орасида.

Туркия Республикаси Президенти Сулаймон Демирел зиёратда.
Сағана.

Мажмуа кўринишлари ва
безакларидан намуналар.

Кисва – Каъбалўш парчаси.

Мажмуа кўринишлари.

Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд мажмуаси.

Ҳазрати Хизир масжиди.

Абу Исо ат-Термизий мақбараси.

Ҳаким ат-Термизий ёдгорлик мажмуаси.

Тошкент.
Кўкалдош
мадрасаси.

Абулқосим
мадрасаси.

Хожа
Аҳрор Валий
масжиди.

Имом Мотуридий мақбараси.

Бибихоним мажмуаси.

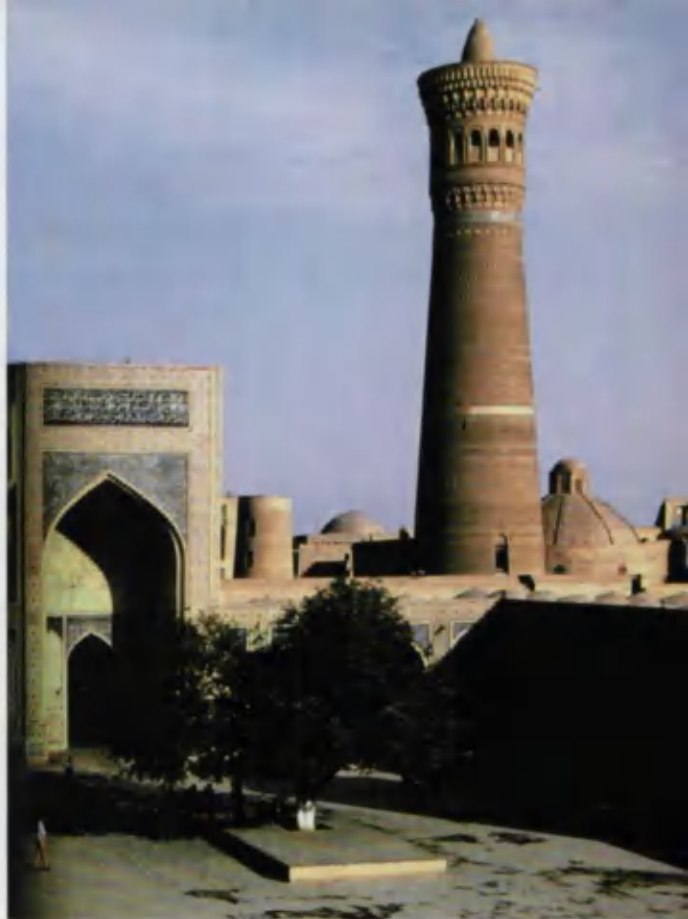

Шохи Зинда мажмуаси.

Самарқанд. Хожа Аҳрор Валий масжиди.

Масжиди
Калон.

Абдухолиқ
Ғиждувоний
мажмуаси.

Занги ота ёдгорлик мажмуаси.

Жума масжид (ички кўриниши, Хива).

Шайх Зайниддин бобо масжиди.

Оллоқулихон
мадрасаси.

Юсуф Ҳамадоний
масжиди.

Нодир Девонбеги
мадрасаси.

Исломхўжа
мадрасаси.

Бурхониддин
Марғиноний
(рамзий)
мақбараси.

Ислом Конференцияси Ташкилоти (ИКТ)нинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ихтисослашган тузилмаси (ISESCO) Тошкентни Ислом маданиятининг 2007 йилги пойтахтларидан бири деб эълон қилди. Бу воқеа мустақил Ватанимиз жаҳон миқёсида тобора эъзоз топаётганининг ўзига хос бир эътирофидир. Ўлкамизнинг табаррук ва баракотли гўшаларидан бири Тошкент қадимдан улуғ олимпари, гўзал меъморий обидалари, илм ўчоқлари билан оламга машҳур. Дунёда муносиб қадр-қиммати, шон-шарафи бор. Бу ерда туғилиб ўсган, камолга етган Абу Бакр Қафқол Шоший, Шайх Хованди Тоҳур, Хожа Аҳрор Валийдек алломаларни ким билмайди, дейсиз!

Тошкентни айниқса, юртимиз мустақилликка эришганидан кейин халқаро обрўйи яна ҳам ортди. Бугунги Тошкентни чиндан ҳам исломий маданият бешикларидан бири деса арзийди. Зеро, шаҳримиз кутубхоналарида минглаб нодир қўлёзма ва босма китоблар кўз қорачиғидек асраб келинади. Айниқса, Ҳазрати Усмон (розийаллоҳу анҳу) Муҳафизининг Ўзбекистон Муслмонлари идораси кутубхонасида сақланаётгани барчамизнинг фахримиздир. Ўзбекистон Фанлар академиясига қарашли қўлёзмалар жамғармаси, Адабиёт музейи ва бошқа ўқув даргоҳларида ҳам ислом маданиятига оид жуда кўп нодир асарлар сақланади. Шунингдек, шаҳарнинг кўркига кўрк қўшиб турган Кўкалдош, Абулқосим мадрасалари, Шайх Хованди Тоҳур, Шайх Зайниддин, Қўйлик ота, Зангиота зиёратгоҳлари асрлар оша яшаб келаётган шарқ муслмон меъморчилигининг мумтоз намуналаридир.

Тошкент диний илмлар маркази сифатида ҳам ўзига яраша шонли тарихга эга. 1971 йили бу ерда ташкил этилган Имом ал-Бухорий номидаги Ислом институти қисқа муддат ичида собиқ Иттифоқдан ташқари, бу ёғи Вьетнамдан тортиб, у ёғи Булғористонгача ҳудудларга жуда кўплаб олимлар, имомлар етиштириб берди. Бундан ташқари, ҳозирги кунда Кўкалдош мадрасаси ҳамда Ҳадичаи Кубро номидаги ислом аёл-қизлар ўрта махсус билим юрти ҳам илм зиёсини таратяпти.

Тошкент ислом маданияти обидаларига бой. Ўн учинчи асрнинг меъморий ёдгорлиги бўлган Шайх Зайниддин бобо мақбараси бу обидаларнинг энг қадимийсидир. Шайх Зайниддин бобо 1214 йилда туғилган. Ҳозирги мавжуд мақбара Амир Темур даврида қурилган. Ўн тўртинчи-ўн бешинчи аср ислом маданияти ёдгорликлари орасида пойтахтимизнинг марказидаги Шайх Хованди Тоҳур мақбараси алоҳида ажралиб туради. Шайх Хованди Тоҳур илоҳият ва тариқат илмининг йирик намояндаси бўлиб, тасаввуфга доир бир қанча асарлар муаллифи, шоир ҳамда Яссавия тариқатини давом эттирувчилардан бири бўлган зотдир.

Чорсу майдонидаги Кўкалдош мадрасаси 1523 йили Бароқхоннинг вазири Кўкалдош томонидан қурилган.

Тошкент атрофидаги тасаввуф илмининг тарғиботчиси, турк-ислом оламидаги улуғ мутафаккир ва мутасаввиф донишмандлардан бири, улуғ пир Зангиота номидаги ёдгорлик мажмуаси ислом маданияти ёдгорликлари орасида алоҳида нуфузга эга. Муҳаммад Қафғол Шоший мақбараси (XVI аср) Тошкентнинг диққатга сазовор манзилларидан ҳисобланади. Ҳазрати Имом (Ҳастимом) номи билан машҳур бўлган Абу Бакр Муҳаммад ҳижрий 291-366 йилларда яшаб ўтган, ўз даврининг буюк алломаси – фикҳшунос, муҳаддис, тилшунос, муфасссири ва шоири бўлган.

Мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрида жойлашган, халқимиз маънавий меъросининг узвий бир қисми бўлган Ҳазрати Имом (Ҳастимом) меъморий мажмуаси юртимиз ва мусулмон оламида катта обрў-эътибор қозонган табаррук маскан ҳисобланади. Мажмуа таркибидаги Қафғол Шоший мақбараси, Бароқхон ва Мўйи муборак мадрасалари, Тилла шайх ва Намозгоҳ масжидлари каби тарихий обидалар халқимиз томонидан асрлар давомида асраб-авайлаб келинмоқда. Бу қутлуғ даргоҳ диёримизда муқаддас ислом дини ва фалсафасини, унинг инсонпарварлик ғояларини кенг ёйишда йирик илмий-маърифий марказ бўлиб хизмат қилаётганини, айниқса, Ўзбекистон Мусулмонлари идорасининг кутубхонасида сақланаётган Қуръони каримнинг энг қадимий

ва мўътабар нусхаларидан бири бўлган машҳур Усмон Қуръони, шунингдек, минг-минглаб ноёб қўлёзмалар жаҳон жамоатчилигининг эътиборини ўзига тортиб келаётганини таъкидлаш лозим.

Ҳазрати Имом мажмуасининг тарихимиз, маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамиятини инобатга олиб ҳамда унинг асл тарихий қиёфасини тиклаш, бу ерда кенг кўламли қурилиш-таъмирлаш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш, мажмуанинг инфратузилмасини ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти 2007 йил 20 февралда "Ҳазрати Имом (Хастимом) жамоатчилик жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида" қарор қабул қилди.

Мазкур ҳужжатда Ўзбекистон Мусулмонлари идораси, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Фанлар академияси, Республика Маънавият тарғибот маркази ҳамда бу савобли ишга ҳисса қўшиш истагини билдирган жисмоний ва юридик шахслар ташаббуси билан Тошкент шаҳар ҳокимлиги қошида Ҳазрати Имом (Хастимом) жамоатчилик жамғармаси таъсис этилгани ва кенг жамоатчиликнинг мазкур жамғармани қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги таклифлари маъқуллангани таъкидланган.

Жамғарма Ҳазрати Имом мажмуасида қурилиш-таъмирлаш, қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишлари олиб бориладиган даврда буюртмачи сифатида фаолият юритади, унинг асосий вазифаси мажмуа ҳудудида амалга ошириладиган қурилиш-таъмирлаш, қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларига кўмаклашиш учун зарур маблағларни тўплаш ва уларнинг мақсадли равишда сарфланишини таъминлашдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Вазирлар Маҳкамасининг заҳира жамғармасидан Ҳазрати Имом жамоатчилик жамғармасининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун 500 миллион сўм маблағ ажратди.

Халқаро Ислом ташкилоти томонидан Тошкентни Ислом маданиятининг 2007 йилги пойтахтларидан бири деб эълон қилиниши муносабати билан кўплаб давлатлар ва халқаро

ташкilotлар раҳбарлари, таниқли сиёсат ва жамоат арбоблари, хорижий мамлакатларнинг элчилари, олиму уламоларнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти муҳтарам Ислоҳ Каримов номларига ва халқимиз шаънига билдирилган сaмимий қутловлари олинди. Табриклаганлар орасида Ислоҳ конференцияси ташкilotининг Бош котиби Акмалиддин Эҳсон ўғли, Бутунжаҳон ислоҳ лигаси Бош котиби, доктор Абдулла бин Абдулмуҳсин ат-Туркий, АЙСЕСКО Бош директори, доктор Абдулазиз Осман ат-Тувайжирий, Ислоҳ тараққиёт банки Президенти, доктор Аҳмад Муҳаммад Али, Эрон Ислоҳ Республикасининг собиқ Президенти, Маданиятлар ва цивилизациялараро мулоқот халқаро институти директори Саййид Муҳаммад Ҳотамий, Мисрдаги "Ал-Азҳар" диний марказининг шайхи ва бош имоми, доктор Муҳаммад Саййид Тантавий, Ислоҳобод халқаро ислоҳ университети ректори, доктор Манзур Аҳмад ва бошқа ўнлаб атоқли шахсларнинг борлиги қувончли ҳолдир.

Шунингдек, шу муносабат билан Ҳиндистон, Туркия, Индонезия, Қувайт каби бир қанча мамлакатларнинг кўзга кўринган давлат ва жамоат намояндалари, оммавий ахборот воситалари томонидан ҳам ижобий фикрлар билдирилди.

Албатта, бу бежиз эмас. Мустақиллик йилларида исломий қадриятларни тиклаш йўлида кўп ишлар қилинди ва бу савобли ишлар йил сайин янада баракали ва сермахсул бўлиб бормоқда. Юртбошимиз "Туркистон-пресс" нодавлат ахборот агентлиги муҳбирига берган интервьюсида жуда тўғри таъкидлаганларидек: "Энг муҳими, мамлакатимизнинг барча ҳудуд ва минтақаларида шу эзгу мақсад йўлида ибратли ишлар қилинмоқда. Бу ҳақда сўз юритганда, Самарқанддаги Имом ал-Бухорий ва Имом ал-Мотурудий зиёратгоҳлари, Бухородаги Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд, Минораи Калон ва Масжиди Калон мажмуалари, Фарғонадаги Аҳмад Фарғоний ва Бурҳониддин Марғиноний ёдгорликлари, Сурхондарёдаги Ҳаким ат-Термизий ва Имом Термизий, Хивадаги Ичан қалъа, Шаҳрисабздаги Доруттиловат, Қарши шаҳридаги Одина ва Кўкғумбаз обидалари,

Кармана шаҳридаги Қосим шайх мақбараси сингари ўнлаб қадамжоларни обод этиш бўйича бажарилган бунёдкорлик ишларини эслаш ўринли, деб ўйлайман”⁴¹.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро Ислом ташкилоти Тошкентни Ислом маданиятининг 2007 йилги пойтахтларидан бири деб эълон қилиши, Ўзбекистонда ислом дини қадриятларини тиклаш, эъзозлаш ва ривожлантириш борасида қўлга киритилган ютуқлар, амалга оширилаётган оламшумул ишларга берилган юксак баҳодир.

ОРЗУЛАР РЎЁБИ

ХАТМИ ҚУРЪОН КУНИ

Қуюқ, дим кеча мунаввар қуёшдан уфқ узра етган даракчилар, нур даъватчиларини пайқагани ҳамон тараддудга тушди, юрт устига ёйган лашкару гумашталарини саросима ичида йиғиштириб жўнамоққа бошлади. Кўп ўтмай борлиқ устида тонг ҳукмронлиги ўрнашди.

Бундай кезлар хаёл парилари мени олис-олисларга, туғилиб ўсган қишлоғим Орлотга етаклайди. Падари бузрукворимни эслайман. Айтган ўғитлари ёдимга келади:

-Ўғлим, - дегандилар бузрукворим – Имом ал-Бухорий ҳазратлари ётган муқаддас даргоҳда хизмат қилаяпсиз. У киши ҳаётлик даврида оз бўлса ҳам ўша ерда яшаган. У жойнинг бағрида излари қолган. Худога йиғлаб ибодат қилаётганда кўз ёшлари тупроққа тўкилган, шунинг учун ҳар бир босган қадамингизда у кишига бўлган ҳурматингиз билиниб турсин. Ҳар куни Қуръон тиловат қилиб, ҳазратнинг руҳларига бағишланг. Вақтингиз бўлганда Қуръони каримни ўқинг, қачонки хатм қилсангиз савобини Бухорий бобога бахшида этинг. Бу айтганларимни доимо бажариб юрсангиз, менинг розилигимни олган бўласиз.

Бугун ҳам Каломуллоҳни хатм қилдим. Савобини, иншоаллоҳ, Имом ал-Бухорий ҳазратлари руҳларига бағишлайман. Бу билан ҳам савоб, ҳам отамнинг розилигини топаман.

Нонуштадан кейин уйдагилар билан хайр-хўшлашиб чиқдим-да, машинага ўтирдим. Ҳайдовчимиз Қутбиддин уловни масжид томонга йўналтирди. Нурафшон қуёш барчага "Омад ёр бўлсин сизга", - дегандек ёғдуларини сочиб турибди.

Машина Имом ал-Бухорий мажмуаси ёнига келиб тўхтади. Худога беадад шукурлар бўлсин: ушбу маскан бугунги

кунда нафақат мамлакатимиз аҳли, балки бутун жаҳон мўмин- мусулмонлари учун табаррук зиёратгоҳга, юртимизнинг эса энг кўркам, энг обод манзилларидан бирига айланиб қолди. Юртдошимиз бўлмиш азиз инсоннинг, беназир муҳаддиснинг номига, шаъни-шухратига муносиб маъвога айланди.

Бу ерга ҳар куни минг-минглаб зиёратчилар келиб кетишмоқда. Бугун ҳам ҳар кунгидек зиёратчилар гавжум. Дарвозага яқинлашар эканман, қишлоғимдан келган оқсоқолларга кўзим тушди. Хурсандлигимга хурсандчилик қўшилди.

Ширинбой бобо, Файзулло бобо, Норбой бобо, Муҳаммад бобо, Худойқул бобо ва Мўмин боболар, шунингдек уларга ҳамроҳ бўлиб келган укам Бадриддин билан қучоқ очиб кўришдим. Соқоли-ю салласи ўзига хўп ярашиб турган Ширинбой бобо гап бошлади:

- Бу ишлар мўъжиза бўлибди, мўъжиза. Ҳамма жойни айландик, бобони зиёрат қилдик. Масжидга кириб икки ракат намоз ўқидик. Бу мажмуани қуришда иштирок этган барча-барчаларнинг ҳаққига дуо қилдик. Гапнинг лўндасини айтганда, подшоҳимизга раҳмат, мингга кирсин. Бундай қурилиш қилиб, халқи учун жон куйдириш ҳамма подшоҳнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ростини айтсам, кўзларимга ишонмайман. Чунки бу кўзларим чиройлик масжидларнинг бузилиб, ер билан яксон бўлганларини кўрган. Бир кишининг уйдан диний китобнинг бир варағи топилса, сен мулласан деб сургун қилганларини кўрган... Ҳозир эса, бунинг акси. Бу ердаги китоб дўконига кирдик, хоҳлаган диний китобингиз топилади.

Ширинбой бобо завқланиб гапирар, бошқа мўйсафидлар у кишининг гапини маъқуллаб турарди. Уларнинг юзи-кўзидан бизнинг ҳам фикримиз айнан шундай деган маънони ўқиш мумкин эди. Боболар билан хайрлашиб мажмуа дарвозасидан ичкарига кирдим ва чап томондаги китоб дўконига бурилдим. Диний китоблар билан безаниб турган бу дўкон одамлар билан гавжум. Фахриддин билан Асомиддин қўлиқўлига тегмай савдо қилиб туришибди.

Китобхон харидорлар кўплиги учун дўконимиз торлик қилиб қолгани сезилди. Зиёратчилар учун қулай бўлсин де-

ган мақсадда китоб дўконини кенгайтириш фикрини кўнгилга тугдим.

Бугун эзгу янгиликлар, хурсандчиликлар куни экан. Идорага киришим билан котибимиз Раҳматулло:

- Тошкентдан сим қоқишди, "Бухорий бобом" деган китобингиз нашрдан чиқибди,- деди.

- Эй шундоқми, мени жуда хурсанд қилдингиз,- дедим кўнглим тоғ бўлиб.

Ҳа, бугун хурсандчилигимга хурсандчилик қўшилиб кетаяпти. Ҳар гал шундай. Қуръонни хатм қилиб, Бухорий бобога бағишлашим арафасида жуда кўп хурсандчиликка дуч келаман.

Хона деразасидан ташқарига қарар эканман, Ширинбой отанинг болдай ширин сўзлари ёдимга келди. У айтгандай, мен ҳам кўзларимга ишонмасдим. Яқин-яқингача ҳам бу жойлар қандай эди... Худди бу хушманзара маскан, бу поклик ва ибодат макони, мана бу қасрларга ўхшаш иморатлар бир кунда не бир эртаклардан келиб қолгандек...

Бир маҳал эшик очилди-ю, қадрдон дўстим, вилоят бош меъмори Мусо ака кириб келди. Раҳматулло дамлаб кирган чойни баҳам кўриб, суҳбатлашиб ўтирдик. Мусо ака лавозим ва мартабаси баланд бўлса ҳам, табиатан камтар, кўнгли очиқ одам. Унга меҳрим ўзгачалиги, иккимизнинг қалин дўст бўлиб кетганимиз боиси шундан.

- Домла, мен шунча йил қурувчилик қилиб, бирорта бинони бу қадар тез ва сифатли қурилганини кўрган эмасдим,- деди Мусо ака.

- Ҳозир ҳам мажмуага кириб келаяпман-у, хаёлимда қурилиш тугамагандай, зиёратчилар ҳашарга келган одамлардай... Ўзбекистонимиз мустақил бўлгач, ҳақиқий қудратли давлатга айланганини мана шу мажмуанинг ўзи намоён қилиб турибди. Қурилиш бошқаларга оддий бир ҳол бўлиб кўринса-да, аслида жуда нозик иш. Айниқса, мана бундай мажмуалар қурилиши. Чунки бу жойда ҳам кўп қурилиш ташкилотлари ишлайди. Ҳаммасининг ишини мувофиқлаштириб иш ташкил қилиш осонмас.

Мусо ака гапираяпти-ю, хаёлимдан табаррук бобомизнинг ҳаётлари билан боғлиқ таъсирли воқеалар, у зотнинг вафотлари, Шўролар даврида қабр атрофининг харобага айланиши, Истиқпол офтоби етгач юз берган муаззам ўзгаришлар бирма-бир ўтаверади. Муҳтарам Юртбошимизнинг ташаббуслари билан бошланган бу қурилиш кейинчалик у кишининг бевосита раҳбарликлари остида давом этди. Президентимизнинг бир неча бор келганларини, таниқли давлат арбобларининг мажмуани ўз вақтида битишига қўшган ҳиссаси, ўша вақтдаги вилоят ҳокими Алишер Мардиевнинг бир келганда ёмғирда қолиб усти-боши хўл бўлгани, қурилишнинг аввалидан охиригача туриб берган, қишда қору совуқ, баҳор билан кузда ёмғиру пой, ёзда чангу иссиққа бардош бериб ишлаган ҳоким ўринбосари Анвар Ризаевич, вилоятдаги қатор ташкилотларнинг раҳбарлари, азамат, қўли гул қурувчи усталаримиз ҳамма-ҳаммаларини чуқур эҳтиром билан эслайман.

Ҳануз ёдимда. Кунларнинг бирида қор, устидан ёмғир ёғиб, ҳамма жой лой бўлди. Анвар ака оёғида туфли, лой оралаб бўлаётган ишларни кузатар эди. Салом бериб, олдига келганимда оёқларимдаги резина этикларни кўриб, "Буни боплабсиз, домла", деб кулди. Кейин у кишига ҳам этик олиб келишди. То баҳорнинг ёмғирлари ўтгунча резина этик билан лой кечиб юрдик.

Улар ана шунақа асил одамлар. Ўзбек тарихининг бурилиш нуқтасида яшаш насиб этган, зиммаларидаги буюк масъулиятни, илгари сурган ҳар бир режа, амалга оширган ҳар бир эзгу ишлари ватан ва миллатнинг бундан буёнги тақдирини учун бағоят муҳим эканлигини чуқур ҳис этиб, ҳаракат қилаётган замондошларимизнинг илғори, пешқадами сифатида ҳар қанча эъзоз этишга муносибдирлар.

- Келинг, Мусо ака, ғойибона Президентимизнинг ҳақиға, шу азиз масканни барпо этишда қатнашган барча инсонларнинг ҳақиға, бир дуо қилайлик,-дедим. Иккимиз узоқ дуо қилиб, қўлимизни юзимизга тортдик.

- Домла, жуда ҳам яхши суҳбатлашдик, энди чиқиб ҳавлини айлансак, ҳазратни зиёрат қилсак, кейин менга рухсат берсангиз,-деди Мусо ака.

- Ниятингиз холис экан, Мусо ака, -дея гап бошладим. — Менинг бир одатим бор. Қуръонни вақтим бўлганда ўқийвераман, қачонки хатм қилсам, Бухорий бобомнинг руҳларига бағишлайман. Сиз бугун хатм қилган вақтимда тўғри келдингиз. Ҳозир иккимиз чиқиб шу хатмни бағишлаймиз.

Мусо ака билан суҳбатлашиб, мақбара ёнига етиб келдик. Мақбара атрофида зиёратчилар гавжум. Мулла Абдужалил келган зиёратчиларга Имом ал-Бухорий тарихларини гапириб, Қуръон тиловат қилиб турибди. Биз Мусо ака билан зшиқдан пастга, яъни ҳазратнинг қабри ёнига тушдик. Супачага ўтириб, хатми Қуръон савобини бағишладик.

Қуръони карим хатм этилган кун эрталаб Мусо ака билан қилган суҳбатимиз кўнглимда кўп вақтки пайдо бўлган муродимга қувват берди: бир рисола тузиб, табаррук бобомиз турбати осуда макон билан боғлиқ воқеаларни баҳоли қудрат баён этишга жазм қилдим.

МУБОРАК САФАР

1990 йил Самарқанд вилояти раҳбари Пўлат Абдурахмонов зиёратга келди. Иймонли, эътиқодли, ихлосманд киши эканлиги сўзларидан, хатти-ҳаракатларидан билиниб турар эди.

Суҳбат давомида ёғоч ўймакорлиги билан қурилган мақбарани ғиштдан салобатли қилиб қайта қуриш ва кошинлар билан безатишга келишиб олдик. Кўп ўтмай иш бошланиб кетди. Ўша йили Ўзбекистондан 500 кишига ҳаж сафарига бориб келишга имкон берилди. Неча-неча аждодларимиз орзу қилиб етолмаган бу имкон, бу имтиёздан баҳраманд бўлганлар орасида мен ҳам бор эдим. Яратган Парвардигорга қайта-қайта шукроналар айтиб, ҳаж арконларини бажариб қайтдим. Маккаи Мукаррама, Мадинаи Мунавварадаги ободончиликни кўриб яна кучимга-куч, ғайратимга-ғайрат қўшилди.

Мақбара қурилиши жадал давом этиб турган пайтлар. Баҳорнинг илиқ шабадасидан кўнгиллар ҳузур туйган, заминни чангалда тутган музлар эриб, ирмоқлар бийрон-бийрон

сўзлашга тушган кунлардан бири эди. Ўзбекистон Республикаси раҳбари Ислом Каримов зиёратга келдилар. Мақбара ёнида Қуръон тиловат қилинди.

Ислом Каримов масжид ҳовлисини айланар экан:

-Домла, мен бу ерга нима қилиб берай?-деб сўрадилар.

Мен эса:

-Вилоятимиз раҳбари барча ишларда кўмак бериб турибдилар, раҳмат,- дедим.

Юртбошимиз ташқарида йиғилиб турган қишлоқ аҳли билан ҳам учрашув ўтказдилар.

Меҳмонларни кузатиб, ҳужрамга кирдим. Ислом Каримовнинг суҳбатларидан кейин қушдек енгил бўлиб қолган эдим. Ўзбекистоннинг ҳеч бир раҳбари бу жойга зиёратга келмаган. Яна у кишининг "Нима қилиб берай?" дейиши кишини тўлқинлантиради. Ростини айтсам, ўша куни икки ракат намоз ўқиб, Ислом аканинг ҳақиқа кўп дуолар қилдим.

1991 йил Ислом Каримов "Ўзбекистон Республикаси мустақил бўлди" деб эълон қилди. Мен бу гапни ҳеч ўзимга сиғдира олмас, қадри олий ушбу янгиликка сира ишона олмасдим. Наҳотки, таъқиқлардан иборат тузум, қувғинлар, сургунлардан ташкил топган салтанат, муборак китоблардан осий гулханлар ясаган, муқаддас қадамжолар, масжидларимизни харобага, овлоққа айлантирган золимлар давлати йиқилди-ю, бизнинг миллат ҳам ҳақиқий ҳурриятга восил бўлди?

Ҳаётнинг давоми бу гапнинг нақадар тўғри эканлигини кундан-кун исботлаб берар эди. Алҳамдулиллоҳ, биз мустақил бўлдик!

1992 йил масжидда ўтирган эдим, телефон жиринглаб қолди. Бир киши ўзини Президент девонидан эканлигини, мен тезда паспортимни олиб, Тошкентга етиб боришим даркорлигини, Президент билан Саудия Арабистонига, Макка шаҳрига сафарга чиқишимни айтди.

Шундай қилиб, Президентимиз бошчилигида катта делегация аъзолари сафида мен ҳам Саудия Арабистонига йўл олдим. Самолётда кетар эканмиз, Ислом Абдуғаниевич биз ўтирган салонга келдилар. Ҳамма билан қўл бериб кўриш-

дилар. Менга навбат келганда қўлларимни қисиб, “Хурсанд-мисиз”, дедилар. Мен табассум билан хурсандлигимни изҳор қилдим.

Биринчи кун Жидда меҳмонхонасига жойлашдик. Иккинчи кун Маккага йўл олдик. Масжидул-ҳарамга кирар эканмиз, Каъбатуллоҳ атрофини икки қатор миршаблар ўраб турарди. Зиёратчилар миршаблар ортидан зиёрат қилар эди. Биз эса, Каъбани етти марта айланиб, ҳар айланишда Ҳажарул-Асвадни ўпиш шарафига муяссар бўлдик. Каъбанинг эшиги очилди, ҳаммамиз Каъба ичига кирдик, икки ракат намоз ўқиб, неки мақсадларимиз бўлса, яратгандан сўрадик. Президентимиз ҳам икки ракат намоз ўқидилар. Кейин билсам, у киши Каъбанинг ичида, “Халқимизни фаровон, юртимни тинч қил, мустақиллигимиз абадий бўлсин”, деб дуо қилган эканлар. Сафо билан Марва тоғига чиқдик. Икки тоғ орасида югурдик. Шом намозини ҳаммамиз ўша ерда ўқидик.

Кейин Мадинага бордик. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг меҳробларида намоз ўқидик. Юртбошимиз бу ерда ҳам намоз ўқидилар.

Самолётда қайтар эканман, Ислоҳ Каримовнинг “Хурсандмисиз?”, деган сўзларида нақадар кўп маъно борлигини англадим.

ЎЗБЕКИСТОН – ДАҲОЛАР ЮРТИ

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин дастлабки кунларданоқ миллатимиз тарихи ва жаҳон илму фани тараққиётига улуғ ҳиссалар қўшган алломаларимизнинг ҳаётлари, қолдирган бебаҳо илмий меросларини ўрганиш, уларнинг ҳурматларини ўрнига қўйишга алоҳида эътибор қаратилди. Турган гапки, ҳазрат Имом ал-Бухорий ҳам юксак эъзоз муносиби бўлган ана шу табаррук зотларнинг олдинги сафида эдилар. Яъниким, Ватанимиз узра озодлик офтоби чарақлаган илк кунлардан бошлабоқ бузрукворнинг хоки осуда бўлган манзилга Имом ал-Бухорийнинг хизматлари ва обрўсига муносиб мажмуа барпо этиш фикри пайдо бўлган эди.

1993 йил Лондондаги Оксфорд университетининг ислом маркази Самарқанд шаҳридаги Имом ал-Бухорий зиёратгоҳи мажмуасининг лойиҳаси ҳақида илмий-амалий конференция ва лойиҳага танлов эълон қилди. Унда германиялик меъмор Бодарош ғолиб чиқди. Аммо лойиҳа лойиҳалигича қолиб кетди.

Президентимиз бир сафар Самарқандга келганларида у кишини биз Амир Темури мақбараси ёнида кутиб олдик. Шунда Президент мандан:

- Имом ал-Бухорий масжидида нима гаплар бор, иш кетаяптими?-деб сўради.

- Ишлар сустлашиб қолди,- деб жавоб бердим.

- Оксфорд университети танлов ўтказди, лекин натижа йўқ,- деди Пўлат Абдураҳмонов.

- Оксфорд университети ўз йўлига. Биз ўзимиз ҳам миллий услубда жаҳон андозасига мос қилиб қураимиз,-дедилар Имом Каримов.

Қалбимдаги умид мустаҳкамланди, демак Президентимизнинг режасида масжидимизни ободонлаштириш, янги янги қурилишлар қилиш бор экан.

1997 йил 29 апрел куни эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида"ги қарори чиқди.

1997 йил декабрда вазирлик ва ҳукумат идоралари раҳбарларидан иборат комиссия келди. Масжид атрофидаги барча биноларни кўздан кечириб, ҳаммаси бузилиши керак, деган фикрга келишди. Масжиднинг ўзи ҳам XVI асрда қурилган, бир томони чўккан ва деворларига путур етган эди. Шу сабаб уни бузиб, янги масжид қуришга қарор қилинди. Жума кунлари йиғилган намозхонларга комиссия фикрини билдирдик. Баъзи бир намозхонлар иккиланиб, иштибоҳга ҳам боришди.

1997 йил 28 декабрь куни қор ёғиб турганига қарамасдан, "тирик девор" деб аталган гулларни масжид ҳовлисининг қибла томонига жойлашган боққа кўчат қилдик. Чунки бу ерда бузиш ишлари давом этар, гуллар эса техникаларга ҳалал берар эди.

4 февраль куни Маданият ишлари вазирлиги ҳузуридаги бош илмий-ишлаб чиқариш бошқармаси бошлиғи Ботир Мансурович, лойиҳа бош меъмори Абдуқаҳҳор Турдиев, бошқарма лойиҳалар ва ишлаб чиқариш бўлимининг бошлиғи Қаҳрамон Тошхўжаев, бўлим бош мутахассиси Фахриддин Абдусаломов, Тошкент лойиҳа институтидан Тоҳиржон деган вакил келишди. Ўша куни меҳмонлар, вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари Анвар Ҳасанов бошчилигидаги қурилиш ташкилотлари раҳбарлари иштирокида йиғилиш ўтказилди.

Йиғилишда лойиҳа асосида олиб бориладиган қурилиш-монтаж ишларига ҳозирлик: ер майдонини қурилишга тайёрлаш, янги барпо этиладиган биноларнинг жойларини аниқлаш ва бошқа масалалар ҳақида гаплашиб олинди. Ботир Мансурович бўлғуси мажмуанинг қурилиш жараёнида талаб этиладиган ҳужжатларни расмийлаштириш, иш тартиблари ва бошқа муҳим масалалар тўғрисида қисқача маъруза қилди.

Лойиҳанинг бош меъмори Абдуқаҳҳор Турдиев лойиҳани пудратчи ташкилотлар раҳбарларига таништирди. Анвар Ҳасанов барча ташкилот раҳбарларига биринчи навбатда қилиниши керак бўлган ишлар муддатларини белгилаб, топшириқлар берди. Шундан кейин бутун раҳбарият ўзларини қизиқтирган саволлар билан лойиҳа муаллифига мурожаат қилди ва қониқарли жавоблар олишди.

Йиғилишдан кейин ҳаммамиз бошланган иш қандай кетаётганини бориб кўрдик ва фикр алмашдик. Қор ёғмаса-да кун совуқ, ҳамма жой бузилган, шу сабаб тартибсиз бўлиб қолган ҳовлида юриш қийин, унинг устига эриган қор ҳамма жойни лой қилган. Иш эса ҳар кунгидек режим асосида кетмоқда эди.

20 февралда қаттиқ совуқ бўлди. Ер музлади. Сўнгра эса неча кунлардан бери булутлар орасида яшириниб юрган қуёш жамолини кўрсатди. Қуёш жамолини кўргач, музлар ҳушини йўқотиб, сувга айлана бошлади.

Ҳовлининг бир четида гулхан ёқилган. Совқотган ишчилар гоҳи-гоҳида икки-уч дақиқа гулхан атрофида исиниб, яна ишларини давом эттиришади. Мени ҳам совуқнинг қаттиқ-

лиги гулхан атрофига боришга мажбур қилди. Қўлимдан ўтган иссиқ бутун баданимга тарқади. Атрофга назар соламан: ҳамма жой бузилган. Ким нима иш қилаётганини билмай ҳам қоласан киши. Тавба, дейман ўзимга-ўзим. Бу иш шу ҳолатда қолиб кетса нима бўлади? Лойиҳада кўрсатилган мажмуа жуда ҳам улкан-ку. Наҳотки, ўша афсонавий иншоотлар шу жойда қад кўтарса. Менинг хаёлимни Абдужалилнинг "Домла, совқотдингизми?" деган гапи бузди. Мен эса, саволига савол билан "Ўзингиз-чи?" деб кулдим. Абдужалил ҳам кулгандек бўлди-да, қўлларини иссиққа тоблади.

- Домла бир савол бор эди,-деди мулойимгина.

- Қани, сўранг-чи...

- Мақбара атрофига қуриладиган айвон пойдевори техника билан ковланмоқда. У ердан битта суяк чиқди. Нима қилайлик?

- Одам суяги чиққан бўлса, техника билан ковлатмаслик керак. Қўл билан секин ковлаб, чиққан суякларни тоза матога солиб, қабристонга кўмиш керак,-дедим. – Қани, бориб кўрайлик-чи.

Оёғимдаги резина этик гоҳо-гоҳо лойга ботиб юришимни қийинлаштирар, совуқ эса қўлларимни бир зумда музлатиб, ортингга қайт, дегандек бўлар эди. Атрофдаги қурувчилар бу совуқни писанд қилмай, кўтаринки бир кайфиятда ўз зиммаларига юклатилган вазифаларини аъло даражада бажариб турибдилар. Уларнинг ғайратига боқиб, "Шу ҳолатда қолиб кетса нима бўлади", деган фикримдан асар ҳам қолмади. Демак, ҳаммининг мақсади битта: қурилажак мажмуани ўз муддатида топшириш.

Мақбара ёнига бордик. Ҳақиқатан ҳам техника пойдевор ўрнини ковламоқда. Ана, кучли темир қўлларини яна ерга қадади ва пастдан тупроқ олиб, бизнинг ёнимизга ташлади. Тупроқларга араллашиб ётган бир калла суяги юмалаб, олдимга келди, юз қисми менга қараган ҳолда тўхтади. Ростини айтсам, сесканиб кетдим. Хаёлимда калла суяги менга: "Домла, қўл билан секин кавлатсангиз бўлмайдими, биз бу жойда жуда кўпчиликмиз", дегандек бўлди. Мен техника бошқарувчисига имо қилиб, ишни тўхтатишни буюрдим.

Анвар Ризаевични излаб топдим-да, бу ердан одам суяги чиқаётганини, техника ёрдами билан кавламасдан, қўл кучи билан кавлашни ва чиққан суякларни матога солиб, қабристонга кўмиш даркорлигини айтдим. У киши мени тушунди-да, қўл билан ковлансин, деган буйруқ берди. Шоҳмирза акага чиққан суякларни авайлаб кўмишни айтдим. Натижада бу ерда беш қават қабр жойлашганлиги аниқ бўлди. Демак, аждодларимиз бўлмиш мўминлар Имом ал-Бухорий ёнида бўлайлик деб, ўзларини шу қабристонга қўйишларини васият қилишган бўлса ажаб эмас.

1 март. Баҳор келган бўлса ҳам бугун қор ёғди. Қишнинг ҳеч кетгиси йўқ. Совуқнинг қаршиликларига кўникаб кетган қурувчи усталар ҳеч нарса билмагандай ғайрат билан ишляпти.

Мажмуа кундан-кунга ўз қоматини кўрсата бошлади. Кўп ердан минглаб ҳашарчилар ишлади. "Бирлашган ўзар" деганларидек, иш режа асосида бориб, мажмуа ўз муддатида фойдаланишга топширилди.

АРМОНЛАР УШАЛГАН КУНЛАР

Бу йўллардан ал-Бухорий ўтганмилар?

Юмуш билан Самарқандга борган эдим, нимадир бўлиб ишларим битмади. Бундай пайтлар одамнинг асаблари тارانглашиб, ҳеч нарса ёқмай қолади. Кун жазирама иссиқ бўлгани учун шамол тандирдан чиқаётган аланга каби юз-кўзингни куйдиради. Машина ҳам жуда секин, имиллаб юраётгандек бўлади.

Мана, Даҳбет қўрғонига ҳам етиб келдик. Марказда жойлашган, салобат тўкиб турган катта хонақоҳ нигоҳимни ўзига тортди. "Тўхтанг!" дедим ҳайдовчига. Машина йўл четида тўхтади. Бу ерда ўз замонасида тариқат аҳлининг устози бўлган комил пир Маҳдуми Аъзам ҳазратлари ётибди. Атрофида авлодлари, шоҳу шаҳзодалар мадфунлар. Улар ҳам ҳаётлик даврларида ўз замонасининг муносиб кишилари бўлганлар. Бу дунёда шоҳ ҳам, гадо ҳам ўтади. Аммо ўтиш билан ўтишнинг фарқи бор. Мен нима учун шу ерда тўхта-

дим? Нима учун бу азизларни эслаяпман? Демак, улар ўз даврларида кишиларнинг кўнглини қолдирмаган, дилларини оғритмаган, фақат яхшилик қилган, яхшилик! Шу сабаб, Аллоҳ таборака ва таоло менинг қалбимга у кишиларни эслашни солгандир. Бу дунёга ҳеч ким устун бўлолмайди. Ўлим ҳаммининг ёқасидан ушлайди. Кўп қатори менга ҳам "Навбат сенга келди", деб қолади. Шундай экан, оғир кунларга ҳам, яхши кунларга ҳам сабр билан, кишилар дилларини хушнуд этиб, фақат яхшилик қилиш билан яшамоқлик керак. Шогирдимиз Бақоний бир тўртлигида бу хусусни яхши ифода этган:

*Бир кун ўлим келиб қолар тўсатдан,
Жон ҳам чиқар ўшал замон жасаддан.
Сабру бардош билан яша, сақланиб –
Кибру риё, ёлгон, ғийбат, ҳасаддан.*

Қайси бир замонда, Даҳбет кўрғонида иноқлик-иттифоқлик жуда яхши тамойил бўлган экан. Рамазон ойи келганида кишилар новвойга: "Менга бир кунга шунча нон керак", қассобга: "Менга бир ҳафтага шунча гўшт керак", нишолда сотувчига: "Менга ҳар куни шунча нишолда керак", деб буюртма берар эканлар. Моҳи Рамазон мобайнида бу буюртмаларни новвой ҳам, қассоб ҳам, нишолда сотувчи ҳам бажариб, ўз маҳсулотларини кишилар хонадонига олиб бориб берар эканлар. Ҳисоб-китоб Рамазон ойи тугагач қилинар экан. Бу ўша даврлардаги одобу ахлоқнинг, меҳру оқибатнинг ниҳоятда баланд даражадалигини билдиради. Назаримда, ана шу одоб қоидалари мустақиллик туфайли қайтиб келаётгандек... Замини, пойдевори миллийликдир, миллий одоб-ахлоқ, санъатимиз, урф-одатларимиз, қўйинги, Юртбошимизнинг саъй-ҳаракатлари, илгари сурган ғояларининг бари миллатимизнинг қадр-қимматини баланд кўтариш ғамиташвиши билан йўғрилган.

Имом ал-Бухорий мақбараси ва масжидини таъмирлаш ҳамда бу ерда қадимий миллий меъморчилик анъаналари билан уйғунлашган замонавий иншоотлардан иборат бетакрор муҳташам ёдгорлик мажмуини барпо этиш ҳақида ҳуку-

мат томонидан қарор қабул қилинишининг ўзи Ўзбекистонда миллий, диний қадриятларнинг ривожига қандай аҳамият берилаётганини намоён этиб турибди.

Қуръон ўқиб, шу ерда ётган азиэлар руҳониётига бахшида қилдим. Энди машинада кетар эканман, олдинги ҳолатим ўзгариб, таъбим хиралиги тарқалгандек эди. Нимагадир ҳар бир учраган одамга яхшилик қилгим келар эди. Бухоро йўлидан Челак тумани томонга бурилдик. Олдинги ҳолатимдан асар ҳам қолмаган, куннинг жазирама иссиғи ҳам таъсир қилмасди. Теварак-атрофни кузатаман. Челак томонга кетаётган йўлда ўзгариш катта... Йўллар кенгайтирилган, қарама-қарши келаётган машиналар бир-бирларига халақит бермаслиги учун йўл ўрталарига қўйилган махсус тўсиқлар километрларга чўзилиб кетган. Айниқса, Шаҳоб канали устига қурилган кўприк ёнига яна битта қўшимча кўприк қурилганлиги йўловчилар учун катта енгиллик бўлди. Шаҳоб каналидан ўтганда, ўнг қўл томондаги чойхона кўзимга жуда яхши кўриниб кетди. Чунки мен чанқоқман, у ерда бўлса, кишилар бир-бирларига чой узатишиб, ором бахшида этаётирлар. Менинг борадиган жойим яқин. Озгина сабр қилсам, етиб оламан. Аммо бу йўлдан қанча-қанча мусофирлар, манзили узоқлар ўтади. Улар куннинг бундай жазирамасида йўлда юришга қийналиб қолишади. Шундай экан, йўл четида соя-салқинли чойхоналарни кўлайтириш керак, деган фикр хаёлимдан ўтади.

Ям-яшил дарахтлар гўёки бизни ўз соясига чақираётгандек бўлади. Бир-биридан чиройли бу дарахтлар йўлнинг ҳуснига ҳусн қўшиб турибди. Кун иссиқ бўлгани учун янги ётқизилган асфальт тафти димоғимга урилди. Узоқдан йўл ишлари билан машғул бўлган йўлсозларга кўзим тушди. Офтоб повуллаб турибди, бунинг устига қайноқ асфальтнинг ҳарорати... Лекин фидокор инсонлар эса жонларини жабборга бериб, тер тўкиб меҳнат қилаётирлар. Бундай меҳнатнинг қадрига етган ҳайдовчи бормикан? Ҳеч ким машинасидан тушиб, "Ҳорманг, азаматлар" деганмикан? Юк машиналарида қовун-тарвуз ёки помидор-у узум ташиётган деҳқонлар ўз маҳсулотларидан йўлсозларга улашганмикан? Бу савол-

лар мени ўйлантириб қўйди... Бундай оқибат намуналари камайиб кетганидан таассуф туйдим. Ахир бизнинг ота-боларимиз йўл устида бўлса ҳам, иш қилаётган кишига “Ҳорманг”, деб ўтган-ку. Бу оддий сўз чарчаб турган кишиларга куч-қувват ато этган, кўнглини шод қилиб, руҳларини кўтарган. Нима учун бугунги кунда бу сўзни унутиб қўймоқлигимиз керак. Инсон-инсонга ғанимат. Инсон-инсоннинг кўнглини олмаса, ким олади? Йўқ! Бу сўзни жорий қилиб, халқимизга ўргатишимиз керак. Бу фикрлар машинани тўхтатишимга сабаб бўлди. “Шу ерда тўхтанг!” – дедим ҳайдовчимиз Жайловга. У ҳайратланиб, машина тезлигини пасайтирди ва йўл четига тўхтар экан: “Нима бўлди, иссиқдан бошингиз айландими?” – деди меҳрибонлик билан. Машинадан тушар эканман: “Йўқ, жазирама иссиқда тер тўкиб меҳнат қилаётган йўлсозларга ҳорманглар демоқчиман”, – дедим-да, машина эшигини ёпдим.

Янги асфальт устида юрар эканман, беихтиёр йўлсозларнинг ишларини кузатиб кетдим. Янги-янги техникалар ишламоқда, кўринишидан чет элдан келтирилганга ўхшайди. Келишган бир йигит йўлсозларга нималарнидир ўргатмоқда, ҳаракатлари енгил, шинам, чапдаст. Йўлсозларнинг пешонасидан оқаётган терни артишга ҳам қўллари тегмаяпти, устидаги кийимлари сувга тушгандек ҳўл бўлиб кетган. Уларнинг ниятлари битта, ўзларига топширилган вазифани муддатидан кечиктирмай, ҳалол-покиза қилиб бажариш. “Ассалому-алайкум, ҳорманглар!”, дедим. Улар мен томон бурилиб, саломимга алик олишди, “Бор бўлинг”, дейишди. Йўлсозлар билан қўл ушлашиб кўриша бошладим. Улардан биттаси қўлларини тутмасдан биллагини тутди, шунда мен:

- Нима учун қўлингизни тутмаяпсиз? – дедим.

- Домла қўлларимиз чанг, узр, – деди қизариб.

- Мен атайлаб қўлларингизни ушлайин деб келдим. Сиз қўлингизни мендан яширманг. Бу чанг юққан қўлларингиз қанча-қанча йўловчиларнинг оғирини енгил қилмоқда. Шу сабаб бу қўллар биз учун табарруқдир. Келинг, қўл ушлашиб кўришайлик.

Йигит менинг гапимдан мамнун бўлиб, қўлларини қўлимга қўйди.

Йўлсозларга ўз маслаҳатларини бериб, иш кўрсатиб юрган йигит ўзини Самарқанд вилоят йўл қурилиши бошқармаси бош муҳандиси Камолиддин Азизов, ёнидаги ўртоғини эса Самарқанд йўлларидан фойдаланиш бошқармаси бошлиғи Асламжон деб таништирди.

- Имом ал-Бухорий ҳазратлари таваллудининг 1225 йиллигига тайёргарлик кўриш ҳамма жойда қизғин кетмоқда,- деб гап бошлади Камолиддин.- Биз йўлчилар ҳам ўз зиммамиздаги вазифани кўнгилдагидай адо этиб, замон талабига мос, кенг йўл қуриш ҳаракатидамиз. Токи, ҳазрати Имомнинг юбилейига ташриф буюрган хорижлик меҳмонлар олдига қизариб қолмайлик. Юбилейдан кейин ҳам зиёратга келганларнинг сафарлари баҳузур бўлсин. Ишимизни Германиядан келтирилган асфальт ётқизгич ва зичлагичлар анча енгил қилиб, иш сифатини ҳам оширди. Бизда энди битта муаммо қолди: у ҳам бўлса, асфальт заводларини янгилаш. Шу муаммомизни ҳам ечиб олсак, мана бу ишлаб турган чарчамас отларимиз билан энг сифатли йўллар қуриш имконига эга бўламиз.

Камолиддиннинг гапини йўл четига тўхтаган асфальт зичлагичнинг овози бўлди. "Мен – ҳозир", дегандек ўша томонга югуриб кетди.

- Домла, кечирасиз, ишчиларимизнинг бир саволи бор экан,- деди у қайтиб келгач.

Ҳалигина мен билан қўл бериб кўришишга тортинган йигит ютиниб-ютиниб гап бошлади:

- Сиз келсангиз бир нарсани сўрамоқчи эдик: Имом ал-Бухорий ҳазратлари шу йўллардан юрганмикин?

Бу йигитнинг саволи мени қизиқтириб қўйди. Илгари бу ҳақда ўйламаган эканман. Саволнинг жавобини ҳамма кутмоқда эди.

- Аниғини билмадиму, аммо Имом ал-Бухорий ҳазратлари бу йўллардан юрган бўлсалар сиз шоввозлар ҳадис илмининг сардори бўлган улуғ зотнинг излари қолган йўлларни мустаҳкам, абадий қоладиган йўл қурмоқдасизлар. У киши

бу жойларда юрмаган, яъни ўтган замонларда йўл бошқа тарафдан ўтган бўлса ҳам сиз пешона тери тўкиб қураётган бу йўлдан зиёратчилар, турли мамлакатларнинг раҳбарлари ўтади. Олиму алломалар ўтади. Сиз танлаган касбингиздан ҳар қанча мамнун бўлиб, фахрлансангиз арзийди, - деб жавоб қилдим.

Сухбатимиз анча вақт давом этди. Сўнгра уларнинг вақтларини олмай, деб узр сўрадим-да, ортимга қайтдим.

Машинага чиқар эканман, кўнглим кўтарилган, руҳимда қандайдир куч пайдо бўлган эди. У куч мени яна ҳам ҳалим ҳолатга олиб келди, жуда катта иш қилгандек, ўзимча хурсанд бўлдим. "Ҳорманг", деган сўз фақатгина ишлаётган кишилар руҳини кўтармасдан, айтувчининг ҳам руҳиятини кўтаришини, асабларини жойига келтиришини, куч-қувват ато этишини англадим. Йўл-йўлакай ҳар бир учраган кишиларга "Ҳорманг", деб ўтаман, деган мақсадни кўнглимга тугиб қўйдим. Машина янги таъмирланган йўл устида бир текис кетмоқда. Мана, узунлиги 96 метр бўлган Оқдарё кўпригига ҳам етиб келдик. Унинг ёнига ҳам қўшимча кўприк қилинган. Дарёнинг суви ҳар йилгидан ҳам тўлиб оқмоқда. Бу азим дарёнинг тарихи узун. Бояги йигитнинг саволи эсимга тушди. Ҳақиқатан ҳам Имом ал-Бухорий бу йўллардан ўтганмикин? Бу дарёдан-чи? Балки ўша даврларда ҳам дарё худди шундай тўлиб оққандир. У пайтларда балки кўприк бўлмаган. Баҳор пайтлари дарё тошганида кишилар сувдан ўтолмай кўп қийналгандир.

Ҳозир дунёнинг қайси бурчига бораман десангиз, шароит бор. Йилдан-йилга илм-фан ва техника ривожланиб, кишиларнинг мушкулини осон қилмоқда. Бахтимизга диёри-мизда тинчлик-хотиржамлик боқий бўлсин.

Тувал бобо хизмати

Машина секинлаб, ўнг томонга бурилди. Катта дарвозадан ўтар эканман, беихтиёр нигоҳим тепаликка тушди. "Ҳар замонга - бир замон" деганларидек, бу тепаликни ҳам қачонлардир кишилар қўл меҳнати билан тиклаганлар. Душман

хавфидан огоҳ этувчи қўриқчилар шундай тепаликда ўтириб, атрофни кузатганлар. Балки Бухорий бобомизнинг ҳам меҳмон бўлиб келаётганлигини биринчи бўлиб шу тепадагилар кўргандир. Тепалик пастида айлангириб қурилган девор мрамрлари-ю, ёриткичлари бу ерни безаб турибди.

Йўлнинг икки томонини боғу-роғлар ўраб турганлигини кўриб қувонаман. Илгари ҳаммаёқ пахта далалари бўлиб, баъзан чангу тўзон кўтарилиб турар эди.

Йўлларнинг сифатли қурилаётгани машинанинг бир текис сузиб бораётганидан маълум. Йўллардан ўтаётган юк машиналари ва турли хил иш бажарадиган техникаларнинг шовқини ҳам ал-Бухорий ҳазратларининг тўйларига катта ҳозирлик кўрилаётганидан дарак бериб турибди.

Понг қишлоғидан ўтишим билан кўзимга ялт этиб масжид гумбазлари ташланди. Кўнглим яна нурафшонлашди. Нуронийлар чойхонасига етганимда ҳайдовчига тўхтаг, дедим. Машинадан тушиб масжид томон қарадим: во ажаб, бунча ҳам чиройли бўлмаса! Ҳар куни эътибор бермас эканман. Гўёки чет элга келиб қолгандек бўлдим. Хорижда кўриб ҳавас қилган масжидларим Худонинг изни билан бизнинг юртимизга келибди. Бугун барча ишни қўйиб, шу ерда ишлаётган усталарнинг ҳаммасига "Ҳорманг, азаматлар!" деб айланиб чиқаман.

- Ассалому алайкум, домла! Сизни кўриб югуриб келдим. Ҳозиргина бир чойнак аччиқ чой дамлаган эдим, - деди аликка ҳам қарамай чойхоначи Тувал бобо. Чой деган сўзини эшитиб, чанқаганим ёдимга тушди ва чойхона томон юрдик. Ҳовуз устидаги кўприқдан ўтар эканман, эсиб турган муздекина шабада танамни яйратди. Бир-бири билан суҳбатлашиб турган дарахтлар эса, "Хуш келибсиз", дегандек, шохларини оҳиста қимирлатиб кўяди... Чордона қуриб, дуо қилдик. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Тувал бобо бир пиёла чой узатдида, "Мен ҳозир", деб ўрnidан турди. Мен эса чойни ичиб, атрофга назар ташладим. Ҳамма жойга сув сепилган, ҳеч бир гард йўқ. Ҳавонинг тозалигидан тўйиб-тўйиб нафас олгинг келади. Баланд-баланд нақшинкор устунлар ва ҳар жой-ҳар жойга ўрнатилган чорпоярлар, кираверишга ёзиб қўйил-

ган "Нуронийлар чойхонаси" деган номга жуда-жуда мос ва муносибдир.

Тувал бобо иккита нон олиб келди-да, дастурхонга қўйди:

- Чойхонамизда қулайликлар кўп. Мана қаранг, иссиққина нон, ҳозиргина тандирдан узишди, -деди нонни синдирар экан.

- Шу ерда ишлаётганингизга неча йил бўлди?-сўрадим оппоқ соқолларига меҳр билан боқиб.

- Хўш, - Тувал бобо бошини сал кўтариб, бир дақиқа ўйла-ниб қолди:-14 йил бўлибди. Ишни сомса пиширишдан бошлаганман. Ҳозир эса фарзандларимга бош бўлиб юрибман. Кампирим, ўғилларим, келинларим ва набираларим - ҳам-малари шу ерда хизматда. Масжид ишлари бошланган давр-ларда бир куннинг ўзида бу ерда мингтадан зиёд киши ов-қатланди. Ўшанда кечалари ҳам ухлашга қўл тегмади. Қани, домла, нондан олинг.

Синдирилган нон ва чойнақдаги чой тугагунча суҳбатлаш-дик. Кейин Тувал бободан рухсат сўраб, ўрнимдан турдим. Ҳа, қариси бор уйнинг париси бор, деганларича бор. Етмиш-ни қоралаган Тувал бобо фарзандларига бош бўлиб, иш ўрга-тиб, ширин сўзи, хушмуомаласи билан инсонлар ҳордиғини чиқармоқда. Қани энди, ҳамма нуронийлар чойхоналарда Тувал бободек ўз файзлари билан хизмат қилса.

Ҳамманинг тилида Ҳазратнинг номи

Масжидга олиб борадиган пиёдаларга мўлжалланган йўлнинг ўрталарига гул экишга жой қолдирилган. Бу йўл ки-чик-кичик тахтасимон цемент қўймаларидан қурилган. Хал-қимиз "Инсоннинг қўли гул", дея бежиз айтмаган... Теварақ-да одам кўп, ҳамма ўз иши билан банд. Бироқ ҳамманинг кўнглидаги, руҳидаги кайфият бир хил, ҳамма улуғ бир ишда қатнашаётганидан мамнун, бахтиёр... Чап томондаги киши-лар бир-бирига чим узатиб, канал четини безамоқдалар. Яқинлашар эканман, улар орасида Челак тумани ҳокимининг қурилиш бўйича ўринбосари Тувалбой Умаровни кўрдим.

Ҳорманглар, ҳорманглар, - дедим баланд овозда.

- Бор бўлинг, бор бўлинг, - дейишди улар. Тувал Умаров чаққон ёнимга келиб:

- Саломат бўлинг, домла, - деб мен билан кўришди. Йигитлар билан баравар ишлаётганлиги юзи ва кийимлари чанглигидан ва пешонасидан тинмай тер оқаётганидан билиниб турарди.

- Бунча чимни қаердан олиб келдинглар?

- Чимни тумандаги жамоа хўжаликлари ҳашар йўли билан олиб келди, - деди ҳоким муовини юзидаги терни артар экан. — Аслида ҳозир чимни кўчат қиладиган вақт эмас. Аммо биз эринмасдан чимга қўлда сув қуйиб турибмиз. Шу сабабли чимлар томир олиб, кўкараётир. Мана бу жойга эса арпа экдик, бу вақтинчалик холос. Келгуси йил бу ерларни турли гуллар билан тўлдирамиз. Бобомизни зиёрат қилгани келган меҳмонлар гуллар ҳидидан баҳраманд бўлишади.

Бу томондаги кўкаламзорни эса Пойариқ туманилик ҳашарчилар барпо этмоқда. Ҳов, ана улар.

Ҳашарчилар томонга бордим:

- Ассалому-алайкум! Ҳорманглар!

- Ваалайкум ассалом! Саломат бўлинг, - деб пешвоз чиқди туман ҳокими Мадамин Шакаров.

У билан суҳбатдан бу ердаги чим ҳам ҳашар йўли билан келтирилганлиги, юбилей кунлари кўм-кўк бўлиб туришлиги учун ерга пол олиб арпа экилаётганлигини билдим. Суҳбатимиз қизиди. Гапимиз Имом ал-Бухорий ҳазратлари ҳақидаги ривоятга етганида Мадамин Шакаров гўёки бир нарса ёдига тушгандек менга: "Домла, бир илтимосим бор, ҳашарчи йигитларимиз чин ихлос билан, астойдил меҳнат қилишди. Уларни чақирсам, мана бу дарахт соясида Имом ал-Бухорий ҳазратлари тўғрисида гапириб берсангиз. Йигитлар ҳам дам олишади, ҳам улуғ бобомизнинг тарихидан хабардор бўлишарди", деди.

- Жуда яхши иш бўлар эди-да.

- Йигитлар, беш минут дам олайлик! Домла бобо сизларга Имом ал-Бухорий ҳазратларининг тарихидан гапириб бер-

моқчи,- деди ҳоким хурсанд овозда. Йигитлар бу гапни эшитиб, шаҳдам қадам ташлаб етиб келдилар. Уларнинг ихлос билан қараб турган кўзларига тикилиб гап бошладим.

Ҳашарчилар бузрукворимиз ҳазрат Бухорий ҳақидаги ҳикоямни жонқулоғи билан берилиб тинглашди. Сўзимни дуо билан якунладим:

- Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм. Эй, Худойим! Имом ал-Бухорийдек зотлар яшаб ўтган бу диёрда тинчликни барқарор қилгин, шу тинчлик соясида ҳаммамиз бир-биримиз билан иноқ-иттифоқчиликда ҳаёт кечиришимизни насиби рўзи қил. Омин, парвардигор! Қурилаётган иншоотларда иштирок этаётган барча-барчаларнинг, ҳашарчиларнинг, қурувчиларнинг, усталарнинг, ҳаммаларининг хонадонларига баракотларингни ёғдиргин. Омин! Ё Роббил аълабийн.

Ҳамманинг тилида ҳазрат бузрукворнинг исми такрорланган кунларга етганимдан шод эдим.

Инсоннинг қўли гул

Улар билан хайрлашиб яна йўлакка чиқдим. “Ҳорманлар”, деган сўзни айтганим сари руҳим янада равшанлашиб, оламнинг жамоли, одамларнинг дийдори чиройлироқ кўришиб бораётгандек бўлади.

- Ассалому алайкум, домла,-деди орқа томондан бир киши. Қайрилиб қарасам Самарқанд вилоят қурилиш бўлимида ишлайдиган, масжид қурилиши бошлангандан буён шу ердаги барча ишларни назорат қилиб турадиган йигит - Ботир Худойбердиев экан.

- Ваалайкум ассалом, Ботиржон, қани, шошилиб юрибсиз?

- Ҳа, соат учда ҳар кунгидек йиғилиш бўлади. Шунга бажарилган ишлар ва одамлар миқдорини ёзиб юрибман.

- Ундай бўлса, мен ҳам сиз билан юрсам, бугун шу ерда ишлаётганларнинг ҳаммасидан ҳол-аҳвол сўраб чиқмоқчиман.

- Жуда яхши, домла, - деди Ботир мени маъқуллаб. Ўз касбини севган бу йигит менга бу ердаги ишларнинг тез ва

соз бажарилаётгани ҳақида чуқур мамнунлик ила, завқланиб гапира кетди. Ҳалигина эшитганим "От изини той босар", деган мақол бу ўринга ҳам айни мос эди. Ботиржоннинг отасини яхши биламан, жуда ақилли инсон, яқинда ҳажга ҳам бориб келди. "Қуш уясида кўрганини қилади", деганларидек, ота-она яхши хулқ эгаси бўлса, ўша хонадоннинг фарзандлари ҳам ота-онадан андоза олар экан.

Канал устидаги кўприқда тўхтадик.

- Бу канални Самарқанд ирригация сув қурилиши трести қурди. Улар жуда катта меҳнат қилдилар. Таҳоратхонани ҳам шу ташкилот тикляпти, - деди Ботир.

Мен ҳамон Ботирнинг ортидан кетмоқдаман, ҳамма жой тупроқ. Оёқ кийимлари у ёқда турсин шимларга ҳам қум зарралари ўрнаб қолмоқда. Бизни участка бошлиғи Аҳмад Умрзоқов қарши олди. Ишчиларга Ботир ҳам, мен ҳам "Ҳорманглар", дедик. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг қурилишни кўздан кечирдик. Полга терилган гранит ва деворларга ёпиштирилган юқори сифатли девор плиталари эътиборимизни тортди.

- Бу ишларни Югославиянинг "Торсвик" фирмаси бажармоқда, -изоҳ берди Ботир, - иситгичларга қаранг, жуда бежирим, кўркам. Бу ерда бир вақтнинг ўзида 30 нафар киши таҳорат олса бўлади.

Сўнгра бирин-кетин ташқарига чиқдик.

- Хабарингиз бор, домла, -дея гап бошлади Ботиржон тулроқ кечиб кетар эканмиз, - бу жойларда бир неча хўжалик яшар эди. Уларга нариги қишлоқдан жой ажратдик. Самарқанд уй қурилиш бошқармаси бошлиғи Сатторов Рустам ака бошчилигида уларга пишиқ ғиштдан иморат солиб, ҳовли тўйлари ва бир неча невараларининг суннат тўйини ўтказиб бердик.

- Ҳа-ҳа, хабарим бор, - дедим Ботирнинг гапини тасдиқлаб, - ўша тўйда вилоят раҳбарлари ҳам иштирок қилган эди. Кўчган кишиларнинг ҳаммаси раҳбарлардан рози. Айниқса, уй-жойлари ўрнида масжидга тегишли иморат қурилаётганидан мамнунлик изҳор этишди.

Масжид томон кетар эканмиз, гул шаклида қуйилган цемент плиталарини бир текис тахлаётган йўлсозларга дуч келдик. Улар бир-бирига плиталарни авайлаб узатишади. Ус-

талардан бири гулсифат плиталарни майда қум устига те-
риб, резина болғачаси билан "Ана, жойингни топдинг. Шу
ерда қимирламасдан тур", дегандек уриб қўяр эди.

- Ҳорманглар йигитлар,- дедим уларга яқинлашиб.
Йўлсозлар билан ҳам бир неча дақиқа суҳбатлашдим.

- Ҳақиқатан ишлари пишиқ-пухта, чиройли экан, - дедим
қум йўл устида кетар эканмиз.

- Ҳа, домла. Бу ерда ишлаётган ҳар бир киши чин ихлос
билан меҳнат қилмоқда, шунинг учун ишнинг сифати рисо-
ладагидек. Мана бу фавворага қаранг! Тошкентда, само-
лётсозлик заводида ишланган. Бунақаси ҳамма жойда ҳам
ўрнатилавермайди.

- Мармар тошни силлиқлаб, коса сифат қилиб ясабди,
барака топгурлар. Атрофидаги саккиз қирралик ҳовузча ҳам
кўркамликда кам эмас, бир-бирига чирой бериб турибди. Ҳа,
ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ишлар бўляпти. Ким ўйлаган
эди, масжидни давлат раҳбари бош бўлиб қуриб беради, деб.
Ҳаммаси мустақиллигимизнинг шарофати, Ботиржон. Бах-
тимизга юртимиз тинч бўлсин! Адолатли раҳбаримизнинг
бошлари омон бўлсин!

- Тўғри айтасиз. Мен авваллари масжид ҳақида бошқача
фикрда эдим. Ўтмиш тузум бизни шунчалик заҳарлаб қўйган
эканки, ана шу заҳар билан яшайверибмиз, пайти келганда
ота-боболаримизга қараб ҳам ўша заҳарни сочаверибмиз.
Эндиликда фикрим ўзгарди, масжидлар мен учун энг муқад-
дас жой бўлиб қолган. Чунки эрта-ю кеч шу ерда хизмат қила-
япман. Фарзандларим, "Дада, қаерга кетаяпсиз?" деса, "Мас-
жидга", деб жавоб бераман.

Тўқсон ёшли ота армони

Бизнинг суҳбатимизни яхши кийинган, кўринишидан зиё-
ратчига ўхшаган бир йигитнинг саломи бузди. Ҳол-аҳвол
сўрашдик.

- Кечирасизлар... Мен Тошкентдан келганман,- деди у. –
Машинада 92 ёшга кирган отам бор, кўзи ожизлигидан бу
ерда юролмайди. Масжиддан биронта домла чақириб кел-

гин, деб мени юборган эди, сизларни кўриб қолдим, кимга учрашишимни билмай турибман.

- Бу киши, - деди Ботиржон мени кўрсатиб, - Имом ал-Бухорий масжидининг имом хатиби ҳожи Усмонхон домла бўладилар.

Йигит, отамнинг олдига борсангиз, деб айтишга истиҳола қилиб турганди, Ботиржон шундай деб қолди:

- Сиз у ёққа борсангиз, менга узр, домла.

Мен тошкентлик йигит ортидан машинаси томон юрдим.

Қора "Нексия" олдидан турган йигитлар билан кўришдим. Ҳамроҳим машинанинг орқа эшигини очиб: "Марҳамат", деди-да, ўзи олди эшикдан кирди.

- Ота, ёнингизда шу масжид имом хатиби ҳожи Усмонхон домла ўтирибдилар, - деди мулойимлик билан.

Отахон мен ўтирган томонга юзини бурди. Оппоқ соқоллари ўзига ярашган, кўринишидан зиёли кишига ўхшайди. Кўзлари юмуқ ҳолда мен билан салом-алик қилди-да, бошини қимирлатиб, бирдан ўксиб-ўксиб йиғлади. Зўр-базўр ўзини йиғидан тўхтатиб, кўнглини очди:

- Болам, менинг кўзларим ожиз. Биргина ниятим Имом ал-Бухорийни зиёрат қилиш эди. Ниятимга етганимдан, шу улуғ даргоҳга келганимдан суюниб йиғлаяпман. Бу ерда катта қурилиш бўлаётганлигини телевизор ва радиодан эшитиб тураман. Айниқса, яқинда Ислом Каримов келиб, бу ердаги ишлар қандай кетаётганлигидан хабар олганлигини эшитиб, жуда хурсанд бўлдим. Имом ал-Бухорий ҳазратларини зиёрат қилиш бугун менга насиб этган экан, бу қурилишга ўз ҳиссамни ҳам қўшишга ният қилдим. Аммо куч-қувватим йўқ. Сиз рухсат берсангиз, набирам бир дона ғишт олиб келса, уни мен қўлларимга олиб, яна набирамга қайтарсам, у ғиштни усталарга олиб бориб берса. Усталар мен берган ғиштни деворга терса. Бу бинолар асрлар давомида қолади. Масжидул-муборақда намоз ўқиган кишилар савобини шу бино қурганларга бағишлайди. Ўшанда мен қўйган бу ғишtdан борган савоб қабрда тинч ётишимга сабаб бўлармикин, дейман-да.

Отахон ҳар бир сўзини зўр ҳаяжон, овозида титроқ билан айтарди. Тошкенти азимдек жойдан келган бу покиза ният мўсафиднинг гаплари менинг ҳам кўзимда ёш пайдо қилди. Рўмолчам билан ёшимни артар эканман:

- Бобога тез ғишт келтиринглар, - дедим.

- Раҳмат, раҳмат домлажон, мени хурсанд қилдингиз, - деди бобо ва бир зум жим турди-да, сўнг яна гап бошлади: - Домла, Аллоҳ таоло Ўзбекистонга марҳамат нурини сочди. Юртимизни мустақил қилди. Ислоҳ динимизни қайтиб берди. Масжидларда азон овози эшитила бошлади. Қадриятларимиз, миллийлигимиз қайта тикланди. Худди кечаги кундек ёдимда, мени "қулоқ" қилиб, уйимдаги бор китобларни олиб кетишганди. Кейин билсам, ҳамма қадимий ва табаррук китобларни шаҳарга йиғиб, ҳаммомларга бўлиб беришибди. Ўқиладиган ҳамма Қуръонлар, ҳадислар, турли ноёб китоблар ҳамда тарихимиз ёзилган асарлар ҳаммомнинг сувини иситиш учун ёқилибди.

Шундай дер экан, у "пиқ-пиқ" йиғлар эди.

Кўз олдимга ҳаммомда гуриллаб ёнаётган китобларимиз келди-ю, юрагим ўртаниб кетди. Наҳотки, ота-боболаримиз қолдирган қўлёзмалар бировлар ювиниши учун сув иситган бўлса! Бу қандай даҳшат! Кўз ёшим тўхтовсиз оқар, рўмолча борлигини ҳам унутиб қўйган эканман. Шу пайт эшик очилди-да, бобонинг набираси кўринди:

- Мана, ғишт, - деди у.

Бобо ғиштни олар экан, қўллари қалтираб, кўнгли юмшаб кетди. Кўз ёшлари ғишт устига сим-сим томар ва у ёмғир томчиларини эслатарди. Бобо ғиштни кўкрагига босиб, қўли билан силади-да, набирасига узатди.

- Мана, болам, олгин. Уста бобога тайинла, тагин ғиштни ташлаб юбормасин. Ғишт деворга терилганини кўрганингдан кейин менга айтасан, - деди титроқ овозда. Набираси "Хўп бўлади", деди-да, югуриб кетди.

- Домлажон, сизга катта раҳмат, вақтингизни аямасдан келибсиз. Энди бир дуо қилсангиз, биз қайтсак, - деди бобо.

Биз бир-биримизнинг ҳаққимизга узундан узоқ дуо қилдик.

Бутун Ўзбекистон ҳашарга келди

Масжид томон келарканман, ҳозиргина рўй берган воқеани эслаб, чуқур нафас олдим. Алҳамдулиллоҳ, дейман ўзимга-ўзим, Аллоҳ таоло эркинликни бериб, яна Қуръону ҳадислар мадрасаларда, ҳар бир мусулмон оиласида ўқилмоқда. Бунга давлатимиз раҳбари рухсат берган. Қайси уйда Қуръон ўқилса, ўша уйга Аллоҳнинг нури ёғилади. Қайси давлатдаки Қуръон ўқилса, ўша давлатга ҳам Аллоҳнинг нури ёғди. Бизнинг давлатимизда Қуръонлар ўқилмоқда, шундай экан, Ўзбекистон Юртбошимиз айтганидек, келажаги буюк давлат бўлади. Шу ўйлар билан мажмуага кириш жойига етганимни билмай қолибман. Қарасам, тўрт-беш қадам нарида Самарқанд “Кимё-қурилиш ҳиссадорлик жамияти” иш бошқарувчиси Аҳмаджон келаётибди.

- Ассалому алайкум, домла, шимингиз чанг, ўзингиз ғамгин, тинчликми? – деди ҳазил аралаш Аҳмаджон.

- Ваалайкум ассалом, Аҳмаджон, тинчлик, тинчлик. Бугун ҳамма усталарга ҳорманг, дейман, ҳол-аҳвол сўрайман, деб ният қилган эдим, шу сабаб қаерда иш кетаётган бўлса, ўша ерга бориб юрибман. Яхшиям ўзингиз билан учрашиб қолдим. Энди йўл бошласангиз, сиз бажараётган ишларни ҳам кўриб, усталардан ҳол-аҳвол сўрасак.

- Жоним билан, марҳамат, - деди Аҳмаджон ва йўл бошлади. Мажмуа дарвозаси ёнига бориб тўхтадик. Аҳмаджон дарвоза юқорисига қараб, гапини давом эттирди:

- Ўзингиз кўриб турибсиз, дарвоза безаклари муқарнас услубида ишланган, ганч ишларини самарқандлик ҳожи Қурбон ака шогирдлари билан бажарди. Уста ганчкорлар муқарнас услубининг пири ҳисобланадилар.

- Офарин, - дедим безакларга ҳавас билан қарар эканман, - ҳозир усталар қаерда?

- Улар меҳмонхонага кираверишда ишляпти. Бу жойда ишлаётганларга ҳорманг дейлик, кейин уларнинг ёнига ҳам борамиз, - деди Аҳмаджон дарвозадан кирар экан.

Аҳмаджон бирин-кетин ўз раҳбарлиги остида амалга оширилаётган ишлар ва усталар билан таништирди. Ганч-

ўймакорлик ишларини хоразмлик уста Зафар ва уста Баҳром шогирдлари билан, шарафа ёпиштиришни самарқандлик катта уста Саид Али ака шогирдлари билан ва мармар, зина бетон ишларини "Кимё-қурилиш ҳиссадорлик жамияти" йигитлари бажараётганлигини ҳамда таҳоратхона ва чой ичишга мўлжалланган хоналарда югославияликлар меҳнат қилаётганини айтди.

- Энди ҳожи Қурбон акага ҳорманг деймиз,-деди Аҳмаджон меҳмонхона қурилиши томон юрар экан. Меҳмонхона эшигига етиб борганимизда уста Қурбонбой билан Самарқанд вилоят бош меъмори Мусо ака гаплашиб турган экан, улар билан салом-алик қилдик. Дарвоза пештоқига бир неча киши муқарнас услубида ганч ёпиштирар эди. Уларга ҳавас билан боқар эканман устадан:

- Уста Қурбонбой, бу нозик ишни қаердан ўргангансиз? - деб сўрадим.

- Раҳматлик устозим Иброҳим Шермуҳаммедовдан ўрганганман,- деди у жилмайиб. - У пайтда бу услубга эътибор берилмасди. Мустақиллик шарофати билан миллийлигимиз тикланиб, кўпгина қурилишларда шу услубдан фойдаландим. Ўзингиз гувоҳи бўлиб турибсиз, жуда беназир, гўзал бир услуб. Идоралар, мактаблар, ўқув юртлари, шифо масканлари дарвозаси пештоқини шу услубда безаса арзийди. Ҳар қандай иморатнинг жамолини очиб юборади.

Биз уста Қурбоннинг гапини маъқулладик, кўлингиз дард кўрмасин, бундан-да чиройли нақшлар ижод қилинг, барча эзгу ниятларингизга етинг, илоҳим, дея дуо қилдик уни.

Сўнг меҳмонхона ичкарасига кирдик. Кичкина ҳовлига ярашиб турган бу меҳмонхона замонавий услубда қурилгани, деворига мармар ёпиштирилгани, эшигу деразалари равоқ шаклида қўйилганлиги, айниқса, ярашиб турибди.

Меҳмонлар кутиб олинadиган катта хонага кирдик. Ҳавозалар қўйилган, қизғин иш кетмоқда: кимдир шарафа ёпиштирар, кимдир шифтларни ганч билан пардозлар ва яна кимдир ганч қориб, усталарга узатар эди. Ишнинг қизғинлигидан, улар бизнинг кириб келганимизни ҳам сезишмади.

- Ассалому алайкум! Ҳорманглар, азаматлар!-дедим баланд овозда. Юқоридан "Бор бўлинг, соғ бўлинг!" деган овоз-

лар қайтди. Шу маҳал эшиқдан оқ халатли ихчамгина йигит келди-да: “Хуш келибсизлар, марҳамат”, деди. У билан кўришар эканмиз, Мусо ака уни менга таништирди:

- Бу йигитнинг исми – Ёдгорхон. Кўриб турганингиз бу ишларни у шогирдлари билан бажармоқда.

Ёдгорхон “шундай” дегандек, бошини қимирлатиб, жилмайди. Устанинг қўлидаги резина мени қизиқтириб қолди.

- Уни нимага кўтариб юрибсиз?-деб сўрадим.

- Домла, буни ҳозиргина бир ҳайдовчидан илтимос қилиб олдим, тўрт томонига тахта қоқиб маҳкамлаймиз. Кейин ганч қорамиз. Одатда, тайёр ганч ишлатиш учун олинганда унинг бир қисми идишига ёпишиб қолади. Янги ганч тайёрлашдан олдин резинага бир-икки урилса, қотган ганч тушиб кетади. Бошқа идишда қорсақ, уни тозалагунча анча вақтимиз кетади.

Мен бу гапларга таажуб қилиб кулдим, “Ҳар бир касбнинг ўз сири бўлар экан-да”, дедим.

- Шунинг учун ҳам кексаларимиз айтганда, “Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин”, деб,- деди гапимни маъқуллаб Мусо ака.

Биз бу ердан кутубхона учун мўлжалланган хонага кирдик. Уста Саид Али аканинг шогирдлари иш устида экан, улар билан ҳам суҳбатлашгач, меҳмонхона ҳовлисига чиқдик.

- Кутубхона ўттиз минг китобга мўлжалланган. Қулайлиги: ким китоб ўқийман деса, кутубхоначидан олади-да, маҳсус хоналарга кириб ўқийверади, – тушунтирди Мусо ака.

Шу тобда ёдимга ҳалигина суҳбатлашганим тўқсон икки яшарли оқсоқол тушди, ҳаяжондан кўзимга ёш келганини билмай қолибман. Мусо ака уни кўриб ҳайрон бўлди:

- Ҳа, домла? Тинчликми ишқилиб?

Бобо билан бўлган воқеани айтиб бердим. Бобокалонларимизнинг китоблари ҳаммом сувини иситганлигини эшитган Мусо аканинг қаҳри келди.

- Ҳа, домла,-деди чуқур нафас олиб Мусо ака.- Мустақилликни ҳамма ҳар хил тушунади. Аммо мустақилликнинг нима эканлигини, “қулоқлар” замонини, тарихий китобларимиз ҳаммомда ёниб кетганлигини, олимларнинг Сибирга сургун бўлганлигини кўрган отахонлар, айниқса, яхши ҳис этади. Биз уларнинг суҳбатларини телевидение, радио, га-

зета ва журналларда эълон қилиб, халққа билдиришимиз керак.

- Фикрингиз тўғри, офарин! – дедим унинг мулоҳазаларини маъқуллаб. Иккимиз меҳмонхонадан чиқиб, қалин соя солиб турган чинорлар томон юрдик. Йўл-йўлакай чоркунж шаклидаги мрамар фаввора ёнида тўхтадик, бу ҳам ўзига хос, бу ҳам бир кўркам бўлганлигини таъкидладик. Хўжалик ишлари бўйича муовиним Ҳабибулло келиб, чинор тагидаги чорпоёга таклиф қилди.

- Аччиқ чой дамлаб қўйибман, – деди у.

Давраимизга Самарқанддаги "Бунёдкорлик" қурилиш трес-ти иш бошқарувчиси Баҳодир Худойбердиев келиб қолди. Уни ҳам чойга таклиф қилдик.

- Аввал усталардан бир хабар олмоқчийдим, - узр сўради у.

- Ундай бўлса, мен ҳам сиз билан бораман, - дедим. - Усталарга ҳорманглар, деб қўйишни ният қилгандим.

Мусо ака Ҳабибулло билан чинор томонга, биз эса Баҳодиржон айтган усталарнинг ёнига бордик.

- Айвондаги ёғоч ўймакорлик ишларини фарёналик уста Абдуғани Абдуллаев 36 нафар шогирдлари билан бажармоқда. Шогирдларига икки-уч кунга жавоб берган, ўзи кетмасдан битта шогирди билан устунларни жойига ўрнатмоқда. Мана бу ишлаётган усталар эса – наққошлар, - деди Баҳодир айвон шифтига нақш чизаётган усталарни кўрсатиб. Улар бизнинг яқин борганимизни пайқашгани йўқ, чунки кўзлари шифтда, ҳаммаси диққат билан, жимгина ишлаётган эди.

- Ҳорманг, Собиржон ака!

- Ассалому алайкум, саломат бўлсинлар, -деди ўрта яшарли бир киши.

- Камчиликлар йўқми? – сўради Баҳодир.

- Ҳамма нарса етарли. Оёқ тагига тахта йўқ эди, ҳозиргина олиб келиб беришди, – деди уста бобо.

- Ғайрат қилинглар, – деди Баҳодиржон омад тилаб. - Собиржон ака чаққон наққош – Амир Темур бобомизнинг музейида ҳам нақш ишларини бажарган, медал билан муко-

фотланган. Ўзбекистон Бадиий академиясининг фахрий аъзоси.

Биз яна бир гуруҳ наққошларга дуч келдик. Шифтдаги нақшлар кўзни қувонтиради, бири-биридан чиройли ва кўркем. Баҳодиржон нигоҳи билан кимнидир излади-да, кейин менга қараб:

- Ана у кишини кўряпсизми, оқ ранг билан нақш чизаяпти,- дея ўрта яшар кишини қўли билан имо қилиб кўрсатди. Мен, "Ҳа, кўраяпман", дегандек бош силкидим.

- Ҳожи Мадаминжон ака 30 нафар шогирди билан водийдан келганлар. Наманган шаҳар бадиий ишлаб чиқариш комбинати устаси, - дея таништирди у. Ўзбекистон Бадиий Академияси фахрий аъзоси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими. Бу тарафда ишлаётганлар ҳам Намангандан, уста Орифхон ака, 6 нафар шогирди билан келган. Домла, яхшиси усталарнинг хаёлини бўлмайллик, кўриб турибсиз – айни ижод билан банд пайтлари.

Биз Имом ал-Бухорий мақбараси ёнига бордик. Мақбара атрофи айвон билан ўралган, уста Абдуғани ака вақтинчалик қўйилган устунларнинг ўрнига ўймакорлик билан ишланган чиройли устунларни тиклаётган экан. Устун пастидан махсус безатилган мрамор ўрнатилмоқда.

- Ҳорманг, уста ака, ҳорманг! - дедим.

- Саломат бўлсинлар, - деди уста биз билан кўришаркан.

- Нима ёрдам керак, уста ака, - сўради Баҳодиржон.

- Шундай катта қурилиш бўлди-ю, камчилик бўлмайти, дейсизми, - деди уста. - Аммо камчиликларни ўз вақтида бартараф қиляпмиз.

- Юбилейгача улгураимизмикин? - савол ташлади Баҳодиржон.

- Худо хоҳласа, улгураимиз. Лекин ҳар эҳтимолга қарши кечаси ҳам ишлашимиз керак. Ёритгичлар ўрнатсак, кундуз кунидек ёруғ бўлади. Умуман, бундай катта ишларга, Баҳодиржон, энди бу менинг фикримда, устабоши тайинлаш керак. Илгарилари ҳам ота-боболаримиз шунақанги катта ишларни бошлаганда устабоши сайлаган. У ҳар бир касбдан

хабардор, ақлли ва тадбиркор бўлган. Ҳар бир иш ўша устанинг раҳбарлиги ва назоратида бажарилган.

- Тўғри айтасиз, бу фикрингизни албатта раҳбарларга етказаман, - деди Баҳодиржон.

- Домла, тарихда қоладиган бу ишларни бажаришни Аллоҳ бизга муяссар кўрибдики, дунёга машҳур бобомизнинг ёнларида ишлаб турибмиз. Ҳазратнинг ҳақларига Қуръон тиловат қилсангиз, - деди уста ака менга қараб.

- Мен ҳам шуни айтмоқчи бўлиб тургандим, шу ерда ўтирайлик-чи, - дедим. Ҳаммамиз тахтапар устига ўтирдик. Мен Қуръон тиловат қилиб, Бухорий бобомиз руҳларига бағишладим.

Мақбара атрофидан ўтар эканмиз, Баҳодиржон қурилишга ишора қилиб:

- Бу ишларни Самарқанддаги "Меъмор" қурилиш ташкилоти бажаряпти. Иш бошқарувчиси Рафиқжон ака. Гумбаз нақшларини ёш наққош Баҳодиржон шогирди билан чизяпти. Уларнинг кўлидан чиқаётган нақш рангларига Тошкент самолётсозлик заводи юборган тилло суви ҳам кўшилаяпти.

- Сўрайман деб ёдимдан кўтарилибди. Абдуғани ака ўрнаётган устунлар қаердан олиб келинган? – дедим унинг гапини бўлиб.

- Ҳар жойдан келтирилган, 10 тасини самарқандлик уста Насруллоҳ, 5 тасини уста Камолиддин юборган. Қўқонлик уста Ҳасанжон 32 та, андижонлик уста Йўлбарс ака 15 та устун ва кириш дарвозаларини ўймакорлик услубида ясаб юборганлар. Устунларнинг умумий сони 74 та. Ҳаммаси бири-биридан чиройли.

- Бу ишлаётган наққошлар қаердан? – дедим янги қурилган масжид ёнидаги айвон шифтини пардозлаётган усталарни кўрсатиб.

- Бу ерда уч гуруҳ сеҳрофарин усталар меҳнат қилишаптир. Уста Шухрат 10 нафар шогирди билан, уста Маъруф 10 нафар шогирди билан, уста Қамариддин 16 нафар шогирди билан ишламоқда. Уларни кўриб турибсиз, ҳаммалари ижод оғушида, чизаётган нақшларига ўзлари маҳлиё бўлиб ишлашапти.

- Баҳодиржон, оёғимиз тагидаги плиталар ўрнига мрамар ёпиштирилганда қандай бўлар эди?

- Бу ишларни Бухоро шаҳридаги "Олим-Аҳад" фирмаси зиммасига олган,-деди суҳбатдошим ҳовли юзасига плита ётқизаётган ишчиларни кўрсатиб.- Ана у қорачадан келган мўйловли йигит фирма бошлиғи, исми Аҳаджон, ҳозир уларнинг ёнига борайлик, ҳам шу саволни берамиз, ҳам ҳол-аҳвол сўраймиз.

Усталарга яқинлашиб, салом бердик. Уларнинг юзига нур югурди, қўлини кўксига қўйиб, миннатдорлик билдиришди. Баҳодир бояги саволни Аҳаджонга берди.

- Булар табиий оҳактош плиталар, дейилади. Кондан қазиб олинади. Мрамарга қараганда илиқроқ келади. Масжид ҳовлисида ҳам намоз ўқиши мумкинлигини эътиборга олиб, шундай плитани ётқизиш маъқул топилган. Қиш фаслида қор, муз бўлади, мрамар сирпанчиқ, бу эса сирпанчиқ эмас. Муҳими шундаки, аждодларимиз бундай тошни харсангтош сифатида Бухородаги Лабиҳовуз ва бошқа жойларга ҳам ишлатган. Биз эса, замонавий техникалар ёрдамида 25x25 сантиметрдан кесиб, олиб келиб, шундай азиз жойларга ўрнатмоқдамиз.

Масжид ичкарасига кирдик. Бу жойга ҳам ҳавозалар қўйилган, иш қизғин кетмоқда. Масжидга кирган киши муқарнас шаклида қилинган гумбазларга мафтун бўлмасдан иложи йўқ. Гумбаз ичига юлдузчасимон шакллар ўрнатилган, юлдузлар осмонни эслатиб туради. Ҳар гал қайсидир устанинг ишини кузатар эканман, унинг нозик маҳоратига тан бераман, Ўзбекистон қўли гул усталар юрти эканидан хурсанд бўламан. Агар жаҳон усталарининг маҳоратини синаб кўрадиган мусобақа ўтказилса, бизнинг усталар албатта ғолиб бўлсалар керак, деб ўйлайман.

- Бу масжидда,- деди Баҳодиржон, - бир вақтнинг ўзида минг киши намоз ўқийди. Ҳайит намозларда эса, масжид ҳовлиси ва ҳовлидаги айвонларда ўн минг нафар киши намоз ўқиши мумкин.

Баҳодиржоннинг овозидаги мамнуният руҳидаги кўтаринкиликка уйғун эди. Ўз номидан, бу ерда ишлаётган бар-

ча катта-кичик қоракўзлар, уста-ю шогирдлар номидан Парвардигорга шундай хайрли, улуғ ишларда қатнашишни на-сиб этгани учун қайта-қайта шукроналар айтдим.

- Ассалому алайкум, уста Саид Али ака, ҳорманг!,- дедим бу ердаги усталар саркорига.

- Саломат бўлинглар! Ишларимиз ҳам кўзга кўриниб қолди, катта гумбаз қурилишини ҳам бошладик, тезда тугатамиз, - деди Саид Али ака хурсанд бўлиб.

- Уста бобо, гумбазни хўп чиройли ясабсиз.

- Чизмада гумбазлар ганч билан оддий сувоқ қилиб пардозланиши мўлжалланган экан. Мен: "Бу масжидга бутун дунёдан одамлар келиб, намоз ўқийди. Улар оддий пардозланган гумбазни кўриб, Самарқандда уста йўқ экан-да, деб кетмайдими? Гумбазни менга қўйиб беринглар, бутун санъатимни шу гумбазлар орқали кўрсатаман", дедим. Яқинда Юртбошимиз келганда миллий услубга эътибор беришимиз даркорлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлигидан ўзингиз ҳам хабардорсиз.

- Ҳақиқатан ҳам миллий санъатимизнинг ажойиб намунаси бўлибди. Раҳмат сизга!

- Раҳмат. Йигирма беш нафар шогирдим бор, бир-биридан моҳир,-деди Саид Али ака.

- Бугун уста Шамсиддин бобо ҳам фарзанди Фазлиддин ва 8 нафар шогирди билан ишга келди, - деди Баҳодиржон.

- Ҳа, кўрдим, у киши ҳам кучли усталардан,-деди Саид Али ака.

- Устоз-шогирд муносабатлари қандай бўлиши керак?-деб сўрадим пайтдан фойдаланиб.

- Устоз, аввало, ўз ишининг устаси бўлишлиги ва шогирдларини фарзандлари каби тарбия қилиб, юриш-туришидан хабардор бўлиши керак. Шогирд эса, устози айтган ҳар бир гапни ўзига қонун деб билмоқлиги лозим. Сизга ҳаётимда бўлиб ўтган бир воқеани айтиб берай. Янги шогирдим бошқа шогирдларимдан, "Уста бобо ҳам сизлардек пардоз қила оладими?" деб сўрабди. Бу гап менга етиб келди. Озгина малол келса ҳам билдирмасдан юравердим. Бир куни янги шогирдим деворни пардоз қилаётганида, унинг олдида бо-

риб, камчиликларини кўрсатдим-да, қўлидаги андавани олиб, амалда ҳам кўриб қўйсин, деб ният қилдим. Пардозлаган жойга озгина сув урдим ва “Нимани кўраяпсан?” дедим. Янги шогирдим уялганича, “Ўзимнинг суратимни кўряпман”, деди. Мен эса, унга қараб “Баракалло, иш деган ана шундай бўлиши керак”, дедим. Ўшандан кейин у менга ихлос қилди-да, қўли гул шогирдларимдан бўлиб қолди.

Юртимиз осмони доим мусаффо бўлсин

Саид Али ака билан суҳбатимизни тугатиб, масжид ташқарисига чиқдик. Чинор соясида Мусо ака, Ҳабибулло ва ҳожи Худойберди ака чой ичишиб ўтирибди. Адҳам ака ҳар кунгидек самовар қайнатмоқда, усталар ва ишчилар бирин-кетин чой дамлаб, ишлаётган жойига олиб кетиб туришибди.

- Мулла Абдужалил Умар ўғли эса, келган зиёратчиларни қўшқўллаб кутиб олиб, бу жойда бўлаётган ишларни тунунтириб бермоқда. Кимдир мрамртош ташийди, кимдир цемент, кимдир ҳовуз ёқасига чим босади. Ҳамма-ҳамма ўзига юклатилган вазифаларни жону дил билан адо этиш билан машғул. Тарихий обидаларни сақлаш идораси ходими Рауфжон ҳам ўз ишлари билан банд.

- Чинор тагига бориб бир пиёладан чой ичдик. Пешин вақти яқинлашгач, улардан узр сўраб, мадраса томон юрдим. Иккинчи қаватга кўтарилар эканман, мадраса хоналарини пардозлаётган ҳамқишлоқларим уста Сайфуддин ва шогирди Азимхонлар эсимга тушди. Уларга ҳам “Ҳорманг”, деган сеҳрли сўзни айтиб, кўнглини чоғ этдим. Хонам эшиги ёнида шогирдларим Жамолиддин ва муаззин Раҳматуллолар кутиб олишди:

- Домла, Самарқанддан бир киши қўнғироқ қилиб, “Эрталлаб битмаган иши битди, шуни айтиб қўйинг”, деб илтимос қилди, – деди Раҳматулло.

Вилоят ҳокимининг биринчи муовини Анвар Ризаевич келишига ҳам 10 дақиқа қолди. У кишининг шундай бир одати борки, қайси вақтга ваъда қилса, сира кечикмай етиб келади. Мажмуа қурилишида иштирок этаётган барча қурилиш

ташкilotларининг раҳбарлари чинор тагида ўз ишлари тўғрисида суҳбатлашиб турибди.

Чинорлар остидаги ҳовузнинг ўз тарихи бор. Бу воқеа 1998 йил 8 июль куни содир бўлган эди.

- Муҳтарам Юртбошимизнинг касби қурувчи бўлмаса-да, лекин ўша куни берган маслаҳати билан катта тажрибага эга бўлган қурувчилар, меъморларни ҳам лол қолдирган эдилар. Биз чинор остидаги эски ҳовузни бузиб, ўрнига фаввора ўрнатган, наздимизда ишни жуда қойиллатиб, Президентимизнинг мақтовини кутиб тургандик. Бироқ у киши мажмуани айланар экан, мендан:

- Неча туп чинор кесилди? – деб сўради.

- Бирор туп ҳам чинорга текканимиз йўқ.

- Жуда тўғри қилгансизлар, – деди Президент хурсанд бўлиб. - Бу чинорлар бизга аждодларимиздан ёдгор. Тарихимизни, ота-боболаримизни эслатиб туради. Имом ал-Бухорийни зиёрат қилгани келган алломалар, подшоҳлар, вазирлар иссиқ кундан, совуқдан, ёмғирдан шу чинор остида жон сақлашган. Шунинг учун бу азим дарахтларни кўз қорачиғимиздек асрашимиз керак. Керак бўлса, бу мажмуанинг чиройига чирой қўшиб турган ҳам шу чинорлардир.

Шундан кейин Ислом Абдуғаниевич чинорлар ҳаётини ўйлаб, фаввора эмас, ҳовуз қурилсин, дея кўрсатма берди.

Янги ҳовуз эскисидан каттароқ бўлгани ва атрофига чимлар босиб кўкаламлаштирилганлиги туфайли жуда кўзга яқин, кўркам кўринишга эга.

Ислом Каримов "Туркистон-пресс" нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюсида бу воқеани шундай эспайди: *"Биз 1997 йили Имом Бухорий мажмуасини янгитдан барпо этиш пайтида бу ердаги олти-етти аср умр кўрган чинорлар ва қадимий ҳовузни сақлаб қолиш учун барча зарур чораларни кўрдик. Ҳатто чинорлар қандайдир касалликка чалинганда, даволаш учун Тошкентдаги Ботаника илмий-тадқиқот институтидан тегишли мутахассислар юборилган эди."*⁴²

Президентимиз томонидан киритилган яна бир янгилик Ҳазрати бузруквор мақбарасига тушиладиган эшикни ён томондан очиш ҳақидаги таклиф бўлди. У киши ўшанда мени чақириб, "Нега шундай таклифни Сиз айтмадингиз", деб сўра-

дилар. Рости бундай фикр хаёлимга келмаган экан... Ислом Абдуганиевичнинг тақлифи қанчалик ўринли эканлигини энди англаб етаяпмиз. Зиёратга келаётган азиз меҳмонлар Бухорий бобомизнинг қабри атрофида қийналмай ўтириб, зиёрат қилиш имконига эга бўлдилар. Аввалги ҳолати сақланганда, бу иш анча мушкуллик туғдирарди.

Ҳовузга сув қуйилгандан бери чинорларнинг барглари янада яшнаб, "Юртбошимизга раҳмат", дегандек шох силкиб турибди. Уларга қараб шогирдим Отабекнинг шеъри ёдимга тушди:

*Бир туп чинор танасин буриб,
Таъзим қилиб турар қабрга,
Балки бобом тобутин кўриб,
Мен ҳам борай дегандир бирга...*

Отабек қайси чинорни кўзда тутган экан? Ҳа, ана у, ҳақиқатдан ҳам бошини эгиб, таъзим қилиб турибди. Авваллари ҳеч эътибор бермаган эканман.

Отабек мажмуа қурилиши бошлангандан бери кунлик воқеаларни ёзиб бораётган эди. Қурилишнинг боришига бағишланган навбатдаги мажлисдан кейин у ёнимга келиб, бугун кўрганларини қайд этиб қўйганини айтди:

- Сизда нима янгиликлар бор, устоз?

Мен унинг саволларига батафсил жавоб қайтариб, шу бугун учрашган, ҳол-аҳвол сўрашган азиз инсонлар, улар амалга ошираётган, муболағасиз айтиш мумкинки, тарихий ишлар ҳақида гапириб бердим. Бугун сиз ўқиётган камтарин қайдлар ана шу ёзувлар асосида пайдо бўлди.

Мен Имом ал-Бухорий ҳазратларига бағишланган ниҳоятда кўркам, муҳташам мажмуанинг барпо этилишини тарихий воқеа деб атадим. Бу сўзда хато йўқ, чунки ўша кунларда нафақат бизнинг, балки ота-боболаримизнинг ҳам кўнглидаги аччиқ армони ушалди. Ҳаётимиздаги яна бир ноқислик тўлди, бағримиз бутунроқ бўлди. Руҳимиз тоғ қадар ўсди. Бузрукворимизга, у зот муносиб бўлган ҳурмат ва эҳтиром намуналари кўрсатилган, шунингдек у зотга муносиб обод манзил барпо этилган кунларга етдик. Бу бизнинг Имом ал-Бухорий ҳазратларининг абадияти олдигаги ҳурмат-эҳтиромимиз белгиси эди.

Буларнинг ҳаммаси домла Ғайбуллоҳ ас-Салом айтганларидай, "Истиқлол ҳазрати олийлари" туфайли мумкин бўлди. Бу бебаҳо, савоб ишга раҳбарлик қилган, бош-қош бўлиб турган раҳбарларимиз – муҳтарам Юртбошимиз, республика, вилоят даражасидаги қатор раҳбарлар, қурилиш ташкилотларининг етакчилари ҳамда барча қурувчилар, йўлсозлар, наққошлар, ҳайдовчилар - барча-барча инсонлар номма-ном эслашга, чуқур таъзим қилиб, ташаккур изҳор этишга арзийдилар.

Халқимиз жуда ажойиб, таҳсинга сазовор урф-одатларга бой. Бир-биримизга меҳр-оқибатни пайдо қиладиган энг яхши одатларимиздан бири - ҳашардир. Қадим-қадимдан боболаримиз кўп яхши ишларни ҳашар йўли билан бажарганлар. Ҳозирги вақтда ҳам ҳашар энг улуғ қадриятларимиздан бири ҳисобланади. Имом ал-Бухорий бобомизнинг тўйи муносабати билан амалга оширилган хайрли ишларда халқимиз ҳам четда қолгани йўқ, балки жамоа-жамоа бўлиб ҳашар уюштирдилар. Айниқса, Самарқанд шаҳрида жойлашган турли ташкилот ходимлари, ўқув юртлари талабалари, муқобил хизматдаги йигитлар, ички қўшин бошқармаси ходимлари, Челак, Пойариқ, Оқдарё, Ургут ва вилоятнинг бошқа туманларидан келган олиҳиммат инсонлар, маориф бўлими ходимлари, қолаверса, барча жомеъ масжидларидан ташриф буюрган намозхон оталаримизнинг беғараз хизматлари алоҳида мақтовга сазовордир.

Ҳозирда Имом ал-Бухорий мажмуасига келаётган минглаб зиёратчилар, икки ракат намоз ўқиб, савобини мажмуа қурилиши иштирокчиларига ҳам бағишлайдилар. Мен ҳам шу ўринда дуо қиламан: "Эй, бор Худоё, ўзинг билиб-кўриб турибсан, шу мажмуага давлатимиз раҳбарлари, ташкилот бошлиқлари, қўли гул усталар, моҳир ҳунармандлар, минг-минглаб ҳашарчиларимиз ўз ҳиссаларини қўшдилар. Уларнинг хонадонларини файзу баракотларга тўлдиргин, келгусидаги хайрли ишларига ривож бергин, юртимиз осмонини ҳамиша тинчлик неъматинг билан чароғон қилгин. Шу тиниқ осмон остида барчамизга фақат Ўзингга ибодат қилиш насиб этсин. Омин!"

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ МАДРАСАСИ – ҲАДИС ИЛМИ МАРКАЗИ

Истиқлолга эришганимиздан сўнг теварак-атрофимизда яшайдиган кўплаб ёшлар масжидимизга келиб, диний таълим беришимизни сўраб мурожаат қила бошлади. Биз масжид ҳайъати билан келишиб, масжид қошида диний таълим маскани очиш ҳақида маҳаллий ҳокимиятга таклиф киритдик. Ҳокимият бизни қўллаб-қувватлади. Натижада, 1991 йили масжид қошида Имом ал-Бухорий номидаги диний мадраса мустақиллигимизнинг илк меваси сифатида фаолият бошлади. У пайтлар ҳозиргидек мухташам иморат бўлмаганлиги учун жамоа хўжалиги ихтиёридаги эски ўқув биносидан фойдаландик. Масжид имоми ноиби Сулаймон Маҳмудов мадраса мудири этиб сайланди. Ҳамон эсимдан чиқмайди, илк дарсни бошлаганимда талабалар партада ўтириб мени тингларди. Уларга қироатдан дарс берардим. Бир замонлар худди шу хонада ислом динига нисбатан ҳақоратли гаплар айтилган, бугун эса Қуръон оятлари баралла эшитиларди. Қалбимга сиғмаган қувончим кўзимдан ёш бўлиб отилган эди ўшанда.

1993 йилга келиб мадраса учун янги бино қурилди, ҳозирги пайтда таълим ана шу иморатда фаолият юритмоқда.

Имом ал-Бухорий мадрасаси фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида", "Таълим тўғрисида"ги қонунлар ва Низоми асосида олиб бормоқда. 1998 йилда Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонунига ўзгаришлар киритилганлиги сабабли, мадраса "Ҳадис илми маркази" деб юритила бошланди. Билим даргоҳи мустақил ҳуқуқий шахс сифатида Ўзбекистон Республикасида белгилаб қўйилган кўплаб ҳуқуқ ва имтиёзларга эга.

“Ҳадис илми маркази”да касбининг фидойиси бўлган ус-тозлари ёш авлодни юксак маънавий руҳда тарбиялашга астойдил бел боғлаганлар. Талабаларга 20 нафар мударрис ихтисослик ва умумтаълим фанларидан сабоқ беради. Улардан 13 киши олий маълумотли мутахассис, бир нафари фан номзоди, 7 мударрис ўрта махсус маълумотига эга.

2000 йилдан ўқув жараёнлари Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан тузилган янги дастур асосида олиб борилмоқда. Диний таълим билан бирга дунёвий фанлардан ҳам дарс берилаётганлиги талабаларнинг ҳар томонлама етук мутахассис бўлиб етишмоқлигига имкон бераётир. Республикамиз мадрасалари ўртасида ўтказилган фанлар бўйича олимпиадада талабамиз Жалолиддин Асроров фахрли учинчи ўринни олди. Мадрасада яхши илм олиш учун зарур имкониятлар яратилган. “Қуръон”, “Ҳадис”, “Фикҳ”, “Ислом тарихи” каби ва “Компьютер саводхонлиги”, “Дурадгорлик”, “Сартарошлик”, “Тикувчилик” сингари касб-ҳунар тўғараклари мунтазам ишлаб турибди. “Ёш қаламкашлар жамияти” ва “Ёш уламолар жамияти” ҳам фаолият бошлаган.

Мадрасанинг иккинчи қавати талабалар турар жойи. Ўқув юрти ичида ошхона, таҳоратхона ва масжид ҳам бор. Мадраса атрофидаги спорт майдончалари спорт анжомлари билан таъминланган. 2003 йилдан бошлаб талабаларимиз “Баркамол авлод” спорт мусобақаларида иштирок этмоқдалар.

Мадраса кутубхонасида мавжуд 8000 та китобдан 6400 таси дарслик ва қўлланмалар, 1600 таси эса бадиий, ижтимоий-сиёсий адабиётлардир. Талабалар бўш вақтларини кутубхонада ўтказишни хуш кўрадилар.

Мадраса талабалари ичида Қуръонни тўлиқ ёд олган қорилар ҳам бор. Булар ҳар йили Рамазон ойида хатми Қуръон қиладилар. Лайлатул-қадр кечасини вилоятимиз мусулмонлари Имом ал-Бухорий масжидида ўтказишни анъана қилиб олганлар. Шу муносабат билан йиғилган минглаб кишиларга қориларимиз кечаси билан Қуръонни хатм қилишди. Мударрисларимиз мавъизалари билан иштирок этади.

“Ҳадис илми маркази” ўқув фаолияти билан чекланиб қолаётгани йўқ. Келажакда бу даргоҳни янада кенгайтириб, дунё мавқеига тенг келадиган, ислом тараққиётига хизмат этадиган олий маълумотли мутахассислар тайёрлайдиган, ҳадисшунослик ва ҳадис илми тадқиқ қилинадиган марказга айлантиришдек эзгу ниятларимиз бор. Мадрасага 9- ёки 11-синфни битирган йигитлар танлов билан қабул қилинади.

Ҳа, биродарлар, Ўзбекистон мусулмонлари бугун бахтиёрдир. Масжидлар очиқ, мадрасалар фаолият кўрсатяпти. Илм учун дунёнинг ҳамма эшиклари очилган. Фақат биз шукур қилиб, фарзандларимизнинг илм олишлари учун имкониятларни янада бойитишимиз керак. Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Бешиқдан қабргача илм изла”, деганлар. Илм излашдан асло толмайлик!

ЗИЁРАТ ТАРТИБИ ВА ОДОБИ

Имом ал-Бухорий вафотларидан кейиноқ бу ерга узоқ-яқиндан зиёратчилар оқими кела бошлаган. Мана, орадан 1235 йил ўтса-да ҳамон зиёратчиларнинг сони камайгани, қадами узилгани йўқ. Айниқса, янги мажмуа қуриб битказилгач, зиёратчилар янада кўпайди. Ҳатто ўқув даргоҳларидан ҳам гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ўқувчи ва талаба йигит-қизлар зиёратга келяпти. Ҳазратнинг ислом илми борасида қозонган улкан ютуқларидан хабардор фарзандларимиз келажакда Имом ал-Бухорийдек етук инсон бўлиб, халқимизга, ватанимизга астойдил хизмат қилишни ният қиладилар.

Шу ўринда зиёрат тартиби ва одоби ҳақида икки оғиз сўз айтмоқни лозим кўрдик. Баъзи зиёратчиларимиз, айниқса, аёллар мақбара тошларини тавоф қилиш, қабрни айланиш, чироқ ёқиш, дарахтларга ип боғлаш каби динимизда йўқ бидъат амалларни бажаришга уринадилар. Шу боис Зиёратга мутасаддиларимиз уларга бу ишлар исломга зид эканлигини, зиёрат тартибини ётиғи билан тушунтириб, бидъат ишларни бошқа зиёратгоҳларда ҳам қилмасликни уқтиришмоқда.

Баъзи қизларимиз фолбинларнинг гапига кириб, “Менинг бахтим қулфланиб қолибди, шу қулфни очиб беринг”, деб

қулф олиб келишади. Мулоҳаза қилиб кўрайлик, инсоннинг бахти бир парча темирга боғлиқ бўлиб қулфланиб қолади-ми? Шу қулфни очиш билан унинг бахти очилиб кетармикин? Албатта, фикрли, онгли кишилар бундай ноўрин гапларга ишонмайди. Биз ҳам “Бахти қулфланиб” қолган сингилларимизга, “Сингилжон бахтни Аллоҳдан сўранг! Сиз - инсонсиз, инсон - ҳамма нарсадан улуғ. Сиз - мусулмонсиз, мусулмон киши ҳар ҳожатини Аллоҳдан сўрайди. Келинг, биз ҳар жума намозида ҳаққингизга дуо қилайлик. Зора дуоимиз ижобат бўлиб, бахтли бўлсангиз”, деймиз.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай марҳамат қилганлар: *“Аллоҳ таоло тўрт нарсани сизлар учун ёмон кўради:*

1. Намозда ортиқча ишлар билан шуғулланишни;
2. Қироатда лағв қилишни;
3. Рўзада ёмон сўз ва амаллар қилмоқликни;
4. Қабристонда кулишни.”

Баъзи зиёратчилар мақбара ёнида бир-бири билан кулишиб, одобсизлик қиладики, бу ҳар қандай кишини ранжитади. Пайғамбаримиз (с.а.в.): *“Қабрларни зиёрат қилинглар. Зиёрат қилиш сизларга охиратни эслатади”*, деб айтганлар. Демак, зиёратда охиратни эслаб, ҳаётлик давримизда кўпроқ яхшиликлар қилиш ҳаракатида бўлишимиз зарур экан.

Ўз фуқароларининг қадрига етадиган инсонпарвар ҳукуматимиз зиёратга келган ногиронлар учун махсус аравачалар ташкил қилишда ёрдам кўрсатди.

Рассомимиз Сайфиддин томонидан тайёрланган қуйидаги эълон ҳам зиёратга келганларга қулайлик учун яратилган:

“Ҳурматли зиёратчилар! Қуйидаги тартибга риоя қилишларингизни илтимос қиламиз: хайр—эҳсонлар эҳсон қутиларига солинсин. Масжид ичига кирганлар икки ракаат нафл намозини ўқийдилар. Жонлиқ ва гилам эҳсон қилувчилар “Кирим ордери”ни ёздириб олишлари шарт. Мажмуани таништирувчи керак бўлса, сизни кутиб олган ходимларга мурожаат қилинади. Таассурот ва эътирозларингизни китобга ёзиб қолдиришларингиз мумкин. Сиз азизларга камоли эҳтиром ила масжид ҳайъати”.

Имом ал-Бухорий ҳузурларига маҳаллий халқимиздан ташқари ер юзидаги барча давлатлардан зиёратчилар ташриф буюришади. Баъзилари мақбара ёнида оёқяланг бўлиб, йиғлаб-йиғлаб тиловат қилади. Ҳеч ёдимдан чиқмайди: хо-рижлик бир зиёратчи кўзида ёш билан менга: “Сизнинг бо-бонгиз шундай бир улкан, чуқур ариқ қазиб кетганки, у ариқ-дан мусулмонлар қиёматгача илм шарбатини ичадилар”, деган эди ҳаяжон билан.

Имом ал-Бухорий мақбарасини зиёрат қилгани турли давлатларнинг раҳбарлари ҳам келишган:

1989 йил. Ҳиндистон Ташқи ишлар вазири Абу Бакр Аб-дул Раҳим.

1986 йил. Судан Бош вазири Содиқ Маҳдий.

1986 йил. Жаҳон Ислом ташкилоти бош котиби ўринбо-сари Муҳаммад Носир ал-Аббудий.

1987 йил. Малайзия Бош вазири Махатхир Муҳаммад.

1987 йил Афғонистон Диний ишлар ва вақф вазири Аб-дулжамил Зарифий.

1988 йил Марокаш Ислом ишлари ва вақф вазири Аб-дулкабир ал-Алвия ал-Мағрибий.

1988 йил. Қувайт Ислом ёдгорликлар марказининг дирек-тори Шайх Хэсса ас-Сабоҳ хоним.

1989 йил. Индонезия Президенти Сухарто.

1992 йил. Афғонистон Президенти Бурҳониддин Раббо-ний.

1992 йил. Покистон Бош вазири Муҳаммад Навоз Ша-риф.

1993 йил. Эрон Ислом Республикаси Президенти Раф-санжоний.

1994 йил. Вьетнам Ташқи ишлар вазири Нгуен Ман Кам.

1994 йил. Покистон Бош вазири Беназир Бхутто хоним.

1995 йил. Миср Вақф вазири Али Махжуб.

1995 йил. Индонезия Президенти Сухарто.

1996 йил. Туркия Президенти Сулаймон Демирел.

1996 йил. Буюк Британия шаҳзодаси Чарльз.

1996 йил. Покистон Президенти Аҳмадхон Легҳарий.

1999 йил. Туркия Президенти Сулаймон Демирел.

1999 йил. ЮНЕСКО Бош котиби Федерико Майор.
2002 йил. Эрон Президенти Хотамий ва бошқалар.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ МАЖМУАСИДАГИ БИТИКЛАР

Мажмуага кираверишдаги дарвоза пештоқига кошин билан битилган ёзув ҳар қандай одамни дарров ўзига жалб қилади. Эътиборли кишилар унга узоқ термулиб қолади-да, кейин мажмуага киради. Бу битиклар оддий бир битиклар эмас. Муслмонлар учун энг муқаддас китоб бўлган Қуръони карим оятларидир.

Биринчи қаторда куфий хати билан Бақара сурасининг 186-ояти ёзилган.

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ

Яъни, “Бандаларим Сиздан (эй Муҳаммад) Мен ҳақим-да сўрасалар, Мен уларга яқинман. Менга дуо қилган пайтларида, дуоғўйларининг дуосини ижобат қиламан”.

Бу ояти каримада, Аллоҳ таоло бандаларига жуда катта имконият бериб, ўзини бандаларига яқин эканлигини ҳамда уларнинг дуосини ижобат қилишини билдиради.

Ҳаёт - жуда мураккаб. Бу ёруғ дунёда ҳар хил инсонлар яшайди. Уларнинг ҳаммаси ҳам Аллоҳ таолонинг бандасидир. “Қочган ҳам Худо дейди, қувган ҳам”, деганларидек, ҳар бир инсон ҳаётлик даврида ўз манфаати учун Аллоҳдан турли хил нарсаларни сўрайди. Аммо биз мўмин муслмонлар нима деб сўрашлигимиз керак? Худди шу саволга иккинчи қаторда сулс хатида ёзилган Ҳашр сурасининг 10-ояти жавоб бўла олади:

وَالَّذِينَ جَاءُوا مِن بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا

بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ

Яъни, “Улардан кейин (дунёга) келган зотлар айтурлар: “Парвардигоро, Ўзинг бизларни ва бизлардан илгари иймон билан ўтган биродарларимизни мағфират қилгин ва қалб-

ларимизда иймон келтирган зотлар учун бирон ғилли-ғаш қилмагин. Парвардигоро, албатта, Сен Меҳрибон ва Раҳм-лидирсан”.

Ояти каримани шундай шарҳлаш мумкин:

“Парвардигоро, ўзинг бизларни мағфират қил”. Аллоҳ таоло бу каломи билан фақат ўзимизни эмас, балки ҳаммамиз бир-биримизни ўйлашимиз, бир-бирларимизга яхшилик қилмоқлигимиз зарур экани ҳақида таълим берди. Аллоҳ таоло қайсики бандасининг гуноҳларини кечирса, ўша бандасига раҳмат эшикларини очса, бандаси яшаб турган жойни офату кулфатлардан сақлаб, қут ва барака нозил қилиб қўяди. Шундай экан, бир-биримизнинг гуноҳларимизни яратган Зотдан кечиришларини сўрайверсак, Аллоҳ таоло меҳрибон зот, гуноҳларимизни кечиради ва доимо юртимизни тинч ва осойишта қилиб қўяди.

“Бизлардан илгари иймон билан ўтган биродарларимизни мағфират қилгин”. Мусулмонларнинг бирдан-бир орзуси дунёдан иймон билан кетмоқликдир. Шунинг учун ҳам бир-биримизга яхшилик қиламиз, савоб ишларни кўпайтирамиз, гуноҳ ишлардан қочамиз. Ибодатга машғул бўламиз. Жамиятимизнинг равнақи учун курашамиз. Иймонсиз кишидан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Демак, иймонли киши ўзи яшаб турган замонасида фақат эзгу ишларда иштирок этган одамдир. Шу сабабдан ҳам биз иймон билан ўтганларни мағфират қил, деб сўраймиз.

“Ва қалбларимизда иймон келтирган зотлар учун бирон ғилли-ғаш қилмагин”. Бу сўзлардан нимани англадингиз? Иймон келтирганлар кимлар? Албатта иймон келтирганлар – сизу биз, мусулмон бандаларимиз. Ота-онамиз, ака-укамиз, опасинглимиз, қавму-қариндошимиз, ҳамсоя-ҳаққимиз, маҳалламизда, туманимизда, бутун Ўзбекистонимизда, қолаверса, бутун дунёда истиқомат қилаётган мўмин-мусулмон биродарларимиздир. Иймонли кишилар бир-бирлари билан гап талашиб, жанжал қилишлари, қўлига қурол олиб қон тўкишлари у ёқда турсин, фақатгина Аллоҳга ва ўзимизга маълум бўлган, қалбимиздан ўтиб қолган гина ва ҳасаднинг бўлмаслигини Аллоҳдан сўрашлари керак. Бу дунё ўткинчидир. Шундай экан, умримиз борича бир-биримизга яхшилик қилайлик.

“Парвардигоро, албатта, Сен Меҳрибон ва Раҳмлидирсан”. Ота-она ўз фарзандига қандай меҳрибон бўлса, Аллоҳ таоло бандаларига ундан ҳам меҳрибон ва раҳмлидир. Қайси банда бошқаларга меҳрибон бўлса, Аллоҳ таоло ҳам ўша бандасига кўпроқ меҳрибонлик ва раҳмдиллик қилади.

Бу дуони мусулмонлар ҳар дам ўқишади. Халқимизда “Олтин олма, дуо ол”, деган нақл бор. Бир-биримизнинг ҳақларимизга кўпроқ дуо қилаверайлик.

Зиёратгоҳга киришда миллий ёғоч ўймакорлик услубида ясалган дарвоза ўрнатилган. Дарвозанинг энг тепа қисмига:

”عَمَلُ أَوْسْتَا امِيرِ اللَّهِ يُوَلِّبِرْسُ حَاجِي”

деб ёзиб қўйилган. Яъни: “Уста Амируллоҳ Йўлбарс ҳожининг иши”. Демак, бу дарвозани уста Амируллоҳ Йўлбарс ҳожи ўз шогирдлари билан яратган. Дарвозанинг ўрта қисмига ниҳоятда чиройлик қилиб:

”لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ”

калимаси ёзилган. Яъни: “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ. Муҳаммад Аллоҳнинг Расули”. Ҳар бир мусулмон киши ўзининг мусулмон эканлигини ана шу калима билангина исбот қилиб бера олади.

Дарвозага маҳорат билан, жаннат саккиз эшигининг номлари битилган:

۱ . دَارُ الْجَلَالِ	۲ . دَارُ السَّلَامِ
۳ . جَنَّةُ الْخُلْدِ	۴ . جَنَّةُ الْمَأْوَى
۵ . جَنَّةُ الْعَدْنِ	۶ . دَارُ الْقَرَارِ
۷ . جَنَّةُ الْفِرْدَوْسِ	۸ . جَنَّةُ التَّعِيمِ

Аллоҳ таоло бандаларининг қилган амалларига қараб, ана шу саккиз дарвозадан жаннатга киргизади. Аллоҳ таоло ҳаммамизни мана шу эшикларнинг биридан киришлигимизни насиби рўзи қилсин. Омин!

Зиёратгоҳга киргандан кейин ўнг томондаги катта равоқнинг устки қисмига ҳам битиклар битилган. Эътибор бериб қарайдиган бўлсак куфий хатида:

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

калимаси 4 мартаба такрорланиб келган. Унинг тагида сулс хатида Каҳф сурасининг 10-ояти ёзилган:

قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهِيَ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشْدًا

Яъни: "Парвардигоро, бизларга ўз ҳузурингдан раҳмат-мағфират ато этгин ва бизларнинг ишимизни Ўзинг ўнглагин".

У жойдан ичкарига кирсак, кичкина ҳовлига дуч келамиз. Чап томондаги эшиқдан музейга кирилади. Тўғридаги икки табақали нақшлар билан безатилган эшиқдан катта хонага, яъни мажлислар учун мўлжалланган хонага ўтилади.

МАЖЛИСЛАР ХОНАСИ

Мажлислар хонаси сари юрилар экан, рўпарамизда учта эшикни кўришимиз мумкин. Биринчиси мажлислар хонасига кириладиган эшик бўлиб, устига:

قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَنْ صَلَّى عَلَيَّ فِي كِتَابٍ لَمْ تَزَلْ

الْمَلَائِكَةُ تُصَلِّي عَلَيْهِ مَا دَامَ اسْمِي فِي ذَلِكَ الْكِتَابِ، الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ

деб ёзилган.

Яъни: "Пайғамбаримиз (сав) айтдилар: "Кимки менга китобда саловат айтса (яъни: ёзиш билан) фаришталар унга доимий саловат айтади. Мадомики менинг исмим шу китобда бўлса". Саловат ва саломлар сизга бўлсин Саййидимиз Муҳаммад, эй Аллоҳнинг Расули!"

Эшикнинг ўнг табақасига:

إِنَّمَا أَلْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ

“Албатта амаллар ният билан”, чап табақасига эса:

إِنَّمَا لِكُلِّ أَمْرٍ مَانَوَى

“Ҳар бир киши нимани ният қилса етади”, деган ҳадислар битилган.

Иккинчи эшикнинг устига:

اوستا سراج الدين رحمة الله اوغلى واوستا حسن فرمت اوغلى سنة ۱۹۹۸ تاشكند

Яъни: “Уста Сирожиддин Раҳматуллоҳ ўғли ва уста Ҳасан Пирмат ўғли, 1988 йил, Тошкент”, деб ёзилган.

Чап табақасига قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ. مَا هَيْتُكُمْ مِنْهُ فَاجْتَبُوهُ

وَمَا أَمْرُكُمْ فَأَتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ. صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ.

Яъни: “Набий алайҳиссалом айтди: “Нимадан сизларни қайтарсам, ундан сақланинг ва нимага буюрсам, қодир бўлганингизча қилинглар”. Расулуллоҳнинг айтганлари тўғри.

Иккинчи эшикдан кирганингиздан кейин, чап томонда таҳоратхоналар мавжуд. Мажлислар хонасига кириш учун яна битта – учинчи эшикни очишимиз керак.

Учинчи эшик тепасига:

اوستا اكمل اكرام حوجه اوغلى اوستا قهرمان كريم اوغلى سنة ۱۹۹۸ تاشكند

Яъни: “Уста Акмал Акрамхўжа ўғли. Уста Қаҳрамон Карим ўғли, 1998 йил, Тошкент”, деб ёзиб қўйилган.

Чап табақасига:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ صِنْفَهُ

Яъни: “Расулуллоҳ айтди: “Кимки Аллоҳга ва қиёмат кунига иймон келтирса, меҳмонини ҳурмат қилсин”.

Ўнг табақасига:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيصُنْتَ

Яъни *“Айтди Расулulloҳ: “Кимки Аллоҳга ва Қиёмат кунига иймон келтирса, яхши гапларни гапирсин ёки жим турсин”*.

Мажлислар хонасига кирар экансиз, 50 кишига мўлжалланган айлана столга кўзингиз тушади. Унинг ўртасида уч бўлак сунъий гулдаста узукка кўз қўйгандек ярашиб, очилиб турибди.

1998 йил 23 октябрда, Имом ал-Бухорий тантанаси муносабати билан шу хонада удумимизга биноан ош берилди. Унда меҳмонлар билан бир қаторда жаноби Президентимиз Ислом Каримов ҳам қатнашдилар.

ЁҒОЧ ЎЙМАКОРЛИГИ ВА НАҚҚОШЛИК

Ёғоч ўймакорлиги ва наққошлик санъати миллий маданиятимизнинг юксак такомилга етган, ҳар қанча қувонса, фахр этса арзийдиган турларидан ҳисобланади. Имом ал-Бухорий зиёратгоҳида ҳам ёғоч ўймакорлиги ва наққошлик санъати намуналаридан кенг фойдаланилган. Мажмуага киришда ўнг қўл томондаги айвон шифтига:

“Уста Ориф ўз шогирдлари билан бажарди” деб ёзилган. Ўша айвон шифтида яна:

“Уста Пўлатхон, Наманган” деган сўзлар бор.

Мақбара атрофидаги устунларнинг бирига, “Уста Миркамол Асадов, 1998 йил”, деб лотин ҳарфида битиб қўйилган.

Масжидга киришдаги ўнг томондаги айвон устунига “Наманганлик уста Мўйиддинхон ўғиллари Неъматжон”, яна бир устунга:

“Уста Йўлбарс ҳожи Муҳаммад ўғли, Андижоний” деб ёзилган. Ўша ердаги мадрасага чиқиб кетиш учун мўлжалланган эшик устига:

“Акбархон шогирди устоз Насрулло” дея қайд этилган.

Бу эшик ёнига ҳар доим зиёратчилар тўпланиб қолишадди. Чунки эшик уч қават ўймакор нақшлар билан безатилган. Безак шунчалик нозикки, ҳар қандай одамни ҳам беҳис қолдирмайди.

Ҳа, тарихи бор халқнинг келажаги бор экан. Энг оғир даврларда ҳам миллий маданиятимиз намояндалари бўлмиш усталар асрлар давомида сайқалланган санъатини бой бермай, ўз шогирдларига олтин мерос сифатида қолдириб кетишди. Мустақиллигимиз омон бўлса, тинчлик бўлса, фарзандларимиз ҳали бу санъатларни янада баланд мақомларга етказадилар.

МУЗЕЙ

Музейга киришингиз билан ўнг томондаги Каъбапўш эътиборингизни ўзига тортади. Уни 1992 йил Саудия Арабистони подшоҳи Фаҳд ибн Абдулазиз жаноблари Президентимизга совға қилганлар. Каъбапўшга “Оли Имрон” сурасининг 97-ояти ёзилган:

فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

Бу, “Унда мақоми Иброҳим (яъни, Каъбани қуришда Иброҳим алайҳиссалом оёқлари остида бўлган харсанг тош, у тошдан ҳанузгача Иброҳим пайғамбарнинг оёқ излари кетмаган) ва унга кирган одам ҳар қандай хавф-хатардан омон бўлиши очиқ оят-аломатлар бордир”, деган маънодаги оятдир.

Музейда асосан хорижий мамлакатлардан ташриф буюрган меҳмонларнинг совғалари сақланади.

Хусусан:

Индонезия Президенти Сухарто жаноблари 1995 йилда тақдим этган Қуръони карим нусхаси;

Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Беназир Бхутто жаноби олиялари 1994 йилда совға қилган Қуръони карим нусхаси;

Иордания Ҳошимийлар қироллиги томонидан инъом қилинган Қуръони карим нусхаси;

Саудиялик ватандошимиз ҳожи Абдулбоқий томонидан 1999 йили ҳадя этилган Каъбатуллоҳнинг эшиги макети, "Кофирун" ва "Ёсин" сураларининг ҳуснихат билан битилган нусхалари;

Бирлашган Араб Амирлиги томонидан 1985 йилда берилган, Каъбатуллоҳ сурати туширилган тиллодан ясалган ликопча;

Саудия Арабистонининг Ўзбекистондаги элчиси 1999 йили совға қилган жилди садафдан ясалган Қуръони карим нусхаси;

Эрон Президенти Оятуллоҳ Рафсанжоний 1993 йили совға қилган Қуръони карим нусхаси;

Эрон Ташқи ишлар вазири Саид Камол Харрозий томонидан 2000 йилда совға қилинган Қуръони карим нусхаси.

Сулаймон Демирел жаноблари 1996 йили совға қилган Қуръони карим нусхаси;

Малайзия Ташқи ишлар вазирлиги томонидан ҳадя қилинган совғалар;

Германия Бундестаги тарафидан ҳадя этилган кумушдан ясалган медальон;

Бирлашган Араб Амирлиги томонидан берилган, жилди садафдан ясалган Қуръони карим нусхаси;

Марокаш подшоҳи Ҳасан II томонидан 1970 йилда совға қилинган, мисдан ясалган катта қандил ва бошқа ноёб буюмлар, китоблар.

Имом ал-Бухорий масжидининг 1998 йилгача бўлган кўриши макети ҳам шу ерга қўйилган.

Кўрдикки, музейга кўллаб давлатларнинг раҳбарлари бу ерга зиёрат учун келиб, ўз совғаларини топширганлар. Бу ҳам Имом ал-Бухорийга бўлган юксак ҳурматнинг нишонасидир.

МАСЖИД

Масжидга кираверишдаги катта равоқнинг устки қисмига куфий хатида Ихлос сураси битилган:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ.

Мазмуни: "1. (Эй Муҳаммад), айтинг: У - Аллоҳ Бирдир. (Яъни Унинг ҳеч қандай шериги йўқдир, У яккаю ёлғиздир). 2. Аллоҳ (барча ҳожатлар билан) кўзлангувчидир (яъни барча ҳожатлар Ундан сўралади, аммо У ҳеч кимга муҳтож эмасдир.) 3. У туғмаган ва туғилмагандир (яъни, Аллоҳнинг ўғил-қизи ҳам, ота-онаси ҳам йўқдир. У азалий ва абадий зотдир). 4. Ва ҳеч ким У зотга тенг эмасдир."

Сулус хатида: Муъминун сурасининг 1-4-оятлари ёзилган:

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ. وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ
اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ. وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ.

Мазмуни: "1. Дарҳақиқат, мўминлар нажот топдилар. 2. Улар намозларида (кўрқув ва умид билан) бўйин эгувчи кишилардир. 3. Улар беҳуда-фойдасиз (сўз ва амаллардан) юз ўгиргувчи кишилардир. 4. Улар закотни (адо) қилгувчи кишилардир".

Равоқнинг пастки қисмига, яъни, ўнг томонига:

"Ҳаттот Ислом Муҳаммад ва Ҳабибуллоҳ Исмоил Солиҳ ал-Ҳисорий, нақш ишлари раҳбари Абдулғани Тошмуҳаммад ўғли Абдукарим Ҳожиёв", деб ёзилган.

Масжидга учта эшик орқали кирилади. Бу эшикларга ҳам битиклар ёзилган. Ўнг томондан биринчи эшикнинг ўнг табақасига Куфий хатида :

الرَّحْمَنُ

Яъни: "Меҳрибон" деб ёзилган.

Сулус хатида: **عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفَوْتِ**

деб ёзилган.

Яъни: "Шошилинглар, намоз вақти ўтмасдан!"

Чап табақасида: **الرَّحِيمِ**

Яъни: "Раҳмдил".

Сулус хатида: **عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ**

Яъни: "Тавбага шошилинглар ўлим келмасдан", деб ёзилган.

Ўртадаги эшикнинг ўнг табақасида:

رَبَّنَا افْتَحْ لَنَا أَبْوَابَ الرَّحْمَةِ

Яъни: "Эй Парвардигоро, бизга раҳмат эшикларингни оч", чап табақасига Бақара сураси 281-оятдаги каломлар ёзилган:

وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ

Яъни: "Ва (барчангиз) Аллоҳга қайтариладиган кундан кўрқингиз!" Чап томондаги эшикнинг ўнг табақасида:

أَبْوَابُ الْجَنَّةِ مَفْتُوحَةٌ عَلَى الْفُقَرَاءِ.

"Жаннат эшиклари фақирлар учун очикдир".

Ўнг эшикка:

وَالرَّحْمَةُ نَازِلَةٌ عَلَى الرَّحْمَاءِ.

Яъни: "Раҳмат раҳмдилларга тушиб турувчидир" деб битилган.

Масжид ичига кирар экансиз, қизил рангли жойнамош шаклида тўқилган Хива гилами кўзингизни олади. Бу гиламни саудиялик ватандошимиз, "Ал-Марва" муассасасининг раҳбари ҳожи Абдурахмон Хива гиламдўзларига буюртма бериб, масжидга тўшаганлар. 4 та кичик ва битта катта гумбаз ганчкорларнинг нозик санъати билан музайян. Ундаги

қандил эса худди шу гумбазларга мослаб ўрнатилгандек. Бу қандиллар Тошкентда тайёрланган.

Меҳроб тепасига:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ لَا اِلهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ

Яъни: “Меҳрибон ва раҳмдил Аллоҳ номи билан. Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг элчиси” деган калималар битилган. Бу ёзувни Абдужапил Умар ўғли араб ҳарфида усталарга ёзиб берган.

Масжидда бир вақтнинг ўзида минг киши намоз ўқиш имкониятига эгадир.

КУТУБХОНА

Зиёратгоҳ дарвозасидан кирилганда, ўнг томонда кутубхона жойлашган. У 1974 йили Имом ал-Бухорий ҳазратлари таваллудининг 1200 йиллиги арафасида очилган.

Кутубхонада XIX аср охирларида Истанбул, Қоҳира, Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Қозон, Уфа, Москва шаҳарларида чоп этилган 600 дан зиёд қадимий қимматбаҳо китоблар жам этилган.

Қўлёзма-тошбосма китоблар, асосан, фикҳий масалалар, Қуръон тафсирилари, ақоид (ислом фалсафаси), ҳадис ҳамда Навоий, Фузулий, Бобораҳим Машраб, Яссавий ва бошқа шоирлар асарларидан иборат.

Кутубхонада қўлёзма китоблар учун алоҳида, тошбосма китоблар учун алоҳида хоналар мавжуд бўлиб, ҳарорат бир маромда сақланади. Хоналар ҳаво алмаштиргичлар билан жиҳозланган. Ҳар бир китоб учун маълумот варақаси бор. Китобни қачон, қаерда, ким томонидан чоп қилингани, қоғози, ранги, варағи, қайси ҳолатда турганлиги ҳақида батафсил маълумот мавжуд. Бу китоблар ҳақида компьютердан ҳам маълумот олиш мумкин.

Китоб мутоаласи заллари муҳайё. Араб, форс тиллари ни мукамал эгаллаган зукко илмий ходимларимиз ўрганилмаган асарлар устида тадқиқот олиб бормоқда.

2000 йилдан кутубхона "Ўзбек халқи қўлёзма мероси миллий марказининг Самарқанд бўлими" деб юритилади.

Кутубхона хазинаси халқнинг қўлидаги қадимий қўлёзма, тошбосма китобларни сотиб олиш ҳисобига бойитиб бориляпти.

Келажакда Имом ал-Бухорий ҳазратларининг ҳам ўрганмаган китобларини топиб, ўрганиш, нашрга тайёрлаш, шунингдек, Самарқанд алломаларидан Доримий, Абу Лайс-Самарқандий, Имом ал-Мотуридий асарлари устида ҳам тадқиқот олиб борамиз.

Кутубхонанинг пайдо бўлиши тарихи қандай? 1970 йилдан Имом ал-Бухорий ҳазратларининг 1974 йилда бўлиб ўтадиган 1200 йиллик тўйларига тайёргарлик кўрила бошланган. Бу тадбирга Ўрта Осиё ва Қозоғистон Муслмонлари идораси раиси, муфтий Зиёвуддин қори бошчилик қилганлар. Ҳазрат бу ерга тез-тез келиб турар ва бўлаётган ишларни назорат қилиб турар эдилар. У даврда динга эркинлик йўқ, ҳар қадам назорат остида бўларди. Шунга қарамасдан, бир маҳаллар хор бўлган қўлёзма ва тошбосма китобларни теварак-атрофда яшайдиган кишилардан масжидга топширишларини илтимос қилдилар. Буни эшитган халқ кўз қорачиғидек асраб келган китобларни ўз ихтиёри билан масжидга топшира бошлади. Шу боис кутубхона ташкил этилди. Муфтий Зиёвуддин қори ҳазратлари ҳам кутубхонага диний идора томонидан кўплаб китобларни ҳадя қилдилар.

Имом ал-Бухорий ҳазратларининг 1200 йиллик тўйларига 28 давлатдан 180 нафар хорижлик меҳмонлар иштирок этди. Меҳмонлар Имом ал-Бухорий раўзаларини зиёрат қилиш билан бирга, кутубхонага қўйилган китоблар билан ҳам танишишди. Кейинчалик кўпчилик меҳмонлар кутубхонани янада бойитиш учун ўз юртларидан турли хил китобларни совға қилиб юборишди.

Имом ал-Бухорий ҳазратларининг 1225 йиллик юбилейлари муносабати билан бу жойда барпо қилинган мажмаудан кутубхона ҳам ўрин олди. У 30 минг китобга мўлжалланган бўлиб, замон талабларига жавоб беради.

МАҚБАРА

Имом ал-Бухорий ҳазратларининг мақбараси мараббаъ шаклида қурилган, ўлчами 9,0 x 9,0 метр, баландлиги 17 метрдир.

Ташқи қисми Эрондан олиб келинган оникс тоши билан безатилган, Самарқандда пишитилган безак кошинлари ва ояту ҳадислар ёзилган кошинлар бир-бири билан уйғунлашиб кетган.

Ички қисми нақш услубида турли миллий безаклар билан безатилган, оят-ҳадислардан бу ерда кенг фойдаланилган.

Мақбара ташқи томонининг энг юқори қисмига "Мулк" сураси ёзиб қўйилган.

Мазкур сура Маккада нозил этилган бўлиб, 30 оятдан иборатдир. Сура барча оламлар Мулки-Подшоҳлиги Ўз қўлида бўлган Аллоҳ таборака ва таоло беҳад буюк баракотли зот эканини таъкидлаш билан бошланади. Шу боисдан ҳам у "Мулк" сураси деб номлангандир. Айрим манбаларда уни "Таборақ" сураси деб ҳам атайдилар.

Бу сурада Аллоҳ таоло ўлим ва ҳаёт неъматларини нима учун яратгани ҳамда У зот етти қават осмон ва ундаги бор мавжудотни қандай дақиқ, ҳикмат-интизом билан яратгани баён қилинган. Оятлар қаторида охират ҳақида ва у кунда кофирлар дучор бўладиган азоб ҳамда улар чекадиган бефойда афсус-надоматлар тўғрисида хабар берадиган оятлар ҳам мавжуддир.

Сўнгра еру осмондаги Тангри таолонинг қудратига далолат қилиб турган турли-туман оят-аломатлар тасвирланади. Ҳамда кофир ва мўмин ҳақида ибратли мисоллар келтирилиб, барча инсонларни Аллоҳ таоло рози бўладиган тўғри йўлни тутишга даъват этилади.

Суранинг фазилатлари баёнида кўплаб ҳадислар мавжуд. Улардан бири Имом ат-Термизий ривоят қилган мана бу ҳадисдир: *"Пайғамбар (с.а.в.) айтадилар: "Дарҳақиқат, Аллоҳнинг китобида ўзи фақат ўттиз оятдан иборат бўлган бир сура ҳам борки, у (ўша сурани ўқиб амал қилиб юрган) кишини шафоат қилур ва ҳатто қиёмат кунинда уни дўзахдан чиқариб, жаннатга киритур. У Таборақ сурасидир".*

Мана, шу суранинг тафсири:

“Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман):

1. (Барча оламлар) подшоҳлиги Ўз қўлида бўлган зот – Аллоҳ баракотли - буюқдир. У барча нарсага қодирдир. 2. (Эй инсонлар, У) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ - яхшироқ амал қилгувчи эканлигингизни имтиҳон қилиш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир. У қудратли ва мағфиратлидир. ”

Изоҳ: Демак, Аллоҳ таоло ҳар бир инсонни мана шу ҳаёти дунёда қилиб ўтадиган амаллари билан синаб, охиратда ўша амалга яраша мукофот-жазо бериш учун ўлим ва ҳаётни яратган экан. Ушбу ояти каримада ўлим сўзининг муқаддам келтирилиши сабаби, ўлим калимасининг мазмуни ҳаёт калимасининг маъносидан теранроқ, қамровлироқ эканлигидир. Чунки ҳаёт сўзи мана шу ўткинчи дунёда яшашнинг бошланишини билдирса, ўлим сўзи охират диёридаги мангу ҳаётнинг бошланишини англатади. Демак, ўлим юзаки қараганда ҳаётнинг интиҳоси бўлиб кўринса-да, аслида у мана шу мангу ҳаётнинг ибтидосидир. Бу хусусда пайғамбар (с.а.в.) шундай деганлар: *“Жоним қўлида бўлган зотга, Аллоҳга қасамки, сизлар менинг сўзларимни улардан (ўликлардан) яхшироқ англагувчи эмассизлар. Фақат улар жавоб қила олмайдилар холос”*.

“3. (У) етти осмонни устма-уст қилиб яратган зотдирки, сиз У Раҳмоннинг (Меҳрибон зотнинг) яратишида бирон тафовут-нуқсонни кўрмассиз. Энди кўзингизни яна (самога) қайтарингчи, (унда) бирон футур-ёриқни кўрармикансиз? 4. Сўнгра кўзингизни қайта-қайта (самога) қайтаринг, кўзингиз сизга чарчаб, ҳолдан тойган ҳолда қайтур (аммо Аллоҳ таоло яратган осмонлардан бирон айб-нуқсон топа олмас). 5. Дарҳақиқат, Биз, энг яқин осмонни чироқлар (юлдузлар) билан безадик ва уларни шайтонларга отиладиган тошлар қилиб қўйдик. Биз улар (шайтонлар) учун (охиратдаги) оловдўзах азобини ҳам тайёрлаб қўйгандирмиз. 6. Парвардигорларига кофир бўлган кимсалар учун жаҳаннам азоби бордир. Нақадар ёмон оғир оқибат бу! 7. Қачон улар (жаҳаннамга) ташланганларида қайнаб турган (жаҳаннамнинг худди эшак ҳанграшидек) бир ўкирик-фарёдини эшитурлар. 8. У ғазабдан бўлиниб-парчаланиб кетгудек бўлур. Ҳар қачон

унга бир тўда (кофир) ташланганида унинг қўриқчилари улардан (кофирлардан): “Сизларга (ҳаёти-дунёда) бирор огоҳлантиргувчи-пайғамбар келганмиди?” деб сўраганида. 9. Улар дерлар: “Ҳа, дарҳақиқат бизларга огоҳлантиргувчи келган эди, (лекин бизлар уни) ёлғончи қилганмиз ва: “Аллоҳ (ҳеч кимга ҳеч нарса нозил қилган эмас, сизлар фақат катта залолат- гумроҳлиқдадирсизлар”, деганмиз”. 10. Улар (кофирлар) яна: “Агар бизлар (огоҳлантиргувчи пайғамбарнинг сўзларини) тинглаб, яна ақл юргизувчи бўлганимизда, дўзах эгалари қаторида бўлмас эдик”, дерлар. 11. Мана улар ўз гуноҳларини эътироф этдилар! Энди у дўзах эгаларига ҳалокат бўлгай! 12. Албатта, ғайбадаги (кўзга кўринмайдиган) Парвардигорларидан қўрқадиган зотлар учун мағфират ва катта ажр-мукофот бордир. 13. (Эй инсонлар), сизлар сўзларингизни яширинглар ёки ошкора қилинглар (ҳар ҳолда Аллоҳ билиб турур). Албатта У диллардаги сирларни билгувчидир. 14. (Ахир) Яратган зот (Ўзи йўқдан бор қилган нарсаларни) билмасми?! У меҳрибон ва (ҳар нарсадан) хабардор зотдир. 15. У (Аллоҳ) сизлар учун ерни хокисорбўйсунгувчи қилиб қўйган зотдир. Бас, у (ер)нинг ҳар томонида (сайр-саёҳат қилиб, ё тижорат билан, ёки деҳқончиликни касб қилиб) юраверинглар ва (Аллоҳнинг берган) ризқ-рўзидан енглар. Ёлғиз Унинг ҳузурида тирилиб, чиқиш-қайтиш бордир. 16. (Эй Макка кофирлари), ё сизлар (кофирлигингизда оёқ тираб тураверсангизлар) осмондаги зот сизларни ер юттириб юборишидан, бас, баногоҳ (ер) титроққа тушиб, сизларни босиб қолишидан хотиржаммисизлар (қўрқмайсизларми)?! 17. Ёки сизлар осмондаги зот устингизга тош ёғдиришидан хотиржаммисизлар?! Ҳали (азобга гирифтор қилинганларингизда Менинг огоҳлантиришим қандай эканлигини билиб олажаксизлар! 18. Дарвоқе улардан аввалги кимсалар ҳам (ўз пайғамбарларини) ёлғончи қилгандилар. Бас, Менинг инкорим-азобим қандоқ бўлди?! 19. Улар устларида (қанотларини) ёйгувчи бўлган ва йиққан ҳолда (учиб юрган) қушларни кўрмадиларми?! У (Қуш)ларни ёлғиз Раҳмонгина (самода) ушлаб турар! Албатта У барча нарсани кўриб тургувчидир. 20. (Эй мушриклар), Раҳмондан ўзга сизларга ёрдам берадиган, сизлар учун қўшин-

ёрдамчи бўлган ўша зот ким ўзи?! (Аллоҳдан ўзга бирон мадакор йўқдир.) Кофирлар эса фақат ғурур-алданишдадирлар. (Шунинг учун, улар ўзлари сиғинаётган бут-санамларга уларни Аллоҳнинг азобидан қутқара олади, деб ҳисоблайдилар.) 21. Агар (Раҳмон) Ўз ризқини ушлаб-тўхтатиб қўйса, сизларга ризқ-рўз берадиган ўша зот ким ўзи?! (Аллоҳдан ўзга бирон ризқ-рўз бергувчи йўқдир.) Йўқ, улар (кофирлар) катта кетишда ва (Ҳақдан) йироқлашишда давом этдилар. 22. Ахир юз тубан (яъни оёғининг остидан ўзга ёққа қарамасдан юрадиган) кимса, ҳақ йўлни топгувчиروқми ёки қадди рост ҳолида тўғри йўлда юрадиган кишими?!"

Изоҳ. Ушбу ояти карима кофир билан мўмин ҳақида келтирилган ибратли бир масаладир. Уни шундай тушунмоқ лозим. Динсиз-эътиқодсиз кимса бирон илоҳий қўлланмасиз, ўтган кунини ҳам келажагини ҳам унутиб, фақат бугунги кунини қандай ўтказиш ғамида, бугуннинг муаммоларини ҳал қилиш билан овора-ю сарсон бўлиб, яъни фақат оёғининг тагига қараб кун ўтказади. Демак, унинг эрта бир кун йўлидан чиқиб қолиши аниқ бўлган ҳар қандай тошга, тўсиққа қоқилиб, юзтубан қулаши ҳеч гап эмас. Аммо иймон-эътиқод эгаси эса, Яратган юборган Илоҳий қўлланма кўрсатиб қўйган. Тўғри йўлда қаддини рост тутиб, қиладиган ҳар бир иши-амалида фақат ҳозирнинг ҳузурини кўзламасдан, балки Эрта, Қиёмат кунндаги ҳисоб-китоб, ажр-мукофотни ўйлаб боради. Бинобарин, бугуннинг, яъни ўткинчи дунёнинг арзон матолари уни ўзи танлаб олган Тўғри Йўлдан адаштира олмайди.

"23. (Эй Муҳаммад, у кофирларга) айтинг: "У (Аллоҳ) сизларни (йўқдан) пайдо қилган ва сизлар учун қулоқ-кўзлар ва дилларни (ато) қилган зотдир. Сизлар эса камдан-кам шукр қилурсизлар". 24. Айтинг: "У сизларни ер юзида яратиб қўйган зотдир. Сизлар (Қиёмат куннда) ёлғиз Унга тўпланурсизлар". 25. Улар: ("Агар ростгўй бўлсангизлар (айтинглар-чи), ушбу ваъда (қилинган Қиёмат куни) қачон бўлади?" дерлар. 26. (Эй Муҳаммад уларга) айтинг: "(Қиёмат қачон қойим бўлиши ҳақидаги билим ёлғиз Аллоҳнинг ҳузуридадир. Мен фақат бир огоҳлантиргувчидирман, холос)". 27. Бас,

қачонки улар (Қиёмат кунда ваъда қилинган азобни ўзларига) яқин ҳолда кўришгач, у кофирларнинг юзлари қорайиб кетур ва (уларга): “Мана шу сизлар истаган нарсадир”, дейилур. 28. (Эй Муҳаммад, у кофирларга) айтинг: “Хабар берингиз-чи, агар Аллоҳ мени ва мен билан бирга бўлган кишиларни ҳалок қилса ёки (умримизни узун қилиш билан) бизларга раҳм-шафқат қилса Ўзининг изн-ихтиёридадир. Аммо энди кофирларни (яъни сизларни) ким аламли азобдан ҳимоя қилур”?!

Изоҳ: Макка кофирлари доим Муҳаммад (с.а.в.) ва у зотнинг саҳобаларига ўлим-ҳалокат тилар эдилар. Шунда Аллоҳ таоло томонидан пайғамбаримизга юқоридаги оят нозил қилиниб, у кишини кофирларга шундай жавоб қилишга амр этилди: “Биз мўминлар икки гўзал оқибатга кўз тутиб яшаймиз. Улардан бири, сизлар орзу қилаётганиздек дин йўлида ҳалок бўлиб, жаннатга етишиш бўлса, иккинчиси, омон қолиб, сизларнинг устингиздан ўзимиз умид қилган ғалабага эришишдир. Аммо сизлар кофир бўлган ҳолларингизда кимнинг ҳимоясини кутмоқдасизлар”?!

“29. Айтинг: “У (Аллоҳ) Раҳмон – Меҳрибондир. Бизлар Унга иймон келтирдик ва ёлғиз Унинг Ўзига таваккул қилдик – суяндик. Ҳали сизлар ким очиқ залолатда эканлигини билиб олажасизлар!” 30. “Эй Муҳаммад, у (мушрикларга) айтинг: “Хабар берингиз-чи, агар (баногоҳ ичар) сувларингиз (ер тубига) сингиб кетар бўлса, у ҳолда ким сизларга оқар сув келтира олур?! (Жонсиз бутларингизми?! Бас, нега у бефойда-бежон бутларни Меҳрибон Аллоҳга шерик қилиб олдингизлар?!)”

Мақбаранинг жануб томонида Юсуф ва Ғофир сураларидан оятлар ёзилган.

Юсуф сураси 101-оят:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ
الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيَّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ
تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ.

Мазмуни: “Парвардигорим, менга подшоҳликни ато этдинг, яна барча тушларнинг таъвил-таъбирларидан таълим бердинг. Эй, осмонлар ва ерни яратган зот, дунёю охиратда Ўзинг ҳожамдирсан. (Умрим битиб, сен белгилаб қўйган ажалим етганида) мусулмон ҳолимда жонимни олгин ва мени ҳам солиҳ бандаларинг қаторига қўшгин”.

Ғофир сураси, 57- 60 оятлар:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ لَخَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اَكْثَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا یَعْلَمُوْنَ. وَمَا یَسْتَوِی الْاَعْمٰی وَالْبَصِیْرُ وَالَّذِیْنَ ءَمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ وَلَا الْمُنْیٰءُ قَلِیْلًا مَا تَتَذَكَّرُوْنَ. اِنَّ السَّاعَةَ لَآتِیَةٌ لَا رَیْبَ فِیْهَا وَلَكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا یُؤْمِنُوْنَ. وَقَالَ رَبُّكُمْ اذْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَكُمْ اِنَّ الَّذِیْنَ یَسْتَكْبِرُوْنَ عَنِ عِبَادَتِیْ سَیَدْخَلُوْنَ جَهَنَّمَ دَاخِرِیْنَ

Мазмуни: “Меҳрибон ва Раҳмдил Аллоҳ номи билан (бошлайман).

57. Шак-шубҳасиз осмонлар ва ерни яратиш инсонларни яратишдан каттароқ (иш)дир. Лекин кўп одамлар билмайдилар”.

Изоҳ: Кофирларга осмонлар ва ерни ким яратган дейилса, Аллоҳ дейдилар-у, аммо, Аллоҳ таоло қиёмат кунида барча инсонларни қайта тирилтиради дейилса, ишонмайдилар. Мазкур оят ана ўшаларга берилган танбеҳдир.

“58. Кўр кимса билан кўргувчи зот, иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотлар билан ёмонлик қилгувчи кимса баробар бўлмас. Камдан-кам эспатма-ибрат олурсизлар. 59. Албатта (Қиёмат) соати келгувчидир. У ҳақда шак-шубҳа йўқдир. Лекин кўп одамлар (унинг келишига) иймон келтирмаслар”. 60. Парвардигорингиз: “Менга дуо-илтижо қилингллар, Мен сизларга (қилган дуоларингизни) мустажоб қилурман”, деди. Албатта Менга ибодат қилишдан кибр-ҳаво қилган кимсалар яқинда бўйинларини эгган ҳолларида жаҳаннамга кирурлар”.

Мақбаранинг ғарб томонига Бақара сурасининг охириги 285-286 оятлари ёзилган:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أَنزَلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ
 كُلٌّ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا يَفْرُقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ
 وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ لَا يَكْتَلِفُ اللَّهُ نَفْسًا
 إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ
 نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ
 مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْنَا مَا لَأَطَاقَهُ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفُرْنَا وَارْحَمْنَا
 أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

Мазмуни: “Пайғамбар ўзига Парвардигоридан нозил қилинган нарсага иймон келтирди ва мўминлар (ҳам имон келтирдилар). Аллоҳга, фаришталарига, китобларига ва пайғамбарларига иймон келтирган ҳар бир киши (айтди): “Унинг пайғамбарларидан бирон кишини ажратиб қўймаймиз”. Ва “Эшитдик ва итоат этдик. Парвардигоро, гуноҳларимизни мағфират қилишингни сўраймиз. Ва фақат Ўзингга қайтажамиз”, дедилар. 286. Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмайди. (Ҳар кимнинг) қилган (яхши) амали ўзи учундир ва (ёмон) амали ҳам ўзининг бўйнигадир. Парвардигоро, агар унутган ёки хато қилган бўлсак, бизни азобингга гирифтор айлама! Парвардигоро, бизларнинг зиммамизга биздан илгари ўтганларнинг бўйинларига қўйган юкингни юклама! Бизларни афв эт, (гуноҳларимизни) мағрифат қил, (ҳолимизга) раҳм айла! Ўзинг холамизсан! Бас, бу кофир қавм устига Ўзинг бизни ғолиб қил!”

Равоқларга эса ҳадислар ёзилган:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ صَدَقَةٌ قَالُوا فَإِنْ لَمْ
 تَجِدْ فَعْمَلٌ بِيَدِهِ فَيَنْفَعُ نَفْسَهُ وَيَتَصَدَّقُ قَالُوا فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيَعِنِ ذَا الْحَاجَةِ
 وَالْمَلْهُوفِ قَالُوا فَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ قَالَ فَيَأْمُرُ بِالْخَيْرِ قَالُوا وَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ قَالَ
 فَيَمْسِكُ عَنِ الشَّرِّ فَإِنَّهُ صَدَقَةٌ

Маъноси: “Ҳар бир муслимга садақа қилиш вожибдир”.
 Дедилар: “Агар топмаса кўли билан иш қилсин ва ўзига фойда-
 даси тегади ва садақа беради.” Дедилар: “Агар кучи етма-
 са-чи?”. Деди: “Ҳожатманд ва мазлум кишиларга ёрдам бер-
 син.” Дедилар: “Агар уни ҳам қилмаса-чи?”. Деди: “Яхшилик-
 ка буюрсин.” Дедилар: “Агар уни ҳам қилмаса-чи?”. Деди:
 “Ёмонликдан тийилсин – шунинг ўзи садақадир”.

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا معاذ أتق دعوة المظلوم قالها ليس
 بينها وبين الله حجاب وقال أنصرا أخاك ضالماً أو مظلوماً قالوا يارسول الله
 انانصر مظلوماً فكيف ينصر ظالماً قال يأخذ فوق يده.

Маъноси: “Эй, Муоз! Мазлумнинг дуосидан кўрқ, чунки
 унинг дуоси билан Аллоҳ ўртасида парда йўқ”. Деди: “Биро-
 дарингга ёрдам қил, агар у зolim ёки мазлум бўлса ҳам”.
 Дедилар: “Эй, Расулulloҳ, мазлумга ёрдам беришади, зо-
 лимга ёрдам қандай бўлади” Деди: “Кўлидан ушлайсан”.

Мақбаранинг шимол томонига:

Ол-и-имрон сурасининг 1-2-3-4-5-6-7-оятлари ёзилган.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ
 الْقَيُّمُ نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابُ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ
 وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ مِنْ قَبْلِ هَذَا لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ
 الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ
 عَزِيزٌ ذُو النِّعَامِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا
 فِي السَّمَاءِ هُوَ الَّذِي يَصَوِّرَكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا
 إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ
 آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي
 قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ
 وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمَّا بِهِ
 كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

“Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман):

1. Алиф, Лом, Мим. 2. Аллоҳ (ягона), ҳеч бир тангри йўқ. Фақат Унинг ўзи бор. У тирик ва абадий тургувчидир. 3-4. Сизга, (Эй Муҳаммад), Ўзидан олдин тушган китобларни тасдиқловчи бу китобни (Қуръонни) Ҳақ билан нозил қилди. Илгари одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш учун Таврот ва Инжилни туширган эдик. (Энди эса) Ҳақ билан ноҳақни ажратувчи (Қуръонни) нозил қилдик. Аллоҳнинг оятларини инкор қилувчи кимсалар учун шубҳасиз қаттиқ азоб бордир. Аллоҳ қудрат эгаси ва интиқом соҳибидир. 5. Албатта, Аллоҳга на ердаги ва на кўкдаги ҳеч бир нарса маҳфий эмасдир. 6. У сизларга (оналарингизни) қоринларида бўлган пайтингизда ўзи хоҳлаган суратни берган зотдир. Ҳеч бир тангри йўқ, фақат Унинг Ўзи бор. У қудратли, ҳикматлидир. 7. У сизга китоб нозил қилган зотдирки, у (китобдан) шу китобнинг асли моҳияти бўлган аниқ-равшан оятлар ҳам бошқа (қиёмат, жаннат, дўзаҳ ва ҳоказолар ҳақидаги) муташобих – тушуниш қийин бўлган оятлар ҳам (ўрин олгандир). Энди дилларида Ҳақ йўлдан оғиш бўлган кимсалар одамларни алдаб фитнага солиш ва ўз ҳавойи-нафсларига мувофиқ таъвил – тафсир қилиш учун унинг муташобих оятларига эргашадилар. Холбуки, ундай оятларнинг таъвилини ёлғиз Аллоҳгина билур. Илмда собитқадам бўлган кишилар эса: “У китобга имон келтирганмиз. Ҳамма оятлари парвардигоримиз ҳузуридандир”, дейдилар. Ва фақат аҳли донишларгина панд-насиҳат олулар”.

Мақбаранинг шарқ томонига Ол-и-Имрон сурасининг 189-190-191-192-193-194-оятлари ёзилган.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. وَلِلَّهِ مَلَكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ. الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ. رَبَّنَا إِنَّكَ مَن تَدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَجْتَهُ، وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ. رَبَّنَا

إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا
وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَقَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ وَلَا
تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ.

Мазмуни: “Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бош-лайман):

189. Осмонлар ва ердаги бор мулк Аллоҳникидир. Ва Аллоҳ ҳамма нарсага қодирдир. 190. Осмонлар ва ернинг яралишида ҳамда кеча ва кундузнинг алмашилиб туришида ақл эгалари учун (бир яратувчи ва бошқариб турувчи зот мавжуд эканлигига) оят–аломатлар борлиги шубҳасиздир. 191. Улар турганда ҳам, ўтирганда ҳам, ётганда ҳам Аллоҳни эслайдилар ҳамда осмонлар ва ернинг яралиши ҳақида тафаккур қилиб (дейдилар): “Парвардигоро, бу (борлик)ни беҳуда яратганинг йўқ! Сен (беҳуда бирон иш қилиш айбидан) поксан! Ўзинг бизни жаҳаннам азобидан асрагил! 192. Парвардигоро, албатта Сен кимни жаҳаннамга киритсанг, муҳаққақ уни расво қилурсан. Ва бундай золимлар учун ҳеч қандай ёрдамчи йўқдир. 193. Парвардигоро, албатта биз: “Парвардигорингизга иймон келтирингиз!” -деб иймонга чорлаган жарчи (Муҳаммад алайҳиссаломнинг нидоларини) эшитдигу иймон келтирдик. Парвардигоро, бизнинг гуноҳларимизни мағфират қил, қилган ёмонликларимизни (саҳифайи-аъмолимиздан) ўчиргил ва бизларни яхшилар билан бирга ўлдир! 194. Парвардигоро, бизларга пайғамбарларинг орқали ваъда қилган нарсаларингни (жаннат, мағфират, висолингдан баҳраманд этиш каби неъматларингни) ато қил ва бизларни қиёмат кунида расво қилмагил! Албатта, Сен ваъданга хилоф қилмагайсан.”

Ҳадислар:

أَنَا وَكَافِلِ الْيَتِيمِ فِي الْجَنَّةِ هَكَذَا وَقَالَ بِأَصْبَعِهِ السَّبَابَةِ الْوُسْطَى

“Мен ва етимни кафилликка олувчи жаннатда мана бундайдир, деди кўрсатгич ва ўрта бармоғини кўрсатиб”.

الْإِيمَانُ بَضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً وَالْحَيَاءُ مِنَ الْإِيمَانِ

“Иймон олтмиш неча бўлақдир, ҳаё иймоннинг бир бўлагидир.”

وَقَالَ مَا زَالِي جَبْرِيلُ يُوصِينِي بِالْجَارِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيُرَّثُهُ

“Жаброил менга доим қўшни ҳақида васият қилар эди. Хатто мен яқинда қўшни меросхўр бўлади деб ўйлаб қолдим.”

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ

الْحَدِيثِ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا تَخَاسَدُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَكُونُوا عِبَادَ

اللَّهِ إِخْوَانًا وَقَالَ إِنْ أَبْغَضَ الرَّجَالُ إِلَى اللَّهِ إِلَّا لُدَّ الْخِصْمُ.

“Ўзларингизни гумондан сақлангизлар, албатта (гумон) гапнинг ёлғонидир. Бир-бирларингизга жосуслик қилмангизлар, бир-бирларингизга ҳасадгўйлик қилмангизлар, бир-бирларингиздан юз ўгирмангизлар, бир-бирларингизга ғазаб қилмангизлар, бир-бирларингиз билан биродар - Аллоҳнинг бандаларидан бўлингизлар. Одамларнинг Аллоҳга энг ёмони аччиқ хусуматлисидир”.

Мақбара ташқарисидаги ёзувлар шулардан иборат.

Мақбаранинг ички қисмидаги ёзувлар

Мақбаранинг ички қисмидаги гумбаз атрофига “Оят ал-курси”, яъни Бақара сурасининг 255-ояти ёзилган.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا

نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ،

وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ، وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا، وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

Маъноси: “Аллоҳдан ўзга ҳеч қандай тангри йўқ. Фақат Унинг Ўзи бордир. У тирик ва абадий тургувчидир. Уни на мудроқ, на уйқу олмайди. Самовот ва ердаги бор нарсалар Унингдир. Унинг ҳузурида ҳеч ким (бировни) Унинг изнисиз оқлай олмайди. У уларнинг (барча одамларнинг) олдиларидаги ва орқаларидаги бор нарсани билади. Ва улар У зотнинг илмидан фақат Ўзи истаган нарсаларнигина биладилар. Унинг арши-курсиси осмонлар ва ердан кенгдир. Ва уни осмонлар ва ерни ҳифзу-ҳимоятда сақлаб туриш қийнамайди. У энг юксак ва буюқдир”.

Шимол томондаги равоқдаги ҳадис:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: زَارَ رَجُلٌ خَالَهٗ فِي قَرْبَتِهِ فَأَرْصَدَ اللَّهُ لَهُ مَلَكًا عَلَى مَذْرَجَتِهِ فَقَالَ أَيْنَ تُرِيدُ قَالَ خَالِي فِي هَذِهِ الْقَرْبَةِ فَقَالَ هَلْ لَكَ عَلَيْهِ مِنْ نِعْمَةٍ تَرَبَّهَ بِهَا قَالَ لَا إِلَّا أَلَى أَحِبَّةٍ فِي اللَّهِ قَالَ أَلَى رَسُولِ اللَّهِ إِلَيْكَ إِنْ اللَّهُ أَحَبَّكَ كَمَا أَحَبَّنَا (رواه البخارى)

Расулulloҳ (с.а.в.) айтдилар: “Бир киши бир қишлоқдаги тоғасини зиёрат қилди, Аллоҳ унинг юрадиган йўлида бир фариштани ҳамроҳ қилиб кўйди. Фаришта деди: “Қаерга бораяпсан?”, у киши: “Бу қишлоқда менинг тоғам бор”. Фаришта: “Унда бир неъмат бормики, сен ундан фойдалансанг”. Киши деди: “Йўқ, лекин мен уни Аллоҳ йўлида яхши кўраман”. Фаришта: “Мен, Аллоҳнинг сенга жўнатган элчисиман, Аллоҳ сени яхши кўради, худди сен уни яхши кўрганинг сингари”. (Бухорий ривояти).

Шарқ томондаги ҳадиси шариф:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الثُّلُثُ وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ إِنَّكَ أَنْ تَذَرَ وَرَثَتَكَ أَغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَزَّ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ وَإِنَّكَ لَنْ تُنْفِقَ نَفَقَةً تَبْتَغِي بِهَا وَجْهَ اللَّهِ إِلَّا أُجِرْتَ بِهَا حَتَّىٰ مَا تَجْعَلَ فِي فِي إِمْرَانِكَ (رواه البخارى)

Расулulloҳ (с.а.в.) айтдилар: “Учдан бири, учдан бири ҳам кўпдир меросхўрларингни бой қилиб қолдиришинг ва улар одамлардан тиланчилик қилишидан тийилиши яхшидир. Сен уларни камбағал қилиб қолдирганингдан сен Аллоҳ розилиги учун нафақа қилмайсан. Магар нафақа қилсанг шунга яраша ажр оласан, ҳатто хотинингни оғзига луқма солган бўлсанг ҳам” (Бухорий ривояти.)

Жануб томондаги битиклар:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَخَذَ أَمْوَالَ النَّاسِ يُرِيدُ
أَدَاءَهَا آذَى اللَّهِ عَنْهُ وَمَنْ أَحَذَهَا يُرِيدُ إِتْلَافَهَا أَتْلَفَهُ اللَّهُ كَانَ رَجُلٌ
يُدِينُ النَّاسَ فَكَانَ يَقُولُ لِفَتَاهُ إِذَا آتَيْتَ مَغْسِرًا فَتَجَاوَزْ عَنْهُ لَعَلَّ اللَّهَ
يَتَجَاوَزُ عَنْهُ فَلَقِيَ وَإِنَّ اللَّهَ فَتَجَاوَزَ عَنْهُ.

“Кимики кишилардан адо қилиш мақсадида мол олса, Аллоҳ олган нарсаларини адо қилдиради. Кимики кишиларга талофат етказиш мақсадида молини олса, Аллоҳ унинг ўзига талофат етказди. Бир киши доимо одамларга қарз берарди. Кейин ўғилларига дерди: “Агар камбағал киши келса қарзини кечиб юборинглар. Шояд Аллоҳ ҳам бизни кечиб юборса”. Бас Аллоҳга йўлиқди, Аллоҳ унинг гуноҳларини кечиб юборди” (Бухорий ривояти).

Ғарб томондаги ҳадис:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِثْمًا مِثْلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ وَالْجَلِيسِ
السُّوءِ كَحَامِلِ الْمِسْكِ وَنَافِخِ الْكَبِيرِ فَحَامِلُ الْمِسْكِ إِذَا أَنْ يُخَذِّبَكَ وَإِمَّا أَنْ
تَبْتَاعَ مِنْهُ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ رِيحًا طَيِّبَةً وَنَافِخِ الْكَبِيرِ إِذَا أَنْ تَحْتَرِقَ ثِيَابَكَ وَإِمَّا أَنْ
تَجِدَ رِيحًا خَبِيثَةً.

Расулulloҳ (с.а.в.) айтдилар: “Яхши суҳбатдош ва ёмон суҳбатдошни мисоли миск кўтариб юрувчи билан темирчи пуфлагичини пуфлайдиган кишига ўхшатиш мумкин. Миск олиб юрувчи сенга атир сепеди, ёки сен уни атирдан сотиб

оласан, ёки хушбўй ҳидини ҳидлайсан. Пуфлагич ё сенинг кийимларингни куйдиради, ёки бадбўй ҳидини ҳидлатади”.

Мақбара ички бурчакларига:

لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

“Барчангиз мўмин бўла олмайди, токи ўзи учун яхши кўрган нарсани биродари учун ҳам яхши кўрмагунича.”

أَيُّ الْمَافِقِ ثَلَاثٌ إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ وَإِذَا أُوْتِمِنَ خَانَ

“Мунофиқнинг белгиси учта: гапирса ёлгон гапиради, ваъда берса ваъдаси устидан чиқмайди, омонат кўйилса хиёнат қилади.”

الْكِبَائِرُ الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ وَقَتْلُ النَّفْسِ وَشَهَادَةُ الزُّورِ

Гуноҳи кабиралар: “Аллоҳга ширк келтириш, ота-онага оқ бўлиш, одам ўлдириш, ёлгон гувоҳлик бериш.”

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَسْطَطَ لَهُ رِزْقُهُ فَلْيَصِلْ رَحِمَهُ

“Кимни ризқи кенг бўлмоқлиги хурсанд қилса, қариндошлари билан бирга силайи-раҳм қилсин.”

Оқ мраммарга ўйиб ёзилиб, равоқларга ёпиштирилган ҳадислар:

قَالَ إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَّا نَوَىٰ فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَىٰ دُنْيَا يُصِهَا وَإِلَىٰ امْرَأَةٍ يَبْكُهَا فَهِيَ هِجْرَتُهُ إِلَىٰ مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ قَالَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلَيْسَ عَلَىٰ فَكَيْهِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ حِكْمَةً فَيَقْضِيٰ بِهَا وَتَعْلَمُهَا وَقَالَ الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ لَا يَظْلِمُهُ وَلَا يُسْلَمُهُ وَمَنْ كَانَ فِي حَاجَةٍ إِلَىٰ أَخِيهِ كَانَ اللَّهُ فِي حَاجَتِهِ وَمَنْ فَرَّجَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً فَرَّجَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Албатта, одамлар ниятлари биландир. Албатта, ҳар бир киши нимани ният қилса, ўша бўлади. Кимки дунё учун ҳижрат қилса, унга етади, кимки хотин учун ҳижрат қилса, уни никоҳлаб олади. Бас, нимага ҳижрат қилган бўла шунга ҳижрат қилибди”. Деди: “Ҳасад йўқ, магар икки ишда бор. Биринчиси: Бир кишига Аллоҳ мол берган бўлса, у молни Ҳақ йўлига ишлатса. Иккинчиси: Бир кишига Аллоҳ ҳикмат берса, у билан ҳукм қилиб, бошқаларга ҳам илмини ўргатса”. Деди: “Муслим бошқа бир муслимнинг биродаридир. Унга зулм ҳам қилмайди ва уни (ёмонга) топшириб ҳам қўймайди. Ким бир биродарини ҳожатини битиришда ёрдам қилса, Аллоҳ ҳам унинг ҳожатини битиришда бўлади. Ким бир мусулмондан бирор қайғуни кеткизса, Аллоҳ унинг қиёмат кунндаги қайғуларидан бирини кеткизади. Ким бир мусулмонни (айбини) бекитса, Аллоҳ қиёмат куни унинг (айбини) бекитади”.

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَمْتُوا لِقَاءِ الْعَدُوِّ وَسَلُّوا اللَّهَ الْعَالِيَةَ
 وَقَالَ لَا يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ أَنْ يَهْجُرَ أَحَاهُ فَوْقَ ثَلَاثِ بَلْتَقِيَانِ فِصْدَهُ هَذَا وَيَصُدُّ
 هَذَا وَغَيْرُهُمَا الَّذِي يَبْدَأُ بِالسَّلَامِ. وَقَالَ الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبَيْتَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُ
 بَعْضًا ثُمَّ شَبَّكَ بَيْنَ أَصَابِعِهِ وَقَالَ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُؤَدِّ جَارَةً
 وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لَيْسَتْ

Расулulloҳ (с.а.в.) айтдиларки: “Душманга йўлиқишни орзу қилмангизлар, Аллоҳдан офият сўрангизлар”. Дедилар: “Мусулмонга ҳалол бўлмайди бошқа бир мусулмон билан уч кундан ортиқ ҳижрон қилмоқлик. Икковлари йўлиқадилар-да, бу ундан ва у бундан юз ўгирадилар. Икковларининг энг яхшилари саломни олдин бергандир”. Дедилар: “Мўмин билан мўмин бир бинодек, баъзиси баъзисини ушлаб туради”. Кейин Расулulloҳ (с.а.в.) бармоқларини чалкаштирди ва деди: “Ким Аллоҳ ва охират кунига имон келтирса, қўшнисига озор бермасин. Ким Аллоҳ ва охират кунига имон келтирса яхши гап гапирсин ёки жим турсин”.

Қабр тошидаги ёзувлар

Бош томонида: كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

“Ҳар бир нафс ўлимни топгувчидир”.

Оёқ томонида: الْبَقَاءُ لِلَّهِ وَحْدَهُ

“Боқийлик ёлғиз Аллоҳга хосдир”.

Чап қўл томонда:

قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ سَلَامٌ: نُضِرَّ اللَّهُ أَمْرًا سَمِعَ مِنْ شَيْءٍ
فَلَبَّغَهُ كَمَا سَمِعَهُ قَرُبٌ مَبْلَغٌ أَوْ عَى مِنْ سَامِعٍ.

“Аллоҳ хурсанд қилади бир кишини, у биздан бирон нарсани эшитган бўлса, шу ҳолатда етказган бўлса. Кўп етказилган кишилар, эшитилгандан кўра сақлагувчиरोқдир”.

Ўнг қўл томонига “Ҳашр” сурасининг 7 – ояти:

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ
عَنْهُ فَاتَّهُوا وَأْتُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

“Пайғамбар ўзи сизларга ато этган нарсани олинглар, у зот сизларни қайтарган нарсадан қайтинглар ва Аллоҳдан кўрқинглар! Албатта, Аллоҳнинг жазоси қаттиқдир.”

Қабрга кириш эшигига:

الْمَوْتُ يَأْتِي بَعْتَهُ وَالْقَبْرُ صُنْدُوقُ الْعَمَلِ

“Ўлим келар тўсатдан. Амаллар сандиғи қабр”.

ИЛОВАЛАР

1. Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича ишчи гуруҳи:

Анвар Ҳасанов - вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари, ишчи гуруҳи раҳбари, Илҳом Рашидов- вилоят ҳокими ўринбосари, Баҳриддин Ҳамроев – вилоят ҳокими ўринбосари, Азиз Носиров- Самарқанд шаҳар ҳокими, Душан Файзий - Имом ал-Бухорий халқаро ҳайрия жамғармаси ижрочи директори, Назар Аҳмедов- Оқдарё тумани ҳокими, Муҳаммад Аҳмедов – Самарқанд Давлат меъморчилик-қурилиш институти проректори, Фирдавс Абдухолиқов – Самарқанд СТВ ижодий бирлашмаси раҳбари, Ботирхон Валихўжаев – Самарқанд Давлат университети проректори, ЎзФА академиги, Мусо Ғуломов- вилоят архитектура ва шаҳарсозлик Бош бошқармаси бошлиғи, Аҳмад Козимов – вилоят Автомобил йўллари ҳиссадорлик бирлашмаси раиси, Мустафоқул Меликов - Хўжа Зудмурод масжиди имом-хатиби, Абдуҳалим Мадиев - вилоят телекўрсатув ва радиоэшиттириш қўмитаси раиси, Рафиқ Маърупов -Самарқанд хусусий илмий-таъмирлаш ишлаб чиқариш бошқармаси бошлиғи, Холмуҳаммад Нуриллаев – “Зарафшон” рўзномаси муҳаррири, Раим Насимов – вилоят жамоа қурилиш хўжаликлараро трести бошлиғи, Усмонхон Алимов - Имом ал-Бухорий масжиди имом-хатиби, Норқул Остонақулов - “Овози Самарқанд” рўзномаси муҳаррири, Валерий Пустовалов - “Самарқандский вестник” рўзномаси муҳаррири, Фармон Розиков - вилоят маданият ишлари бошқармаси бошлиғи, Убайдулло Уватов - ЎзФА Шарқшунослик институти катта илмий ходими, Баҳодир Худойбердиев - “ЎзГазқурилиш” 1-сон трестининг бошлиғи, Худойқул Усмонов - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари қўмитасининг вилоятдаги вакили, Тошпўлат Ширинқулов - ЎзФА Самарқанд бўлими раиси, академик, Шуҳрат Шакаров - Челак тумани ҳокими, Маҳмуд Эралиев - вилоят матбуот бошқармаси бошлиғи.

2. Мажмуани бунёд этишда фаол иштирок этган туманлар, вилоят ташкилотлари:

Челак тумани (Ҳоким Ш. Шакаров, Ҳокимнинг 1-ўринбосари С. Жўраев);

Оқдарё тумани (Н. Аҳмедов);

Ургут тумани (Н. Маҳматмуродов);

Сиёб тумани (С. Рафиқов);

Вилоят Ҳокимлиги архитектура ва шаҳарсозлик бош бошқармаси (М. Фуломов);

“Самарқандкимёқурилиш” ҳ.ж (А. Раҳимов);

“Бунёдкор” жамоа корхонаси (Б. Худойбердиев);

Вилоят жамоа хўжаликлараро қурилиш трести (Р. Насимов);

Вилоят “Ирригация-қурилиш” трести (И. Бобобеков);

“Ўзмахсуссувдренаж” механизациялашган колоннаси (Р. Бобобеков);

Вилоят автомобил йўларидан фойдаланиш акционерлик бирлашмаси (А. Шукуров);

“Самарқанд йўл лойиҳалаш” жамоа корхонаси (С. Зокиров);

Кўприк қурилиш бошқармаси (Ф. Темирбоев);

“Меъмор-96” таъмирлаш бирлашмаси (Р. Маъруфов);

“Ўзтаъмиршунослик” институти (Э. Нуриллаев);

Вилоят архитектура ва қурилиш назорати инспекцияси (Т. Жалилов);

12-сон дирекцияси корхонаси (Б. Остонов);

Вилоят нефть маҳсулотлари корхонаси (Н. Аралов);

Вилоят электр тармоқлари корхонаси (М. Қодиров);

Имом ал-Бухорий масжиди (У. Алимов);

Самарқанд давлат меъморчилик-қурилиш институти (проректор М. Аҳмедов);

“Оби ҳаёт” фирмаси (Э. Сафаров);

“Қишлоқ электрқурилиш” очиқ турдаги акционерлик жамияти (Ш. Туробов);

Вилоят кооператив ва якка тартибдаги уй-жойлари қурилишини мувофиқлаштириш бошқармаси (Р. Сатторов);

“Самарқанд-Мармар” ишлаб-чиқариш бирлашмаси (Б. Бобоқулов);

“Имом ал-Бухорий” халқаро ҳайрия жамғармаси (Д. Файзиев);

Самарқанд сув тизимлари қурилиш корхонаси (Н. Аюпов);

“Самарқандгаз” ишлаб чиқариш бирлашмаси (М. Молут);

“Сантехгаз” монтаж бошқармаси (И. Мелников);

“Пўлатмонтаж” бошқармаси (А. Турсунов);

“Ўзсаноатвентиляция” бошқармаси (К. Егизарян);

“Ўзэлектромонтаж” бошқармаси (.В. Орешников);

“Саноатэнергомонтаж” (Б. Ёқубжонов);

112-сон механизациялашган кўчма колоннаси (Г. Мнацканов);

“Лойиҳа” кичик корхонаси (М. Рашидов);

Вилоят молия бошқармаси (Э. Умматов);

Вилоят матлубот жамиятлари уюшмаси (К. Нуриддинов);

Вилоят электро-алоқа корхонаси бошлиғи (Х. Ҳақимов);

Жума қум карьери (А. Шагай);

Самарқанд қурилиш материаллари ҳиссадорлик жамияти (Л. Муҳаммадиев);

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ВА АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ
ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАРНИ
ТЎПЛАШ ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯСИНИНГ ХИЗМАТ
САФАРИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Экспедиция йўналиши: Тошкент – Туркия – Сурия – Иордания – Миср – Тошкент.

Вақти: 1998 йил февраль – 1998 йил 17 март.

Экспедиция аъзолари: А.А.Аҳмедов, У.У.Уватов, А.Исмоилов.

ТУРКИЯ

Бизнинг сафаримиз Истанбул шаҳридаги ислом тарихи, санъат ва маданияти тадқиқотлари марказининг Бош директори, ислом дунёсининг ва манбалари бўйича йирик олим Акмалиддин Эҳсон ўғли билан учрашувдан бошланди.

Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасининг мудири Навзатбей Қоя мазкур кутубхонанинг Аё София ва Жорулла бўлимларида сақланаётган нашр каталогларида кўрсатилмаган Фарғонийнинг иккита қўлёзмасини кўрсатди. Бу асарлар микрофилм қилиб олинди.

Истанбул муфтийси Салоҳиддин Қоя билан учрашув бўлиб ўтди. У киши Имом ал-Бухорий фаолиятдан хабардор бўлиб, ҳазратнинг бўлажак юбилейига таклифимизни миннатдорлик билан қабул қилди.

СУРИЯ

Биз Сурия ёзувчилар уюшмасининг раиси Али Уқайил Арсан, исломшунос олим, профессор Нуриддин Атир, Бухорийшунос олим Маҳмуд Арнауд ва Ислом тадқиқотлари институтининг раҳбари Ҳисомуддин Фарвур билан учрашдик. Бухорий тўғрисидаги компьютер маълумотлари билан танишдик.

Мазкур институтда Имом ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Бурхониддин Ахсикатий, Муҳаммад Насафий ва мовароуннаҳрлик бошқа олимларнинг асарлари бўйича маърузалар ўқилар экан. Бу эса ўз навбатида ўтмиш аждодларимизнинг ёзма асарлари ислом дунёсида, жумладан, араб давлатларининг кундалик ҳаётида, илм-фани ва маданиятида алоҳида ўрин тутишидан далолат беради.

Дамашқ шаҳри яқинидаги Қасиюн тоғида Аҳмад ал-Фарғоний бошчилигида Дайр Муронн расадхонаси қурилган жойни зиёрат қилдик. Афсуски, у ер ҳозирда аҳоли яшайдиган даҳа бўлиб, ўтмишдаги расадхонанинг изи қолмаган экан.

ИОРДАНИЯ

Иорданияда бўлган чоғимизда Ислом цивилизациясини тадқиқ қилиш Қирол академиясининг президенти Носируддин Асад ва Ол ал-Байт университетининг ректори Аднон Бахит билан суҳбатда бўлдик. Аммондаги Ол ал-Байт университетининг факултетлари ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-

Хоразмий ва ан-Насафий, Абу Али Ибн Сино, аз-Замахшарий номлари билан аталиб, уларнинг исмлари факультетларнинг деворларига катта харфлар билан ёзиб қўйилган.

Иордания Радио марказида бўлиб, Марказий Осиёлик ислом олимларининг ижоди ҳақида фикр алмашилди. Сафар давомида ватандошимиз Муҳаммад Камол Бухорий бизга катта ёрдам қилди ва Ўзбекистоннинг Иордания билан бўлажак алоқаларини мустаҳкамлашда қўлидан келгунча ёрдам қилажagini билдирди.

МИСР

Қоҳирадаги "Дор ал-кутуб" (Китоблар уйи)ни зиёрат қилиб, ал-Фарғонийнинг "Усул илм ал-Ҳайза" асарининг қўлёзмаси ва Берунийнинг "Тафҳим" асарининг қимматбаҳо қўлёзмаси нусхаси ва микрофильми олинди.

Нил дарёсини зиёрат қилиб, ярим соатлик фильм олинди. Биз Миқёс (Ниломер)ни асосидан тепасигача ўлчаб, чизмасини олдик. Миқёс 10 метр узунликдаги 8 бурчак тош призмадан иборат қурилма. Миқёс атрофидаги цилиндрик девор уч ярусли тош терилган девор бўлиб, ҳар бир ярусда учта аркасимон туннелчалар ўрнатилган. Сув Миқёс асосида ана шу туннеллар орқали ўтган.

Биз билан учрашган ватандошларимиз: "Президентингизни қадрланг, уни бошингизга қўйиб юринг, чунки у сизларга тинчлик ва осойишталикни таъминлаб берапти. Очликдан ва йўқликдан қутулса бўлади, буларнинг давоси бор. Лекин нотинчлик, уруш-жанжаллардан кўп бало ва фалокатлар келиб чиқадики, уларнинг ҳеч қандай давоси йўқ. Аллоҳ таолога беадад шукр қилингки, у сизга раҳбар қилиб ҳар қандай бало-қазони даф қилувчи шундай оқил инсонни муносиб кўрибди", - дедилар.

Ундан ташқари арабларнинг деярли барчаси биздаги ислом ҳақида-"Бу ҳанафий исломдир. Сиздан ҳар доим бизга илм ва маърифат келган. Ал-Хоразмий, ал-Бухорий, ал-Фарғоний, ат-Термизий каби буюк алломалар сизнинг заминингизда таваллуд топганлар. Бу билан фахрланинг", - дедилар.

Экспедиция мобайнида 100 дан ортиқ қимматбаҳо китоблар сотиб олиниб, ноёб асарлардан нусха олинди ва микрофильм қилинди. 6 та профессионал кассета фильм, Имом ал-Бухорийга алоқадор 5 мавзуга бағишланган 33 та компакт дисклар олинди. Ашёлар рўйхати илова қилинмоқда.

ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯНИНГ ХИЗМАТ САФАРИДАН
ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ВА АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ ҲАЁТИ
ВА ФАОЛИЯТИГА ДОИР ОЛИБ КЕЛГАН МАЪЛУМОТЛАР,
КИТОБЛАР ВА АШЁЛАР
(Туркия-Сурия-Иордания-Миср: 23.02.98-17.03.98)

СУРИЯ

1. Латаиф ал-минан (Нодир латифалар), 1 томлик.
2. Навадир ал-усул (Ноёб усуллар), 1 томлик.
3. Ал-адаб ал-муфрид (Одоб дурдоналари), 1 томлик.
4. Тарих ал-Хулафа (Халифалар тарихи) 1 томлик.
5. Ал-футухат ал-исламия (Ислом дини тарихи), 2 томлик.
6. Ал-баян ват-таъриф (Ҳадислар баёни ва тарифи), 3 томлик.
7. Мухтасар ал-Бухари (Танланган асарлар), 1 томлик.
8. Самар ал-қулуб (Қалблар меваси), 2 томлик.
9. Ал-минах ар-рахманийа (Илоҳий инъомлар), 1 томлик.
10. Тарихи дини (Дин тарихи), 1 томлик.
11. Тафсир ал-башар (Тафсирлар), 3 томлик.
12. Ар-равз ал-фаиқ (Танланган ҳадислар), 1 томлик.
13. Фазаил ал-аъмал (Фазилатли ишлар), 1 томлик.
14. Изах мухтасар ас-саҳиҳ (Ал-Бухорий ҳадисларининг қисқача изоҳи), 1 томлик.
15. Қутуф дания (Ҳадис тарихидан), 1 томлик.
16. Мусхаф ар-рубъ (Қуръон), 2 дона.
17. Миқанд ал-арбаъийн (қирқ ҳадис ҳақида), 25 дона.
18. Ҳаят ал-Бухари (Ал-Бухорий ҳаёти), 1 томлик.
19. Кайфа таҳажжа ва таъмамар (Ҳаж ва умра ҳақида), 5 дона.

20. Шарх ан-нахийа (Грамматик шарҳ), 4 дона.
21. Иршад туллаб (Талабаларга йўриқлар), 3 дона.
22. Манҳаж ан-нақд фи улум ал-Ҳадис (Ҳадис илмини ўрганиш ҳақида), 3 дона.
23. Ал-Ҳажж вал умра (Ҳаж ва Умра ҳақида), 1 дона.
24. Улум Қуръон ал-Карим (Қуръони карим илмлари), 5 дона.

Қўлёзмалар ва китоблар ёзилган компакт СД дисклар

25. Ал-ҳадис аш- шариф (Ҳадиси шарифлар), 10 дона.
26. Ал-Қуръон ал-карим (Қуръони карим), 5 дона.
27. Ал-луғал арабий (Араб тили), 5 дона.
28. Табдил ал-ҳуруф (Ҳарфларнинг ёзилиш усуллари), 5 дона.
29. Сира набавия (Пайғамбар ҳаёти), 5 дона.
30. Ан-Насафи. Бахр ал-Калом, Дамашқ. 1997, (Сўзлар денгизи).
31. Ал- Табадул ас-сақафи байна билад аш-Шам ва билад фарс, Дамашқ, 1979 (Маданий алоқалар тарихидан).
32. Ал-адаб ал-ажнабий, ж.№93, 1997, Дамашқ (Хорижий адабиёт).
33. Ал-мавқиф ал-адабий, ж.№ 322, феврал 1998. Дамашқ. (Адабиёт журнали).
34. Ал-фикр ал-сийаси, Дамашқ, 1997. ("Сиёсий фикр" журнали).

ИОРДАНИЯ

1. Ат-тарих, ал-арабий (Араб тарихи).
2. Мухтасар саҳиҳ Бухари (Саҳиҳ Бухорий).
3. Ал-Жамич фи фикҳ ан- набл (Фикҳ илми ҳақида)
4. Имам-ал Бухари муҳаддисан ва фақиҳан (Имом ал-Бухорий муҳаддис ва фақиҳ).
5. Машахир улама амсар (Машҳур уламолар).
6. Ал-жамъ байна саҳиҳийа (Икки саҳиҳ ҳақида).

7. Ат-таъриф би шўнух (Имом ал-Бухорий устозлари таърифи).
8. Ал-Ҳадис вал муҳаддшавия (Ҳадис ва муқаддима).
9. Фикҳ Имам ал Бухари (Имом ал-Бухорий фикҳ илми ҳақида).
10. Ал-хатта фи зикр ас-саҳиҳ, (Саҳиҳни ўрганишга доир қўлланма).
11. "Саҳиҳ имам-Бухари" микрофильми.
12. "Имам ал-Бухари". "Ал-Ҳамаданий" фотонусхаси.

МИСР

1. Фатх ал-бари (Шарҳлар), 1 дона.
2. Ал-Ансаб (Насаблар), 5 дона.
3. Имом Бухари (Танланган асарлар), 10 дона.
4. Ал-кавалик ад-дараийа (Ҳадислар ҳақида), 2 томлик.
5. Табақат ас-суфийа (Сўфийлар табақалари), 1 томлик.
6. Авн ал-Барий (Шарҳлар), 5 томлик.
7. "Ал-Фарғани. Усул илм-ал-Ҳайъат" фотонусхаси, (Фалакиёт илми ҳақида).
8. "Ал-Беруни. Китоб ат-тафҳим" фотонусхаси, (Тушунтириш китоби).
9. "Ал-Фарғани. Саласуна фасл фил-хайа" (Фалакиёт илми ҳақида ўттиз фасл).
10. Асар ал-фикр ал-истишрақл фи-л-муҷтаъмиъат ал-исломия, Қоҳира университети, 1997. (Исломий жамиятда фикр алмашувнинг роли).
11. Рисала ал-Машриқ, ж. №94, 1995. Қоҳира университети. ("Машриқ" журнали).
12. Тарих ал-адъан, Қоҳира университети, 1996. (Фикрлар тарихи).

ТУРКИЯ

1. Османлў астрономии литературу тарихи. Истанбул, 1997. 2 томлик.

---

2. Мухтарат мин ал-махторат ал-надира фи мактабат Туркия. Истанбул, 1997, Туркия кутубхоналаридаги нодир кўлёмалар каталоги.

3. Фуат Сезин. Бухари қайноқлари ҳақиқинда араштирмалар. – Фотонусха, тадқиқотлар.

4. Микрофильм РКП 2843/2, Аё София, ал-Фарғоний, Астрономия.

5. Микрофильм РКП 39, Аё София, Ал-Фарғоний. Астрономия.

6. Микрофильм РКП 1279/5, Аё София, Ал-Фарғоний. Астрономия.

7. Микрофильм РКП 1162, Сулаймония, Ал-Бухорий, Ҳадис.

8. Микрофильм РКП 1129, Сулаймония, Ал-Бакр аш-Шаши. Ал-Улама фи ихтилаф ал-мазахиб. (Мазҳаблар, ула молар ўртасидаги ихтилофлар ҳақида).

9. “Сокровения ал-Бухари” нодир нусхаси (Танланган асарлар).

ИЗОҲЛАР

¹ Каримов И. А. “Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қура-
миз”, 7 жилд, 183-бет.

² Ушбу бўлим муаллифнинг Бахтиёр Набихон ўғли билан ҳам-
корликда ёзилган “Имом ал-Бухорий – муҳаддислар султони”
 (“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, Т.
2004.) рисоласи асосида тайёрланган.

³ С. Абдуллаев. Ислом манбаларида эътиқод эрки масаласи.
Илмий-таҳлилий ахборот. 2002 йил 1-сон. 7-бет.

⁴ Ўзбекистон ССР тарихи, 1-жилд, “Фан”, 1970, 308-бет.

⁵ Тўхлиев Н. Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли. “Ўзбекистон”.
Тошкент, 1999, 52-бет.)

⁶ Самарқанд тарихи, “Фан”, Тошкент, 1971, 150-бет.

⁷ А. Кюгельген, А. Мўминов, “Х аср Самарқанд илоҳиётчилари.
Имом ал-Бухорий сабоқлари”,. 2003 йил, 1-сон, 15-бет.

⁸ Абдулхай Лакнавий, “Ал-Фавоид”, 231-бет.

⁹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний, Ислом ҳуқуқшунослиги. Тош-
кент ислом университети нашриёти, 2002 йил, 221-бет.

¹⁰ А. Мўминов. Мовароуннаҳр мусулмонлари: Ҳанафийлар.
“Шарқшунослик”, 1999 йил, 9-сон

¹¹ Н. Комилов. Ҳикмат ва ибрат достони. “Тафаккур”, 2003 йил,
4-сон, 54-бет.

¹² Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Тошкент. Адо-
лат, 1997 йил, 11-бет.

¹³ Juynboll G.H.A. Muslim tradition: Studies in chronology,
provenance and authorship of early hadith.-Cambridge, London, New
York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge university Press,
1983.- Б. 6.

¹⁴ Қанд. 1991. – Б. 50.

¹⁵ Нажмуддин ан-Насафий. “Ал-қанд фий зикри уламои Сама-
рқанд”, (Арабчадан Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон
ўғли таржимаси), “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат
илмий нашриёти, 2001 йил, 225-бет.

¹⁶ Қанд. 1991. – Б. 528.

¹⁷ Абул Ҳаким Самарқандий. Қандия . Сўзбоши, изоҳ ҳамда
форс-тожик типидан таржима муаллифи Комилхон Каттаев. – Са-
марқанд: Сўғдиён, 1994. – Б. 25-35

-
- ¹⁸ Бартольд. – Т. I – Б.142-143
- ¹⁹ Қанд. 1991. – Б. 528-532
- ²⁰ Халифа Алининг ўғли. Муҳаммад пайғамбарнинг набираси.
- ²¹ Нажмуддин ан-Насафий. "Ал-қанд фий зикри уламои Самарқанд", (Арабчадан Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли таржимаси), "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2001 йил, 226-бет.
- ²² "Қомус ул-аълум", IV -жилд, 3177-саҳифа
- ²³ "Қомус ул-аълум", VI -жилд, 4319-саҳифа
- ²⁴ "Самария", 234-саҳифа
- ²⁵ "Самария"нинг бошқа қўлёзмаларида (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 412 ва 1156 (Ғозийлар ёнида)
- ²⁶ "Кашф уз-зунун", 234-саҳифа
- ²⁷ В.П.Вяткин, "Самария". 247-саҳифа
- ²⁸ Абу Тоҳирхожа. "Самария". Тошкент, "Камалак", 1991й, 29-бет
- ²⁹ Ўша асар. – Б. 165.
- ³⁰ Ўша асар. – Б. 242-243.
- ³¹ Қанд. 1991. – Б. 353-354
- ³² Ансоб. – Т. V . – Б. 50-51
- ³³ Қанд. 1991. – Б. 50-51
- ³⁴ Ўша асар. – Б. 50.
- ³⁵ "Самарқандия", 229-бет.
- ³⁶ Маҳмуд ат-Таҳҳон. Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис. – Ар-Риёд: Мактабат ал-маориф, 1987. – Б. 128-129
- ³⁷ Рудольф У.Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Т: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 43-55.
- ³⁸ "Ал Қанд", 37-бет
- ³⁹ "Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эътирофи". Ислом Каримовнинг "Туркистон-пресс" нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюси, "Халқ сўзи", 2007, 24 феврал.
- ⁴⁰ Ўша интервью.

МУНДАРИЖА
ТАРИХНИНГ ОЛТИН ЗАРВАРАҒИ

Буюк алломага юксак эҳтиром	3
Вазирлар Маҳкамасининг қарори	8

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ МАЪНАВИЙ ҲАЗИНАСИ

Имом ал-Бухорий яшаган давр	11
Имом ал-Бухорийнинг насаблари	13
Имом ал-Бухорийнинг таваллудлари ва улғайишлари	13
Беназир қобилият соҳиби	14
Илм талабида рихлат (сафар) қилганлари	15
Икки ҳарам – Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунавварага йўл олганлари	20
Юртма-юрт кезганлари	21
Имом Аҳмад билан учрашиб ҳамсуҳбат бўлганлари	22
Устозлари	23
Қувваи ҳофизалари	24
Самарқандда имтиҳон қилинганлари	26
Бағдодда имтиҳон қилинганлари	27
Басрадаги дарслари	29
Имом ал-Бухорийнинг ўз юртларига қайтишлари	29
Имом ал-Бухорийнинг вафотлари	31
Шеърлари	32
Мусулмонларнинг Имом ал-Бухорийга бўлган муҳаббатлари	33
Асарлари	33
“Ал-Жомий ас-саҳиҳ”	34
“Ал-Жомий ас-саҳиҳ”нинг ёзилишига туртки бўлган омиллар	36
Имом ал-Бухорий “Ал-Жомий ас-саҳиҳ”ни қандай ёздилар? ...	37
“Ал-Жомий ас-саҳиҳ”нинг ёзилиш муддати	38
“Саҳиҳ”нинг афзалликлари ва одамларнинг унга нисбатан айтган олқишу мадҳлари	39
“Ал-Жомий ас-саҳиҳ”нинг олти “саҳиҳ” китоби орасида тутган ўрни	40
Бухородаги буюк устозлари	41
Уламолар Имом ал-Бухорий хусусларида	47

МУСТАБИД ЗАМОН ИСКАНЖАСИДА

Давр зулми офатлари	64
“Шундай кунлар албатта келади”	75

САМАРҚАНДНИНГ ИСЛОМ ОЛАМИДАГИ ШУҲРАТИ

Дунё уламолари эътирофи	80
Самарқанд – дунё тамаддуни бешикларидан бири	82
Самарқандга ҳадис илмининг кириб келиши	91
Ислому оламида илоҳиёт ва унинг Самарқандда ривожланиши хусусиятлари	98

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТИКЛАНИШИ

Орзулар рўёби	118
Хатми Қуръон куну	118
Муборак сафар	122
Ўзбекистон – даҳолар юрти	124
Армонлар ушалган кунлар	128
Бу йўлдан Имом ал-Бухорий ўтганмилар?	128
Тувал бобо хизмати	133
Ҳаммининг тилида Ҳазратнинг номи	135
Инсоннинг қўли гул	137
Тўқсон ёшли ота армони	139
Бутун Ўзбекистон ҳашарга келди	142
Юртимиз осмони доимо мусаффо бўлсин	150

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ МАДРАСАСИ – ҲАДИС ИЛМИ МАРКАЗИ

Зиёрат тартиби ва одоби	156
Имом ал-Бухорий мажмуасидаги битиклар	159
Мажлислар хонаси	162
Ёғоч ўймакорлиги ва наққошлик	164
Музей	165
Масжид	167
Кутубхона	169
Мақбаранинг ички қисмидаги ёзувлар	181
Иловалар	187
Имом ал-Бухорий ва Аҳмад ал-Фарғоний ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотларни тўплаш илмий экспедициясининг хизмат сафари ҳақида қисқача маълумот	189
Илмий экспедициянинг Имом ал-Бухорий ва Аҳмад ал-Фарғоний ҳаёти ва фаолиятига доир олиб келган китоблар ва ашёлар	192

Усмонхон Алимов

Имом ал-Бухорий баракоти

Имом ал-Бухорий ҳаёти ва ижоди, буюк муҳаддис
ёдгорлик мажмуи қурилиши тарихи ҳамда Ўзбекистонда
исломий қадриятларнинг тикланиши ҳақида

Муҳаррир
Мусаҳҳиҳ
Рассом
Техник муҳаррир
Саҳифаловчи

А. Ниёзов
М. Садиров
А. Бурхонов
М. Алимов
А. Жуманиёзов

Босишга 18.04.2007 й. рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$
10,5 шартли босма табақ. 1,0 рангли вклейка. 9,45 нашр табағи.
Адади 3000 нусха. Буюртма № 51.

«Мовароуннаҳр» нашриёти
100069, Тошкент ш., Зарқайнар кўчаси, 47^а уй.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
100129, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30 уй.

«Ўқитувчи» нашриёт матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100194, Тошкент ш., Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1 уй.